

HANDLINGER

Torsten Ingemann Nielsen

HANDLINGER

Subjektproblematiserende analyser og synteser

Torsten Ingemann Nielsen

1978

Forlag for Psykologisk Forskningsmetode
Elektronisk udgave 2014

Denne afhandling er af Det humanistiske Fakultetsråd antaget til
offentligt at forsvares for den filosofiske doktorgrad.

Københavns Universitet 13. september 1977

C. H. Koch Dekan

©Copyright 1978 Torsten Ingemann Nielsen og Dansk Psykologisk Forlag

©Elektronisk udgave 2014 Torsten Ingemann Nielsen

og Forlag for Psykologisk Forskningsmetode

Copyright for citater se side xx

Lay-out og opsætning for elektronisk udgave: Jan Ivanouw.

Omslag: Søren Ingemann Nielsen

Sat med fonten Computer Modern

ved hjælp af pakken Memoir i tekstbehandlingsprogrammet L^AT_EX

ISBN 87-87580-09-8 bd. 1: Handlinger & bd. 2: Appendiks

ISBN 87-87580-10-1 bd. 1

Indhold

Indhold

5

Forord

I denne bog vil jeg forsøge at yde et bidrag til den psykologi, der sætter sig som mål at skærpe menneskers muligheder for gennem indbyrdes dialog at udvikle en handleafklarende og handleforberedende selvforståelse. Sagt på en anden måde er det min hensigt at formulere en „dialogisk“ begrebsramme inden for hvilken parterne (en psykolog og en ikke-psykolog f.eks.) *både* kan være uenige om forståelsen af en given handlesituation *og* gennem gensidig meningsudveksling kan nå til enighed om en forståelse, som på én gang viser sig meningsfuld og „handlebar“.

For at nå dette mål vil jeg forsøge at udvikle en begrebsramme, som kan være fælles for psykolog og ikke-psykolog under alle faser i en subjektproblematiserende dialog, hvor ikke-psykologen er såvel den dialogdeltagende som den dialogomhandlede person.

Formuleringen af dialog- og handlemodellen skal følgelig ses som en *formel* beskrivelse af nogle af de måder, hvorpå mennesker kan handle og reflektere over deres handlen, mens den konkrete *indholdsside* efter min mening hverken kan eller bør fastlægges af den psykolog, der giver sig af med handlingslivet. Når jeg netop med mit eksperimentelle og teoretiske arbejde forsøger at formulere nogle begreber, som lægger op til de typer af *spørgsmål*, som del er nødvendigt (men absolut ikke tilstrækkeligt) for parterne at stille sig selv og hinanden i enhver handleafklarende og handleforberedende dialog, er det ud fra den betragtning, at mennesker gennem deres fantasier, problemløsninger og realitetsorienterede handlinger til syvende og sidst selv må give „*svarene*“.

Med den subjektproblematiserende handle- og dialogmodel, som det er mit mål at udvikle i denne bog, vil jeg styrke et alternativ til den psykologi (eller rettere: de psykologier), som på forskellig måde tager udgangspunkt i et deterministisk og/eller dualistisk syn på det menneskelige handlingsliv.

Dette arbejde har kun én forfatter (som dermed påtager sig eneansvaret for de påstande, der fremsættes i det følgende), men der er mange andre uden hvis indsats bogen ikke var blevet til det, den nu er. På mange forskellige måder og på vidt forskellige tidspunkter har de alle givet både inspiration og praktisk hjælp. Først og fremmest vil jeg gerne takke alle, som har været forsøgspersoner ved undersøgelserne.

Desuden vil jeg rette en speciel tak til cand. psych. Lene Berg, lektor, mag. art. Claus Bundesen, cand. psych. Jack Donen, sekretær, cand. jur. Lilly Ekner, cand. psych. Bjarne Sode Funch, lektor, mag. art. Åge Haugland, sekretær Gitte Hegnet, lektor, mag. art. Ulla Israel, mekaniker Erik Jensen, lektor, cand. psych. Inger Jensen, lektor, mag. art. Olav Storm Jensen, lektor, cand. stat. Benny Karpatschof, lektor, mag. art. Rolf Kuschel, lektor, cand. stat. Svend Kreiner Møller, socialrådgiver Hanne Ingemann Nielsen, lektor, mag. art. Keld Jessen

Nielsen, lektor, mag. art. Nini Prætorius, professor E. Tranekjær Rasmussen, mekaniker Helge Rasmussen, lektor, cand. psych. Jan Rattleff, mag. art. Søren Willert og professor, Dr. H. A. Witkin.

Arbejdet har fået støtte fra Statens humanistiske Forskningsråd.

Indledning
Valg af program og problemstilling

I denne indledning skal der først opridses nogle forskellige synsvinkler og anskuelsesmåder, ud fra hvilke man i løbet af psykologiens historie har studeret det menneskelige handlingsliv eller viljesliv. (De to ord vil blive brugt synonymt i det følgende.) Denne gennemgang fører frem til en beskrivelse af det overordnede program for denne bog, nemlig et program for en *subjekt-problematiserende* psykologi. Dette fører videre til en eksplicitering af valget af forskningsprincipper, forskningsmetoder og forskningsområder. Indledningskapitlet slutter med en foreløbig bestemmelse af de handleforståelses- kategorier, som skal udvikles til en subjektproblematiserende handlemodel.

1. Nogle hovedlinier ved det psykologiske studium af det menneskelige handlingsliv

1a. Introspektionisternes mentalistiske reduktionisme

Den psykologiske forsknings pionerere i den sidste halvdel af forrige århundrede og i begyndelsen af delte århundrede havde en række grundantagelser om den menneskelige bevidstheds natur, som indirekte eller direkte stod i gæld til den britiske empirisme (især Locke og Hume): Dagligdagens oplevelser kunne ved en omhyggelig introspektiv analyse foretaget af trænede psykologer reduceres til en række bevidsthedselementer, d.v.s. rene sansedata og/eller „kopier“ af disse sansedata, nemlig forestillings-elementer. Disse bevidsthedselementer var så at sige de faste byggestene i det menneskelige bevidsthedsliv, og den mørtel, der holdt elementerne sammen, var de „associative bånd“, der var opstået mellem bevidsthedselementerne, når de optrådte sammen i tid og rum. Dagligdagens umiddelbare oplevelser måtte altså ses som en række synteser af bevidsthedselementer.

I forbindelse med antagelsen om bevidsthedselementerne som „byggestene“ må man nævne den såkaldte konstansantagelse: Til hvert bevidstheds- element (til hvert rent sansedatum) svarede der en og kun én bestemt perifer procestilstand. Et kendskab til de rene sansedata og/eller de „kopier“ af rene sansedata (forestillinger), der konstituerede en bestemt oplevelse var samtidig en „direkte besked“ om de procestilstande, der var denne oplevelses funktionelle korrelat.

En nærmere beskrivelse af introspektionismen og dens grundantagelser kan læses hos Kohler (1947) og Tranekjær Rasmussen (1956).

Introspektionisternes forhåndsantagelser om den menneskelige bevidstheds natur blev samtidig til et reduktionistisk *program* for den psykologiske forskning. Humes berømte analyse af selvet (fra 1739) kan næsten betragtes som et paradigmatiske eksempel på introspektionisternes reduktionistiske arbejdsmåde. Hume fandt, at han ved en nøjere undersøgelse af det man kalder sig selv, kun kunne finde „a bundle or collection of different perceptions, which succeed each other with an inconceivable rapidity, and are in a perpetual flux and movement“ (Hume 1896, p. 252).

Introspektionisterne angreb studiet af viljeslivet principielt på samme måde som Hume analyserede selvet. Viljesfænomener var komplicerede dannelser, som kunne reduceres til simple bevidsthedselementer, der ikke var specifikke for viljesfænomenerne. Viljesfænomener fremstod ved, at de simple bevidsthedselementer var kombinerede på en særlig måde og fulgte efter hinanden på en særlig måde.

I det følgende skal der kort nævnes nogle forskellige resultater, som forskellige introspektionister nåede frem til ved studiet af viljesfænomenerne.

Viljesfænomener reduceret til forestillinger. For Spencer adskiller de vilkårlige handlinger sig kun fra de uvilkårlige derved, at mens de førstnævnte er ledsaget af en forestilling om den handling, der skal udføres, er de sidstnævnte *ikke* ledsaget af en sådan målforestilling. Spencers opfattelse kommer til udtryk i følgende citater: „In a voluntary act of the simplest kind, we can find nothing beyond a mental representation of the act, followed by a performance of it“ (Spencer 1870, vol. I, p. 497) og lidt senere på samme side: „Between an involuntary movement of the leg and a voluntary one, the difference is that whereas the involuntary one occurs without previous consciousness of the movement to be made, the voluntary one occurs only after it has been represented in consciousness“.

Ziehen er i overensstemmelse med Spencer, idet han dog mener, at en viljesakt foruden en målforestilling også indeholder følelseselementer. Viljesakten betegner han som en „intensive, von starken Gefühlstönen begleitete Zielvorstellung“. (citeret efter Lindworsky 1923, p. 2).

Viljesfænomener reduceret til muskelspændinger. Münsterberg (1888) er som Spencer af den opfattelse, at det er karakteristisk for en viljeshandling, at der forud for selve handlingen foreligger en forestilling om den bevægelse, der skal udføres. Ved en introspektiv analyse mener han, at kunne karakterisere denne bevægelsesforestilling som bevægelsesanticiperende muskelspændinger, der altså foreligger umiddelbart før selve handlingen. Med andre ord bliver disse muskelspændinger forud for selve handlingen det karakteristiske for viljesfænomener.

Münsterberg afviser, at der opstår „Innervationsgefühle“ (feelings of innervation) umiddelbart ved afsendelsen af efferente impulser (sådan som Wundt hævdede). Han mener, at det først er den afferente kinæstetiske feedback, der er det fysiologiske korrelat til den viljesmæssige muskelspænding. James (James 1950, vol. II, Chapter XXVI), som grundigt gennemgår innervationsteorien, tilslutter sig helt Münsterbergs opfattelse - uden i øvrigt selv at udføre en reduktionistisk analyse af viljeslivet.

Viljesfænomener reduceret til emotionsforløb. Ved Ziehens beskrivelser af viljesakten var emotionelle kvaliteter ledsagetilstande ved målforestillinger. Wundt, derimod, vil først og fremmest reducere viljesfænomener til emotionsforløb, idet han definerer viljesfænomener „als Affecte, die durch ihren Verlauf ihre eigene Lösung herbeiführen“ (Wundt 1903, vol. III, p. 245). Lindworsky (1923) har imidlertid nok ret i, at det er tvivlsomt, om Wundt fundamentalt adskiller sig fra psykologer som Ziehen. Dette synspunkt støttes af følgende citat, hvor Wundt siger, at der ved emotionsforløb er tilknyttet fornemmelses- og forestillingsforløb: „Was wir aber bei einem solchen einzelnen Willen stets in uns wahrnehmen, das ist ein Gefühlsverlauf, der zugleich mit einem mehr oder weniger deutlichen Empfindungs- und Vorstellungsverlauf verbunden ist“. (Wundt 1903, vol. III, p. 242).

Ovenstående korte gennemgang af nogle forskellige opfattelser, som nogle forskellige introspektionister nåede frem til, har ikke haft til hensigt at give en udtømmende beskrivelse af disse forfatteres behandling af viljeslivet, ligesom det slet ikke har været hensigten at give en samlet oversigt over introspektionisternes teorier i relation til viljeslivet. Et sådant arbejde er udført af Tegen (1924). Målet har været at demonstrere introspektionisternes reduktionistisk

analysemetode og tillige at give et materiale til en forståelse af, hvorfor introspektionisternes forskningsprogram kørte fast.

Som et første forsøg på en sådan forståelse kan det fremføres, at man ved studiet af viljeslivet (som ved studiet af psykologiens „komplekse fænomener“ i det hele taget) ikke nåede frem til enighed om, *hvilke* bevidsthedselementer det studerede fænomenområde (in casu viljeslivet) angiveligt skulle kunne reduceres til. Man kan også mene, at introspektionisternes reduktionistiske program måtte miste tiltro i det videnskabelige miljø, når forskerne ikke kunne pege på nogen procedure, hvorefter man nærmere kunne undersøge uenigheden og evt. nå frem til en intersubjektivt accepteret beskrivelse.

Jeg tror imidlertid ikke, at disse grunde er tilstrækkelige til at forklare, hvorfor introspektionisternes program blev opgivet. Thi *hvis* der er tilstrækkelig interesse for en synsmåde, så bevirker selv en tåget uenighed ikke, at synsmåden opgives. Det introspektionistisk-elementaristisk-reduktionistiske arbejdsprogram døde simpelthen af mangel på interesse. For de psykologer, der stræbte efter en helhedsforståelse af mennesket som et bevidst handlende væsen i dagligdagens fællesmenneskelige verden, må man sige, at de ovenfor citerede introspektionistiske beskrivelser af „viljesfænomener“ ikke yder noget bidrag til en sådan forståelse; de er i bedste fald kun delvist dækkende, hvis vi forholder os ekstremt indadvendt analyserende over for vore handlinger, en indstillingsmåde, der er fremmed for et dagligdagens menneske. For de psykologer, der ønskede en teknologisk anvendelig psykologi, som kunne bruges til at forudsige og kontrollere menneskers handlinger, var introspektionismens metode og dens resultater også ubrugelige.

Som en konsekvens af at introspektionisterne kørte fast med deres program opstod to nye forskningsprogrammer, der i begyndelsen lå langt fra hinanden: Det gestaltpsykologiske program og det behavioristiske program.

1b. Gestalt psykologernes program: Beskrivelse af helheder

I modsætning til introspektionisterne ville gestaltpsykologerne (se f.eks. Köhler 1947) studere bevidsthedslivet ud fra et helhedssynspunkt. For gestaltpsykologerne var opgaven ved den fænomenologiske beskrivelse ikke at *opløse* de helheder, man studerede, i deres elementarbestanddele, men at *fastholde* den studerede helhed, mens de momenter, der indgik i den, blev mere og mere expliciterede. I modsætning til introspektionisterne forsøgte gestaltpsykologerne at udføre en beskrivelse gående fra helheden til delene og tilbage til helheden igen, således at delene ikke blev fremstillede som isolerede facts, men tværtimod som momenter, der kun kunne forstås som karakteristika ved helheden, og som samtidig - mens de expliciteredes gjorde helheden mere forståelig.

Denne fremstilling af det gestaltpsykologiske fænomenologiske beskrivelsesprogram er i nogen grad en idealisering. Måske er det mere korrekt at sige, at det er en beskrivelse af Rubins adspæktive psykologi (Rubin 1949). Som Rubin pointerede blev begrebet Gestalt fra begyndelsen brugt både til fænomenologiske beskrivelser og til funktionelle forklaringer af organismisk/fysikalistisk tilsnit. Gestaltpsykologerne skelnede aldrig mellem de to forskellige programmer: 1) At beskrive og forstå det menneskelige handlings- og bevidsthedsliv, som er fælles for psykologer og deres forsøgspersoner med udgangspunkt i forsøgspersonernes verden, altså det fænomenologiske program. 2) At forudsige

og kontrollere forsøgspersoners adfærd „udefra“ med udgangspunkt i modeller af fysikalistisk/organismisk art.

I denne sammenhæng må gestaltpsykologernes isomorfi-antagelse nævnes: Til enhver oplevet Gestalt findes der i centralnervesystemet (nærmere betegnet i cortex) en fysisk Gestalt, og der er *strukturoversstemmelse* mellem den oplevede Gestalt og den fysiske Gestalt (se f.eks. Kobler 1947).

Almindeligvis understreges forskellene mellem introspektionisternes „periferalistiske“ teorier og gestaltpsykologernes „centralistiske“ teorier, men også slægtskabet mellem introspektionisternes konstansantagelse og gestaltpsykologernes isomorfi-antagelse er værd at bemærke: Begge parter gik ud fra, at de ved kendskab til deres fænomenologiske „enheder“ (henholdsvis bevidsthedselementer og gestalter) så at sige fik „direkte besked“ om funktionelle forhold.

Men tilbage til den fænomenologiske beskrivelse af viljeslivet.

I sine eksperimentelle undersøgelser bragte Ach (1910) en konflikt i stand mellem en aktuel opgave (at rime) og en tidligere opgave (at reproducere). (Dette er Lewin's reformulering af forsøgets gang. Ach selv beskrev sit forsøg som en konkurrence mellem en etableret association og en aktuel determinerende tendens.) Præsenteredes forsøgspersonen således for en meningsløs stavelse, skete det ofte, at han reproducerede den tidligere associerede stavelse i stedet for at rime, således som han havde fået instruktion om. Når han opdagede sin fejltagelse, fornyede han sin beslutning om at rime.

Ach regnede ikke sig selv for gestaltpsykolog, men hans fænomenologiske beskrivelse af denne fornyede beslutning, som han kaldte „den primære viljesakt“, er et godt eksempel på en klart anti-reduktionistisk, fænomenologisk beskrivelsesmåde, hvor den oplevede helhed (viljesakten) ikke opløses ved beskrivelsen, men bevares, mens den uddifferentieres.

Ach giver en sammenfatning af denne „primære viljesakt“ ved at opstille følgende fænomenologiske kendetegn:

1. das anschauliche Moment (Spannungsempfindungen).
2. das gegenständliche Moment (Ziel und Bezugsvorstellung, Zweck und Mittel),
3. das aktuelle Moment (die Betätigung „ich will wirklich“),
4. das zuständliche Moment (Bewusstseinslage der Anstrengung). (Ach 1910, p. 247).

Umiddelbart efter denne sammenfatning understreger Ach, at en viljeshandling først og fremmest er karakteriseret ved jeg-aktivitet (das aktuelle Moment - „ich will wirklich“). Det er interessant, at introspektionisterne almindeligvis ikke inddrog personen som subjekt (som „jeg“) i deres beskrivelser af viljeslivet, selv om det ud fra en betragtning af dagligdagens oplevelser og dagligdagens sprog skulle synes selvfølgeligt. Når personen som subjekt *ikke* blev inddraget, må det utvivlsomt ses i forbindelse med, at introspektionisterne opfattede „jeg'et“ som et mindst lige så kompliceret fænomen som „viljen“ (se i denne forbindelse Hume citatet tidligere i denne indledning) - og introspektionisternes program var jo netop at reducere det studerede fænomen (in casu viljesfænomener) til *simple* bevidsthedselementer.

Lewin (se f.eks. Lewin 1926) fortsatte Ach's arbejde, ændrede hans forsøgsdesign og viste, at han - ved helt at beherske sine forsøgspersoners opgaveindstillinger - efter forgodtbefindende snart kunne fremkalde en sejr for „associationen“ mellem to meningsløse stavelser over den „determinerende tendens“, snart en sejr for den „determinerende tendens“ over „associationen“ (her bruges Ach's terminologi). Lewin konkluderede på dette grundlag, at Ach ud fra en funktionel betragtning *ikke* havde tilvejebragt en konflikt mellem en association og en determinerende tendens, men derimod en konflikt mellem en tidligere og en aktuel opgaveindstilling, altså en konflikt mellem to determinerende tendenser.

Lewin's arbejde med viljeslivet rummede adskillige ansatser til interessante fænomenologiske beskrivelser. Man kan således nævne hans påpegning af lighederne mellem „ægle behov“ (behov for føde, vædske, menneskeligt selskab etc.) og „quasibehov“, d.v.s. en persons oplevede handletilskyndelse til at gennemføre en bestemt handling *efter* at have besluttet sig for at gennemføre den.

Alligevel førte den gestaltpsykologiske angrebsmåde, som især Lewin kom til at stå som eksponent for inden for handlingens psykologi, ikke til et autonomt fænomenologisk beskrivelsesprogram for studiet af viljeslivet.

1c. Det behavioristiske program: Forudsigelse og kontrol af adfærd ud fra en deterministisk anskuelsesmåde

Det andet psykologiske program, der udviklede sig som en reaktion mod det introspektionistiske program, var det behavioristiske. De tidlige behaviorister (se f.eks. Watson 1913) ville helt opgive studiet af bevidsthedslivet og kun studere adfærden i fysisk tid og rum, idet denne ansås for det eneste objektivt registrerbare og derfor det eneste, man kunne nå til en sikker intersubjektiv enighed om. De senere neo-behaviorister (se f.eks. Tolman 1951) anså det for vigtigt at optage „verbal reports“ fra deres forsøgspersoner i eksperimentelle situationer - bl.a. under indflydelse af gestaltpsykologernes „centralistiske“ teorier; men da disse „verbal reports“ skulle bruges til at opstille variable af organismisk/fysikalistisk art med det formål at kunne forudsige menneskes adfærd set fra psykologens, men *ikke* fra forsøgspersonens perspektiv, udviklede neobehaviorismen aldrig et autonomt fænomenologisk forskningsprogram. En fænomenologisk beskrivelse af viljeslivet måtte blive betragtet med enten uvilje eller manglende interesse ud fra et deterministisk inspireret program.

Når gestaltpsykologernes fænomenologiske beskrivelser (herunder deres fænomenologiske beskrivelser af viljeslivet) heller ikke udviklede sig til et autonomt fænomenologisk forskningsprogram, kan det bl.a. ses i sammenhæng med, at gestaltpsykologerne - efter deres flugt til USA efter nazisternes magtovertagelse i Tyskland helt overtog behaviorismens deterministiske, af naturvidenskaberne inspirerede forskningsprogram: to predict and to control behavior. Lewin's feltteori illustrerer dette klart. I det følgende citat udtrykkes utvetydigt den deterministiske grundbetragtning, som er forudsætningen for dette forskningsprogram: „If the resultant of psychological forces acting on a region is greater than zero, there will be a locomotion in the direction of the resultant force, or the structure of the situation will change so that the change is equivalent to such a locomotion“ (Lewin 1938, p. 85). Udtrykt med andre ord siger Lewin: Med én bestemt konstellation af vektorer følger én og kun én „resultant“, d.v.s. ét og kun ét adfærdsforløb. Denne deterministiske grundanskuelsesmåde

kan medføre, at det for psykologen bliver et ideal at kunne bestemme disse vektorers art og retning, således at det bliver muligt at forudsige (og kontrollere) det studerede menneskes adfærdsforløb.

Det ligger uden for denne bogs rammer at foretage en grundig analyse af den (eller de) overordnede anskuelsesmåder, som man møder inden for den nyere (specielt den amerikanske) motivationspsykologi. Men meget generelt sagt, mener jeg, at det er berettiget at hævde, at forskellige varianter af deterministiske anskuelsesmåder explicit eller implicit gennemsyrrer størstedelen af denne gren af psykologien: Man prøver at opstille ydre/og eller indre faktorer, som skal gøre det muligt „ude fra“ (d.v.s. fra psykologens perspektiv) at forudsige og kontrollere menneskelig adfærd. (Sådanne deterministiske forskningsidealer kommer f.eks. klart frem i en så indflydelsesrig lærebog som Atkinson's „An Introduction to Motivation“ (1964).)

Nogle psykologer bruger nok fænomenologiske eller snarere quasifænomenologiske - begreber i deres motivationspsykologiske modeller af det menneskelige handlingsliv (inspireret af Lewin og andre med rod i den gestaltpsykologiske tradition), men at kunne forstå og at kunne beskrive viljeslivet (handlingslivet) set fra den handlendes perspektiv synes ikke at være et selvstændigt program inden for denne psykologi.

I forbindelse med omtalen af den deterministiske grundanskuelsesmåde inden for motivationspsykologien kan man spørge, om teorier er af indeterministisk natur, i og med at de postulerer, at en given type af begivenheder (f.eks. menneskelig adfærd af en nærmere bestemt art) kan beskrives ved hjælp af probabilistiske modeller. Svaret må blive, at dette afhænger af en *vedtægtsmæssig* definition af begreberne determinisme og indeterminisme. I modsætning til modeller, der er udtryk for et strengt deterministisk ideal, forsøger en probabilistisk model ikke at formulere, hvordan en nærmere bestemt begivenhed optræder med en hyppighed på 100 %, d.v.s. *hver gang* et givet sæt af betingelser er til stede. Tværtimod kan en probabilistisk model udmærket angive, hvordan en bestemt begivenhed vil optræde med en hyppighed på *under* 100 % under et bestemt sæt af betingelser. Ved sådanne modeller må man med andre ord give afkald på det ideal, at de *enkeltstående* forløb skal kunne forudsiges med sikkerhed. Dette skulle tale for at klassificere de probabilistiske modeller som værende indeterministiske. Imidlertid arbejder de probabilistiske modeller ud fra den idealiserede antagelse, at *hvis* en situation er af en bestemt beskaffenhed, så vil en begivenhed (f.eks. menneskelig adfærd af en bestemt art) - under forudsætning af vilkårligt mange gentagelser af den samme situation - indtræffe med en hyppighed, der asymptotisk nærmer sig *én* bestemt værdi. Dette er efter min mening ikke en opgivelse af det ideal, at de menneskelige aktiviteter, som forskeren studerer „udefra“, skal kunne forudsiges. Det er kun en omformulering af det deterministiske forudsigelsesprincip hvorfor det må være hensigtsmæssigt at henregne de probabilistiske teorier under *deterministiske* teorier.

Det ville være naivt modsætningsvis at definere indeterministiske teorier (eller bedre: ikke-deterministiske teorier) som sådanne, der går ud fra den grundantagelse, at en bestemt begivenhed (f.eks. en bestemt adfærd) finder sted med skiftende, uforudsigelige hyppigheder, *selv om* situationen er helt den samme fra gang til gang. Et af de forhold, som en ikke-deterministisk psykologi kan interessere sig for, er derimod at konceptualisere, hvordan handlende mennesker *selv* kan bære sig ad med at erkende, om en given handling er mulig

eller ikke mulig. Det er en sådan *kvalitativ* forskningsopgave, jeg vil tage op i denne bog - men herom senere.

1d. Alternative forskningsprogrammer

Det er karakteristisk for psykologien idag at de forskellige varianter af det deterministiske forskningsprogram, som tidligere var så godt som enerådende i amerikansk og amerikansk påvirket psykologi, nu bliver angrebet fra mange sider, idet der forsøges udarbejdet en række mere eller mindre beslægtede alternativer til denne psykologi, som har været påvirket af forskellige reminiscenser af den logiske positivisme.

For en stor del af dansk psykologi er det karakteristisk, at den aldrig overtog det adfærdsforudsigende og -kontrollerende program, men udviklede et program for en oplevelsesbeskrivende psykologi.

Det ligger uden for rammerne for denne bog at behandle de forskellige alternativer til den adfærdsforudsigende og -kontrollerende psykologi (eksistentiale, kontinental fænomenologi, humanistisk psykologi, hermeneutik m.m.). De videnskabsteoretiske og metapsykologiske grundsynspunkter for disse retninger gennemgås på glimrende måde af Georgi (1970), Radnitzky (1970) og Rychlak (1970). Ej heller er det hensigten at udpege ligheder og forskelle mellem den danske tradition for en oplevelsesbeskrivende psykologi på den ene side og andre alternativer til den adfærdsforudsigende og -kontrollerende psykologi på den anden side.

I stedet for en oversigt over og en sammenligning mellem forskellige alternativer til den adfærdsforudsigende og -kontrollerende psykologi, skal jeg i det følgende opstille en række generelle forskningsmål og forskningsprincipper for studiet af det menneskelige handlingsliv. Disse ledende synspunkter tager - med forskellige eftertryk deres udgangspunkt i de forskellige traditioner og kritiske alternativer til den adfærdsforudsigende og -kontrollerende psykologi, men intentionen med at fremsætte synspunkterne er at fremstille et helhedsprogram og ikke et fragmenteret, eklektisk program for studiet af handlingslivet. Synspunkterne har styret de undersøgelser, som skal beskrives i denne bog - eller mere rigtigt: de ledende synspunkter er blevet explicit formuleret efterhånden som arbejdet skred frem.

2. Det subjektproblematiserede program

Det overordnede mål for denne undersøgelse er at yde et bidrag til formuleringen af en *subjektproblematiserende handlemodel* d.v.s. en begrebsramme, som kan vejlede mennesker i deres forsøg på at forstå („problematiser“) sig selv (fra et internt perspektiv) og andre (fra et eksternt perspektiv) som *bevidst handlende subjekter* i dagligdagens fællesmenneskelige situationer.

Man kan sige, at udviklingen af en sådan fælles forståelsesramme er en nødvendig betingelse for at mennesker bedre kan diskutere og eventuelt nå til enighed om klarlægningen af konkrete handlinger (og en forbedret handleforståelse er en nødvendig betingelse for, at vi gennem ny, bevidst handling kan ændre den dagligdag, vi lever og handler i). Hvis en psykolog og en klient forsøger at nå til enighed om forståelsen af sidstnævntes handlinger (fortidige, nutidige, fremtidige) er det af afgørende betydning, at psykologen har en

forståelsesramme til sin rådighed, som ikke fundamentalt *bryder* med, men tværtimod har mulighed for at *udvikle* klientens selvforståelse. Omvendt er det af lige så stor vigtighed - hvis psykologen hele tiden skal være med i samtalen netop som samtalepartner - at denne forståelsesramme ej heller på noget tidspunkt bryder fundamentalt med psykologens selvforståelse.

Med denne overordnede subjektproblematiserende målsætning er det indlysende, at jeg må tage afstand fra det adfærdsforudsigende og -kontrollerende program og den bagved liggende deterministiske anskuelsesmåde, som blev beskrevet i forrige afsnit. Ud fra dette program og denne betragtningsmåde sætter psykologen principielt et skel mellem sin egen selvopfattelse og sin opfattelse af klienten (forsøgspersonen). Psykologen konceptualiserer sig selv som frit bestemmende; for ham eller hun sætter sig jo netop det mål - via sin model med de operationer, den foreskriver - at kunne forudsige og kontrollere *forsøgspersonens* adfærd. Forsøgspersonen, derimod, konceptualiseres basalt som ufri, idet hans eller hendes adfærd jo netop skal forudsiges og kontrolleres.

Valget af det subjektproblematiserende program og forkastelsen af det adfærdsforudsigende og -kontrollerende program kan begrundes forsknings- strategisk: Det opfordrer psykologer til at søge den mest omfattende forståelse af det menneskelige handlingsliv, nemlig en forståelse, der omfatter deres egen såvel som andres handlen. Men valget af det subjektproblematiserende program kan også i sidste instans begrundes politisk/etisk: Det lægger ikke op til at psykologien udvikler en eksklusiv „psyko-teknologisk“ ekspertviden, der muliggør en magthaverstyring af mennesker, der ikke selv har gennemskuet deres situation. Det subjektproblematiserende program lægger tværtimod op til at give mennesker forøget mulighed for at forholde sig bevidst undersøgende, bevidst vælgende, bevidst handlende i de situationer, de befinder sig i.

For at undgå en grotesk overdrivelse af det subjektproblematiserende programs mulige betydning for udviklingen af dagligdagens selv- og handleforståelse, må det slås fast, at en sådan udvikling altid primært vil være baseret på, at mennesker gennem nye handlinger i den konkrete dagligdag kommer i nye situationer (materielt, mellemmenneskeligt, personligt følelsesmæssigt). Mere beskedent (og endda meget optimistisk) kan man sige, at subjektproblematiserende forståelseskategorier, idet de formidles til og accepteres af mennesker i dagligdagen, kan være *med* til at fremme en ny konkret handle- forståelse - som så igen (også optimistisk) kan være *med* til at danne baggrund for ny handling - og så fremdeles.

En deterministisk forklaringsmåde kan - og bliver også i høj grad - formidlet, til dagligdagens mennesker (tænk f.eks. på de populariserede fremstillinger over „det psykiske maskineri“, „de psykiske mekanismer“ etc.), men idet dagligdagens mennesker konceptualiseres som noget tingsligt, der bliver bestemt af „kræfter“, „mekanismer“ o.lign., giver denne forklaringsmåde ikke inspiration til handling; den giver snarere anledning til fatalisme.

Med en subjektproblematiserende handlemodel er det ikke psykologens hensigt at give dagligdagens mennesker nogle kategorier, som betyder en passiv „registrerende“ forståelse af deres handlinger. Målet er gennem modellen at skrive et udkast til et handleforståelsesprogram, som de handlende mennesker aktivt kan anvende, når de overfor sig selv og andre vil klargøre deres fortidige og bestemme deres fremtidige handlinger. Man kan også kalde den forståelsesmodel, jeg søger at skitsere, for et forsøg på at udarbejde en handleforståelses-*strategi* Hvilke typer af spørgsmål skal mennesker stille sig selv og andre, og hvordan

skal de stille sig selv og andre disse spørgsmål, når de søger frem til en handleforberedende handlebevidstgørelse?

3. Subjektproblematiserende forskningsprincipper og forskningsmetoder

I det foregående har jeg gjort rede for, hvordan det i denne bog er mit overordnede formål at formulere en subjektproblematiserende handlemodel. Men for at kunne realisere dette mål er det nødvendigt først at gå til *konkrete* handlesituationer: Når man har været gennem den forpligtende og minutiøse stillingtagen til de mulige måder, hvorpå mennesker i bestemte konkrete situationer kan forholde sig til og reflektere over sig selv som handlende subjekter, kan man *derefter* gå tilbage til et forsøg på at udvikle sin *generelle* handlemodel, idet man bruger resultaterne fra de konkrete undersøgelser som inspirationskilde.

Når ordet „inspirationskilde“ bliver brugt, er det for udtrykkeligt at understrege, at man ikke uden videre - og logisk tvingende - kan overføre resultaterne fra ét snævert undersøgelsesområde (f.eks. en eksperimentel situation) til et andet og bredere område (f.eks. en række dagligdags situationer). Derimod kan man billedlig talt lægge det sæt af forståelseskategorier, man er nået frem til inden for det snævre område, hen over dagligdagens situationer for at se om forståelseskategorierne også i disse tilfælde gør det muligt for én at strukturere sine forsøg på forståelse.

Hvad er de væsentlige træk ved den arbejdsstil og de arbejdsmetoder, man anvender ved den konkrete subjektproblematiserende undersøgelse? I den konkrete subjektproblematiserende undersøgelse er *dialogen* mellem psykolog og forsøgsperson det helt centrale. Det er afgørende nødvendigt, at psykologen kommer i en skabende meningsudveksling med forsøgspersonen om de mulige forståelsesmåder af det konkrete undersøgelsesområde - i dette tilfælde simple handlinger.

Men hvordan kommer en sådan dialog i gang, hvordan skal man bære sig ad med at nå frem til, at samtalen bringer en videre udvikling af handleforståelsen? For at kunne besvare dette spørgsmål, må man først gøre sig klart, at det er noget meget væsentligt ved dagligdagen, at den som oftest er selvfølgelig og uproblematisk. Indleder psykologen uden videre en samtale med sin forsøgsperson om dagligdagens små handlinger, som de f.eks. manifesterer sig i og med håndbevægelser og kropsbevægelser, kan man være temmelig overbevist om, at forsøgspersonen vil være ret så passiv i denne samtale. „Jeg griber en tændstikæske“, „Jeg tegner en linie“, „Jeg går hen til kommoden“.

„Er der mere at sige om det?“ Hvad vi ikke har problemer med, undrer os ikke, og hvad vi ikke undrer os over, kan vi ikke reflektere over. - Psykologen vil med andre ord ikke få inspiration og nye impulser til den rekonstruktion af handleforståelseskategorierne, som han tilsigter.

Det er på denne baggrund man skal se et subjektproblematiserende eksperiment: Psykologen tilrettelægger sådanne eksperimentelle situationer, at udsnit af dagligdagens selvfølgeligheder pludselig ikke bliver selvfølgelige længere: Det uventede, det gådefulde „tvinger“ forsøgspersonen til spontant at forsøge at gøre sig sin situation bevidst, men i og med at han eller hun er tvunget til at angive, på hvilke måder det nye og ukendte adskiller sig fra den tilvante dag-

ligdag, bliver forsøgspersonen netop nødsaget til at se på dagligdagen med nye øjne og at forstå og at beskrive den på en ny og mere nuanceret måde.

Det er vigtigt at slå fast, at dialogerne under sådanne subjektproblematiserende eksperimenter aldrig kan føre til én bestemt konklusion, som er den eneste mulige. Til syvende og sidst må psykologen vælge ét bestemt sæt af forståelseskategorier; dialogerne under forsøgene er idégivende, men ikke strengt „kategoritvingende“; de forståelseskategorier, der kommer ud af processen er altså udtryk for psykologens *aktive* begrebskonstruerende (begrebskonstituerende) virksomhed.

På den anden side kan psykologen selvfølgelig ikke påstå hvadsomhelst; der er en række bånd på hans eller hendes „frihed til kategorikonstruktion“ efter et subjektproblematiserende eksperiment.

1. Forståelseskategorierne må kunne „uddrage“ centrale sider af det komplekse og mangfoldige meningsindhold, der ligger i dialogerne.
2. Der må være en indre sammenhæng i forståelseskategorierne, således at de muliggør en nuanceret *helhedsforståelse* af dialogerne under eksperimentet.
3. Forståelseskategorierne, som konstrueres efter et subjektproblematiserende eksperiment må være frugtbare: De må kunne give anledning til nye eksperimenter, hvor forståelseskategorierne yderligere uddybes, og de må især give anledning til en ny og mere differentieret helhedsforståelse af dagligdagens handlinger.

4. Undersøgelsesområdet og princippet for tilrettelæggelsen af de eksperimentelle situationer

Simple kropshandlinger, simple manuelle handlinger og simple former for stemmeudfoldelse er undersøgelsesområdet for de subjektproblematiserende eksperimenter, som skal beskrives i de følgende kapitler i 1. del. Forsøgspersonerne får nogle meget enkle opgaver: At bevæge kroppen lige frem, at føre en blyant langs en ret linie, at nynne en bestemt tone, som er slået an af en tonegenerator. Ved begyndelsen af et eksperiment er situationen ukompliceret og normal for forsøgspersonen, og han eller hun udfører uden videre opgaven og fortæller, at den lykkes for ham eller hende.

På et vist tidspunkt ændrer forsøgslederen - uden forsøgspersonens viden - forsøgssituationen på en sådan måde, at forsøgspersonen ikke længere får feedback fra sin egen krop, sin egen hånd eller sin egen stemme, men fra en skjult 3. persons krop, hånd eller stemme. Forsøgssituationen er imidlertid tilrettelagt således, at forsøgspersonen fremdeles til trods for den fremmede feedback - går ud fra, at han eller hun ser sin *egen* krop, ser sin *egen* hånd eller hører sin *egen* stemme. Mens den skjulte 3. person udfører en kropsbevægelse, en håndbevægelse eller en nynn, som er markant forskellig fra den handling, forsøgspersonen forsøger at udføre på samme tid, oplever forsøgspersonen helt umiddelbart på en uventet og uigennemskuelig måde, at han eller hun ikke længere har viljeskontrol over *sin* krop, *sin* hånd eller *sin* stemme. Ved nu at veksle mellem situationer med „fremmed feedback“ og situationer med „egen feedback“ oplever forsøgspersonen snart manglende viljeskontrol, snart

fuld viljeskontrol over *sine* bevægelser, og det bliver muligt at føre en levende og spontan samtale med forsøgspersonerne over disse ellers så trivielle og selvfølgelige handlesituationer.

Efter i 1. del at have beskrevet de subjektproblematiserende eksperimenter vil jeg i 2. del - med udgangspunkt i eksperimenterne formulere et udkast til en subjektproblematiserende handlemodel, d.v.s. en forståelsesramme inden for hvilken mennesker over for sig selv og i dialog med andre kan forsøge at forstå sig selv og andre som bevidst handlende subjekter. I 3. del vil jeg endelig gennem et eksperiment forsøge at demonstrere, hvordan en række træk ved den formulerede handlemodel på forskellige måder kan siges at være brugbare for forsøgsleder og forsøgsperson, når de skal søge at nå frem til en tilbundsgående forståelse af en bestemt handlesituation.

5. Forforståelseskategorier ved begyndelsen af undersøgelserne

Når man begynder studiet af et bestemt undersøgelsesområde, begynder man aldrig forudsætningsløst. I tidligere afsnit er der allerede redegjort for de generelle forskningsmål og forskningsprincipper, som danner baggrund for undersøgelserne over kropshandlinger, manuelle handlinger og stemmeudfoldelse.

Endnu står der tilbage at omtale et andet vigtigt valg: Valget af de første kategoriseringer, som man foretager inden for det valgte undersøgelsesområde, *før* man går i gang med de egentlige undersøgelser, som netop har det primære formål at undersøge holdbarheden af disse forforståelseskategorier og i givet fald at uddifferentiere og udvikle dem yderligere.

Tranekjær Rasmussens (1960) påpegning og beskrivelse af voluntære og involuntære kvaliteter var forforståelseskategorierne ved indledningen til de undersøgelser, der skal omtales i denne bog.

Tranekjær Rasmussens definition af voluntære og involuntære kvaliteter klarlægges bedst ved at citere ham.

Først en påpegende definition: „Sidder man f.eks. på et bord med benene hængende løst og afslappet ned fra bordkanten, og får et let slag lige under knæskallen, bevæges benet ud i en lille rykagtig bevægelse. Den samme bevægelse med benet kan man selv foretage uden patellarrefleksen. Behavioristisk set er det den samme handling i begge tilfælde, men man oplever noget yderst forskelligt i tilknytning til de to handleforløb. Disse oplevelser er det jeg vil pege på og give navn. Bevægelsen uden patellarrefleksen vil jeg sige er ledsaget af oplevede *voluntære kvaliteter*, og bevægelsen i tilknytning til patellarrefleksen vil jeg sige er ledsaget af oplevede involuntære kvaliteter“. (Tranekjær Rasmussen 1960, p. 81-82).

Efter at have *påpeget* de voluntære og involuntære kvaliteter for at sikre sig en første intersubjektiv forståelse og efter med en vis reservation at have fremsat det synspunkt, at også ændringer i det „højere sjæleliv“ kan fremtræde på de to måder som påpeget med patellarrefleksen som udgangspunkt, går forfatteren derefter over til at *beskrive* de voluntære og involuntære kvaliteter. Forfatteren begynder med andre ord at rekurrere de først påpegede kvaliteter til andre emner, som allerede „... i hvert fald blandt psykologer intersubjektivt er kendte og navngivne og nogenlunde afgrænsede, og en forskning så småt allerede begyndt. Det drejer sig om fænomenologisk oplevet kausalitet og her-

henhørende emner, som ikke må forveksles med den kausalitet f.eks. fysikere arbejder med.“ (Tranekjær Rasmussen 1960, p. 85).

Efter at have nævnt Köhlers iagttagelser (1947) og Michottes undersøgelser (1963) over oplevet kausalitet fortsætter Tranekjær Rasmussen: „Både ved variationer med voluntært præg og ved variationer med involuntært præg opleves den omtalte fænomenologisk givne kausalitet, men det forekommer mig, at der er stor forskel. Ved variationerne med voluntært præg oplever jeg mig selv (eller noget i mig) som 'årsagen' i den oplevede forårsagen. Ved variationer med involuntært præg, oplever jeg derimod noget andet end mig selv som 'årsagen'.“ (Tranekjær Rasmussen, 1960 p. 85).

Ved beskrivelsen af de forskellige måder, hvorpå forsøgspersonerne forsøgte at forstå deres situation under eksperimenterne og ved den efterfølgende „konstruktion“ af den subjektproblematiserende handlemodel vil „forskellige former for forårsagen“ („forskellige kausalitetsaspekter“) blive en central begrebsdannelse.

Er dette så ikke det afgørende brud med det overordnede *forståelses- og frigørelsesideal*, som jeg tidligere har tilsluttet mig? Er det ikke at lukke det adfærdsforudsigende- og kontrollerende program og den bagved liggende deterministiske anskuelsesmåde ind ad bagdøren, nar forskellige former for forårsagen er en central begrebsdannelse?

At „forskellige former for forårsagen“ *ikke* repræsenterer en akcept af en deterministisk synsmåde vil fremgå af de følgende kapitler - især i 2. del. Her vil jeg blot fremføre, hvad Tranekjær Rasmussen er inde på i citatet ovenfor: Der er en helt principiel videnskabsteoretisk forskel mellem „kausalitet“ som en kategori i et deterministisk regi og dagligdagens former for forårsagen konceptualiseret i en subjektproblematiserende forståelsesramme. Når Fichte ifølge Villy Sørensen (1973, p. 256) taler om personens absolutte ret til at være årsag og ikke noget bevirket, bruger han årsagsbegrebet i en dagligdagens betydning til at formulere et *frihedsprogram*. Går man ind for indholdet af dette program, må man også acceptere nødvendigheden af en klargøring af aspekterne ved det kausalitetsbegreb, ved hjælp af hvilket programmet formuleres - og just en sådan klargøring er det, jeg ønsker at komme nærmere gennem den handlemodel, jeg vil udvikle i denne bog.

1. del
Subjektproblematiserende
eksperimenter over
kropshandlinger, over manuelle
handlinger og over
stemmeudfoldelse

Kapitel 1.

Subjektproblematiserende eksperimenter over kropshandlinger

1. Formålet med eksperimentet

Når vi handler i dagligdagen, vil vi ofte være opslugt af den verden, som vi, handlende, retter os imod, og er vi på vej til at realisere vor stræben, vil vi som regel hverken retrospektivt eller prospektivt beskæftige os med os selv som handlende (med en terminologi, som jeg skal uddybe i 2. dels kapitel 1: Vi er i disse situationer *handleindstillede subjekter*). Men i det øjeblik vi ikke når vore mal - i det øjeblik vor handlen blokeres - kan vi med ét gå igang med at *reflektere* over os selv. Eller sagt på en anden måde: Vi prøver over for os selv og måske over for andre at gøre klart, hvordan vi skal *forstå os* - selv - som - aktuelt - eller - potentielt - handlende - subjekter - i - en - given - situation, for på baggrund af den nye forståelse at kunne komme ud af den i første omgang uforståelige handlingsblokade (med en terminologi, som jeg skal uddybe i 2. dels kapitel 1: *Vi bliver erkendeindstillede*).

Når vi handler glat og ligetil i dagligdagens utallige situationer - d.v.s. når vi kan udfolde os som handleindstillede subjekter - kan vi sige, at vi *er* vor krop. (Merleau-Ponty (1962) taler i denne forbindelse om en kropsbevidsthed). I det øjeblik vore gøremål ikke realiseres, i det øjeblik vi blokeres som handleindstillede, kropsudfoldende subjekter, kan vi - i og med at vi bliver erkendeindstillede - så at sige træde ud af vor krop. Jeg siger ikke længere: Jeg *er* min krop, men: Jeg *har* en krop - som ikke vil makke ret, og jeg kan føle mig tvunget til at prøve at forstå, hvordan dette kan gå til, for på baggrund af denne nye forståelse at kunne genoprette kontrollen over min krop (Merleau-Ponty taler i denne forbindelse om en tankebevidsthed, d.v.s. en reflektiv bevidsthed).

Det eksperiment, der skal beskrives i dette kapitel, er tilrettelagt på en sådan måde, at forsøgspersonen på en overraskende og slående måde snart er sig bevidst, at han *ikke* har voluntær kontrol over sine kropsbevægelser, snart at han *har* voluntær kontrol. Ved at fremprovokere disse kontrastfyldte situationer er det hensigten at få en række spontane beskrivelser af forskellige måder, hvorpå mennesker kan forsøge at forstå sig selv som kropsligt handlende subjekter, således at der tilvejebringes et inspirationsmateriale, som kan danne baggrund for det udkast til en subjektproblematiserende handlemodel, som skal udvikles i 2. del.

Ved begyndelsen af eksperimentet betragter forsøgspersonen sig selv i et spejl, som ligger vandret under hans fødder (se fig 1). Han får den opgave mens han ser på sig selv i spejlet - at svaje kroppen lige frem, d.v.s. hverken til højre eller til venstre. Efter at have udført nogle kropsbevægelser af denne type, fjernes spejlet uden forsøgspersonens vidende, og han kigger nu ned i et rum under sine fødder. Rummet er en nøjagtig kopi af spejl refleksionen af det rum, som forsøgspersonen står i. I rummet, under forsøgspersonens fødder hænger der en dukke med hovedet nedad. Ophængningspunktet er lige under forsøgspersonens fødder. Dukken er klædt ud som forsøgspersonen og således en nøje kopi af forsøgspersonens eget spejlbillede.

Når forsøgspersonen begynder at svaje fremad, trækker han også dukken fremad ved hjælp af en snor, som er fastgjort til hans ryg. Mens forsøgspersonen prøver at svaje lige frem, svinger dukken i en fastlagt kurve mod højre.

Med den bagklogskab, som det udførte eksperiment har givet mig, kan jeg stille følgende spørgsmål vedrørende udfaldet for på denne måde at give læseren en forforståelse af den problemkreds, som skal tages op i det følgende:

Vil forsøgspersonen – set fra forsøgslederens perspektiv – udføre en kompensatorisk kropsdrejning mod venstre, når dukken svajer mod højre? Vil forsøgspersonen - fra sit perspektiv - fortælle, at han ser på sit eget spejlbillede, når han faktisk ser ned på dukken? Vil han være sig *sin* krop bevidst som en visuel/postural helhed også i denne situation, og vil den visuelle fremtræden i den grad forme denne helhed, at han *mærker*, at han svinger til højre, d.v.s. i samme retning som dukkens bevægelse? Vil han kort sagt „føle sig ét med dukken“? Vil forsøgspersonen blive sig bevidst, at hans krops- bevægelse er uden for voluntær kontrol, så at han i og med den højredrejende, målafvigende bevægelse bliver sig en *manglende jeg-forårsagen* bevidst? Vil han i denne situation beskæftige sig med *andre årsager* til den ukontrollerede bevægelse? Vil forsøgspersonen, når han får visuel feedback fra sit eget spejlbillede, prægnant blive sig bevidst, at kropsbevægelsen nu er voluntær, d.v.s. at han *igen* kan kontrollere den, således at han i og med dens bevægelse bliver sig en reetablering af den sædvanlige *jeg-forårsagen* bevidst?

Eksperimentet, blev udført i sommeren 1966 på Psykologisk Laboratorium, Københavns Universitet. Det har ikke tidligere været publiceret, men et manuskript har foreligget siden 1968.

2. Apparatet

På fig 1 ses en tegning af det apparat, som blev brugt i det subjektproblematiserende eksperiment over kropslig handlen.

Forsøgspersonen (S) står i et rum (Rm.). Han står overfor en konkavt kurvet væg, som kan siges at danne den indre overflade af en halvcylinder.

Et ret liniestykke i det horisontale plan mellem endepunkterne af den konkave flade, d.v.s. diameteren af halvcylinderen, er 90 cm. Forsøgspersonens fødder er anbragt på to jernplader, formet som hans fodsåler. En ret linie, som kan trækkes mellem forsøgspersonens to ankelled går parallelt med halvcylinderens diameter ca. 7 cm bag denne. Afstanden mellem ankelledene er omkring 20 cm. Et indtryk af placeringen af forsøgspersonens fødder får man ved at se på fig 6.

Forsøgspersonen står med fødderne i et par meget bøjelige slippers. Hver fod er fastgjort til jernpladen ved hjælp af et bredt bånd hen over vristen.

Forsøgspersonen er iklædt en stiv „rustning“ støbt i let fiberglas. Rustningen dækker kun forsiden af kroppen. En plade af letmetal er fastgjort til hver af rustningens skuldre, således at forsøgspersonens tinding bliver dækket. Forsøgspersonen bærer en ishockeyhjælm, som bliver skruet på de to metalplader på skuldrene. Forsøgspersonen bærer også store motorbriller med røgfarget glas. Underansigtet er tildækket af en buet plade af letmetal, som er fæstnet til pladerne på rustningens skuldre.

Rustningen omslutter forsøgspersonens krop, og da også hovedet holdes fast ved hjælp af hjelmen, som er påskruet rustningen, kan forsøgspersonen kun svaje kroppen i ankel og tåled, mens bevægelser af hoved, arme, ryg, hofter og knæ er udelukket.

Forsøgspersonen står med hovedet bøjet nedad. Idet han svajer kroppen fremad fra oprejst stilling hen mod cylinderens væg, vil han omtrentlig tilbagelægge den samme strækning uanset om hans retning er lige fremad eller fremad mod venstre eller højre.

Under forsøgspersonens fødder er der en cirkulært formet plade af hærdet glas på en tykkelse af 1 cm. Glaspladens diameter er 90 cm, og kanten af pladen berører rummets halvcylindrisk formede væg. Den ene halvdel af glaspladen er tildækket af gulvet i forsøgspersonens rum. Den anden halvdel af glaspladen ligger inden for forsøgspersonens synsfelt. Den nedre kant af motorbrillerne tillader kun forsøgspersonen at se det yderste af sine tæer, når han står i oprejst stilling - han ser ikke rummets gulv bagved sig. Så snart han begynder at svaje fremad, kan han ikke se nogen del af sin krop *direkte*.

Glaspladen kan drejes 360° . 180° af pladen er et fuldt reflekterende spejl.

Den anden halvdel af glaspladen er gennemsigtig. Dette muliggør, at forsøgspersonen *enten* kan se sit eget reflekterede spejlbillede nede foran sine fødder (M_1 -betingelse) *eller* han kan se gennem den gennemsigtige glasplade ned i et andet rum (Rm_2) i hvilket der hænger en dukke med hovedet nedad (M_2 - betingelse).

Geometrisk er rummet under forsøgspersonens fødder identisk med det spejlreflekterede billede af forsøgspersonens rum - set fra forsøgspersonens position. For at gøre de to rum helt ens er væggene i begge tapetseret med det samme grå uldstof; lofterne (C_1 og C_2) i de to rum er dækket med det samme stof som væggene. Loftshøjden i forsøgspersonens rum (C_1) kan tilpasses forsøgspersonens højde, ligesom „loftet“ (C_2) i dukkens rum kan rettes ind efter loftshøjden i forsøgspersonens rum.

Gulvet i forsøgspersonens rum er på niveau med gulvet lige uden for dette rum. „Dukkens rum“ kan ikke ses udefra, og forsøgspersonen aner intet om dets eksistens.

Lysstofrør er anbragt uden for rummene på lofterne C_1 og C_2 . Lyset skinner ind mellem de konkave revner mellem lofterne og væggene, hvilket giver en jævnt fordelt indirekte belysning. Forsøgspersonen, som bærer røgfargede briller, ser rummene og sit eget spejlbillede eller dukken i en dæmpet, men ikke utydelig belysning. Belysningen af de to rum fremtræder med samme intensitet set fra forsøgspersonens position.

Når forsøgspersonen står i oprejst stilling er dukken, der hænger under hans fødder med hovedet nedad, identisk med det reflekterede spejlbillede af ham selv: Dukkens højde er tilpasset forsøgspersonens højde; forsøgspersonen og

dukken bærer rustning, hjælm, briller m.m., som m.h.t. farver og former er helt identiske.

Som det kan ses på fig 1 udgår der en snor fra et punkt nogle få centimeter bag forsøgspersonens ryggrad ud for hans lænd. Dette punkt er altid - uanset forsøgspersonens højde - i samme afstand fra gulvet. Som det fremgår af tegningen går snoren via nogle trisser - hvis positioner også er faste - til en mekanisk styreanordning bag ved dukkens ryg. Positionen af denne styreanordning er også fast. Dens afstand fra gulvet er lig med den afstand, der er fra gulvet til snorens fastgørelsespunkt bag forsøgspersonens ryg.

Den mekaniske styreanordnings hovedkomponent er en lille vogn (V), som kan køre på to skinner, der går i samme retning som forsøgspersonens sagittalplan (se fig 2). Snoretrækket mellem forsøgspersonens bevægelse og vognens bevægelse er koblet på en sådan måde, at hastigheden af punktet bag forsøgspersonens ryg altid korresponderer med hastigheden af vognen.

Dukken er solidt ophængt i en stang - dukkens „rygrad“. Denne stang hænger i et kugleled, som er fastgjort under og mellem forsøgspersonernes fødder i en afstand fra spejlets overflade, der groft set svarer til afstanden mellem forsøgspersonens ankler og spejlets overflade. Stangens kugleled er således dukkens „ankelled“. Dukkens „rygrad“ kan indstilles således, at dukkens højde altid er den samme som en given forsøgspersons højde.

Dukken står i forbindelse med den mekaniske styreanordning på følgende måde (se fig 2): Den ene ende af en tynd, men stiv metalstang (R_1) er solidt fastgjort til dukkens „rygrad“. Den anden ende af denne stang er fæstnet til vognen (V) i et kugleled. Den ene ende af en anden tynd og stiv metalstang (R_2) er fastgjort i et kugleled, som er placeret i et stationært punkt (P) nær højre side af væggen. Den anden ende af denne metalstang (R_2) er fastgjort i et kugleled, som er anbragt på den førstnævnte metalstang (R_1) lige bag ved dukkens „rygrad“.

Når forsøgspersonen står i oprejst stilling som vist på fig 1, vil dukken hænge nedad i en lodret position. Så snart forsøgspersonen begynder at svaje fremad, trækker han også dukken fremad, og de rammer væggen i de to rum med deres hoveder samtidigt.

Takket være styremekanismen bevæges dukken altid i en fast bue mod højre uanset retningen af forsøgspersonens svingning. Størrelsen af dukkens højresvingning kan ændres ved at ændre placeringen af punktet P. Jo nærmere punktet P er ved vognen (V), jo større er svingningen.

Den buede linie mod højre på fig 6 viser bevægelsen af et punkt midt på dukkens pande, som er projiceret ned på C_2 (se fig 1). Størrelsen af denne bue fra begyndelsespunkt til slutpunkt i forhold til den sagittale retning, d.v.s. „ligefremretningen“ er ca. 17° .

Hovedkomponenten i en mekanisk registreringsanordning er en lille vogn (V_e), som hænger i to parallelle spor under loftet (C_1) i forsøgspersonens rum (se fig 1). Sporene går i samme retning som forsøgspersonens sagittale plan. Eftersom forsøgspersonens hjælm er forbundet med vognen, bevæges vognen fremad, når forsøgspersonen bevæger sig fremad. Vognen står i forbindelse med forsøgspersonens hjælm ved hjælp af to tynde og stive metalstænger. Den ene ende af den første stang (Ro_1) er solidt fastgjort til forsøgspersonens hjælm. Den anden ende af Ro_1 er forbundet med den anden stang (Ro_2) i et hængselled (J), som kan overføre de *horisontale* bevægelser af forsøgspersonens hoved til stangen Ro_2 . Denne stang (Ro_2) slår igen i forbindelse med en tredje stang

(R_{03}) ved hjælp af to tandhjul, som er fast forbundet til henholdsvis R_{02} og R_{03} . De to tandhjul har samme diameter. De to

tandhjul er monteret til vognen V_e (se fig 1). Længden af den første og den anden stang (R_{01} og R_{02}) er lig med længden af den tredje stang (R_{03}). Dette betyder, at en blyant (P_e) i den anden ende af R_{03} laver en tegning på et papir fæstnet til loftet (C_1) i forsøgspersonens rum - som er en spejlrepræsentation af den *horisontale* bevægelse af det punkt på forsøgspersonens hjælm, til hvilken stangen R_{01} er fastgjort.

3. Forsøgspersonerne

21 mandlige studenter tog del i forsøget som forsøgspersoner. Ingen studerede psykologi.

4. Fremgangsmåden

De forsøgspersoner, der meldte sig til eksperimentet, fik at vide, at de skulle deltage i en undersøgelse over, hvordan mennesker kontrollerer deres kropsbevægelser. De fik endvidere den besked, at de *efter* forsøget ville få en detaljeret redegørelse for forsøget.

Forsøget bestod af 13 enkeltforsøg. Før hvert enkeltforsøg stod forsøgspersonen i komplet mørke, og han blev bedt om at finde en stilling, i hvilken han stod oprejst med hovedet pegende lige frem. Når forsøgspersonen meddelte, at han stod i denne stilling, blev lyset tændt, og han blev bedt om at svaje kroppen lige frem, d.v.s. hverken til højre eller venstre, på et signal fra en lyd giver. Det blev understreget, at kropsbevægelsen skulle være en *kontrolleret bevægelse*, ikke et *fald* fremad. Den afstand, som forsøgspersonen skulle tilbagelægge fra oprejst stilling og hen til apparatets væg, var for hovedets vedkommende 20-25 cm.

Forsøgspersonen blev bedt om at kigge på spejlbilledet af hovedet, mens han forsøgte at svaje kroppen lige frem. En summen fra lyd giveren varede 2,5 sek., og forsøgspersonen fik at vide, at hans bevægelse skulle have samme varighed som lyd giveren, så at hans hoved ville røre væggen i apparatet lige i det øjeblik, lyd giveren standsede. Når lyd giveren standsede, gik lyset ud, og der var helt mørkt i apparatet. Forsøgspersonen blev bedt om at blive stående med sit hoved hvilende mod væggen efter hvert enkeltforsøg og at lade sig blive trukket tilbage til oprejst stilling af forsøgslederen. Efter hvert enkeltforsøg blev forsøgspersonen - som stadig stod i fuldstændigt mørke - anmodet om at give en fri beskrivelse af, hvordan det var lykkedes ham at svaje lige frem. Samtalen mellem forsøgspersonen og forsøgslederen blev optaget på lydbånd.

Som før nævnt bestod en forsøgssession af 13 enkeltforsøg. Efter det 7. enkeltforsøg var der en pause på ca. 15 minutter, hvorunder forsøgspersonen hvilede sig uden for apparatet uden rustning og hjælm. Rækkefølgen af enkelt forsøg var denne: M_1 , M_l , M_1 , M_2 , M_1 , M_1 , M_2 , M_2 , M_1 , M_2 , M_1 , M_1 , M_2 . (M_1 betyder enkeltforsøg med visuel feedback fra forsøgspersonens egen krop via spejlet. M_2 betyder visuel feedback fra dukken, som svinger mod højre, idet forsøgspersonen prøver at bevæge sig lige frem.)

Forsøgspersonen fik ikke at vide, at spejlet blev drejet til side umiddelbart før M_2 -forsøgene skulle begynde, og at han i virkeligheden så direkte ned

på dukken. Derfor var han indstillet på at se sit eget spejlbillede under *alle* enkeltforsøg.

Forsøgspersonen var fastgjort til den mekaniske styreanordning uanset, om han udførte M_1 - eller M_2 -forsøg. Det betød, at han trak dukken fremad under begge eksperimentelle betingelser og derfor følte den samme modstand i begge situationer.

Retningen af forsøgspersonens svingning i det horisontale plan blev registreret på et stykke papir på loftet bag ved forsøgspersonen ved hjælp af en skriver, hvis indretning er beskrevet i det foregående afsnit. Retningen blev målt i hele grader. Det ene vinkelben var den linie, som kunne tegnes fra startpunkt og parallelt med forsøgspersonens sagittalplan. Det andet vinkelben var den linie, som kunne tegnes fra startpunktet til slutpunktet af den streg, som var en registrering af kropsbevægelsens horisontale retning. Hvis denne linie pegede til højre for det sagittale eller parasagittale plan, blev den målte vinkel givet et positivt fortegn. (Den registrerede streg var en spejlgengivelse af forsøgspersonens virkelige bevægelse; derfor angiver et positivt fortegn foran et vinkelmål størrelsen af forsøgspersonens svingning *mod venstre*.) Hvis den registrerede streg pegede til venstre for det sagittale eller parasagittale plan blev den målte vinkel givet et negativt fortegn, som altså angiver størrelsen af forsøgspersonens virkelige svingning *mod højre*.

I betragtning af at dukken altid foretog en *buet* bevægelse, kunne man måske forvente, at forsøgspersonen også ville svaje kroppen i en bevægelse, som var buet på en systematisk måde. Naturligvis bevægede forsøgspersonerne sig aldrig i rette linier, men der syntes ikke at være nogen tendens til en bestemt krummet bevægelse. Dette kan forsvare den grove måde, på hvilken forsøgspersonernes kropsbevægelser blev målt.

5. Forsøgspersonernes kropshandlinger, som de fremtrådte fra forsøgslederens (eksterne) perspektiv

På fig 3a angiver en prik den registrerede retning af en kropsbevægelse under et M_1 -forsøg, hvor forsøgspersonen fik visuel feedback fra sit eget spejlbillede.

Disse M_1 -forsøg blev udført før introduktionen af M_2 -forsøg med visuel feedback fra dukken. 21 forsøgspersoner udførte 3 (eller 2) sådanne M_1 -forsøg. Betragter man den samlede fordeling af observationer, ser man en almen tendens til en registreret bevægelsesretning, som går tæt langs det sagittale eller parasagittale plan.

De registrerede retninger af alle M_2 -forsøg med visuel feedback fra den højresvingende dukke præsenteres på fig 4a. Hver prik repræsenterer den registrerede retning af ét M_2 -forsøg. 21 forsøgspersoner udførte hver 5 (eller 4) M_2 -forsøg. Ser man på den samlede gruppe af observationer, finder man en moderat tendens til at forsøgspersonernes registrerede bevægelse går mod venstre, når dukken svinger mod højre. Nogle få enkeltforsøg går dog tydeligt mod højre.

Man kan forstå tendensen til at svinge mod venstre på følgende måde: Forsøgspersonerne forsøgte aktivt at realisere deres mål: At svaje kroppen lige frem. Når dukken svingede mod højre, var de sig uden videre bevidst, at det var *dem selv*, der foretog denne bevægelse, og den venstresvingende bevægelse, som

forsøgslederen kan iagttage, kan fortolkes som et udtryk for forsøgspersonernes forsøg på at rette bevægelsen op - altså som en kompensatorisk kropshandling.

På fig 6 afbilder den venstredrejende linie et enkelt M_2 -forsøg, i hvilket en forsøgsperson kompenserede for dukkens højresvingende bevægelse, som er afbildet ved hjælp af linien, der buer mod højre.

De registrerede retninger af alle M_2 -forsøg efter introduktionen af det første M_2 -forsøg vises på fig 5a. Hver forsøgsperson udførte 5 (eller 4) sådanne M_1 -forsøg. Sammenligner man M_1 -forsøgene før introduktionen af M_2 -forsøg kan man spore en svag tendens til en bevægelse mod venstre. Dette kan muligvis være en eftereffekt af kompensatoriske bevægelser under M_2 -forsøgene - et problem, som vil blive studeret mere systematisk i nye forsøg, som skal rapporteres i 3. del.

6. Forsøgspersonernes kropshandlinger, som de fremtrådte fra forsøgspersonernes (interne) perspektiv

6a. Identitetsaspekter ved den sete handlesituation.

Når forsøgspersonerne fik visuel feedback fra dukken i bevægelse mod højre, var *alle* forsøgspersoner under *alle* enkeltforsøg sig bevidst, at de så et spejlbillede af deres *egen* kropsbevægelse. Når nogle forsøgspersoner i deres beskrivelser ikke skelnede mellem den sete og den mærkede kropsbevægelse (dette skete hyppigst ved de første M_2 -forsøg) lød beskrivelserne ofte i denne retning: *Jeg* svingede mod højre. Sætninger af denne art synes at indicere, at forsøgspersonerne i disse tilfælde havde en global visuel/postural krops(selv)bevidsthed. Når forsøgspersonerne foretog en skelnen mellem en set og mærket kropsbevægelse (det skete hyppigst ved de seneste M_2 -forsøg), gik beskrivelserne snarere i denne retning: *Jeg* følte, at *jeg* bevægede mig i den og den retning, men jeg så, at *mit spejlbillede* svingede til højre. Sådanne udtalelser kan fortolkes på den måde, at forsøgspersonerne var begyndt at dissociere sig fra den sete bevægelse. Det var imidlertid et klart indtryk, et indtryk, der blev bekræftet under et afsluttende interview, at *alle* forsøgspersoner var overbevist om, at det var deres *eget* spejlbillede, de så bevæge sig mod højre. De forklarede ofte adskillelsen mellem den sete og den mærkede bevægelse ved at henvise til, at et eller andet ukendt princip for spejlforvrængning blev udnyttet under forsøget.

Sammenfattende kan det konkluderes, at den sete bevægelse under M_2 -forsøgene for forsøgspersonerne fremtrådte som visuelle momenter ved *deres egen* kropshandlen, selv om dette skete med forskellige grader af prægness.

Efter enkeltforsøg med visuel feedback fra forsøgspersonernes eget spejlbillede, beskrev forsøgspersonerne oftest sig selv i globale termer: *Jeg* bevægede mig i den og den retning.

6b. Perceptuelle aspekter ved handlesituationen

Som nævnt ovenfor forekom det ofte - især ved de første M_2 -forsøg at forsøgspersonerne ikke differentierede mellem den sete og den mærkede kropsbevægelse. De beskrev blot kropsbevægelsen mod højre som en helhed uden at nævne modalitetsverber som „se“, „mærke“, „føle“ etc. Forsøgslederen *fortolkede* sådanne globaludsagn på den måde, at forsøgspersonerne både så og *mærkede* en kropsbevægelse mod højre, men i adskillige tilfælde blev denne fortolkning

foretaget med usikkerhed, hvorfor resultaterne i fig 4b skal betragtes med et vist forbehold.

Efterhånden som M₂-forsøgene skred frem, begyndte flere og flere forsøgspersoner at omtale såvel den følte (mærkede, fornemmede) som den „i spejlet“ sete kropsbevægelse, idet kroppens to fremtrædelsesformer blev beskrevet som værende i konflikt med hinanden.

På fig 3b, 4b og 5b er der - med den usikkerhed og det forbehold vi nævnte ovenfor - givet en meget grov oversigt over retningerne af de følte kropsbevægelser under M₁-forsøg før introduktion af M₂-forsøg (se fig 3b), under M₂-forsøg (se fig 4b) og under M₁-forsøg efter introduktion af M₂-forsøg (se fig 5b). På hver figur er der fire søjler. De tre søjler repræsenterer den procentvise hyppighed af enkeltforsøg, hvor den følte kropsbevægelses hovedretning var henholdsvis „til venstre“ (L), „lige frem“ (S) og „til højre“ (R). Den fjerde søjle repræsenterer enkeltforsøg, hvor den mærkede kropsbevægelses hovedretning ikke kunne bestemmes.

Hvis man sammenligner fig 3b, 4b og 5b, er det tydeligt, at mens forsøgspersonerne var sig bevidst at de bevægede sig „lige frem“ under visuel feedback fra deres eget spejlbillede (fig 3b og 5b), så *mærkede* adskillige forsøgspersoner ved adskillige enkeltforsøg med visuel feedback fra dukkens højresvingende bevægelse, at det var deres krop, der foretog denne bevægelse. (En sådan overensstemmelse mellem det sete og det mærkede forekom i 43 % af alle M₂-forsøg - se fig 4b.)

Selv om der kan være fortolkningsusikkerhed ved en række enkeltforsøg, så kan der ikke være tvivl om hovedtendensen hos mange forsøgspersoner: At de var sig deres krop bevidst som en visuel/postural helhed, og at det var kroppens visuelle fremtræden, der så at sige formede denne helhed. *Hvor* stærkt kroppens (dukkens) visuelle fremtræden formede kroppens posturale (følte, fornemmede, mærkede) fremtræden, kan man få et indtryk af ved at sammenligne fig 4a og 4b. Selv om forsøgspersonerne havde en klar tendens til (set fra forsøgslederens perspektiv) at bevæge sig mod venstre, var det ikke langt nok til at de kunne undslippe den formende indflydelse, der udgik fra den visuelle bevægelse.

Det må understreges, at vi her med de sidste bemærkninger er inde på forsøgslederens bestræbelse på at afgive en sammenfattende fortolkning af forsøgets udfald. Lad os gå tilbage til det, der er hovedformålet med eksperimentet: At undersøge, hvordan mennesker forstår - eller rettere kan prøve på at forstå sig selv som handlende subjekter.

6c. Kausalitets aspekter ved handlesituationen

Næsten alle forsøgspersoner beskrev at de havde vanskeligheder med at opretholde voluntær kontrol over *deres* kropsbevægelser under enkeltforsøg, hvor de fik visuel feedback fra *dukkens* målafvigende bevægelse. Den manglende kontrol (*den manglende jeg-forårsagen*) syntes at være ganske overordentlig slående under de M₂-forsøg, hvor forsøgspersonerne ikke differentierede mellem den visuelle og posturale bevægelse. I de tilfælde, hvor forsøgspersonerne differentierede mellem den følte og den sete kropsbevægelse, beskrev de ofte, at de *følte*, at de havde kontrol over kroppens bevægelse, men at de *så*, at de ikke kontrollerede den.

Når forsøgspersonerne fik visuel feedback fra deres egen kropsbevægelse, efter at de tidligere havde fået feedback fra dukkens målafvigende bevægelse,

berettede de i flere tilfælde spontant, at de havde genvundet kontrollen over deres krop - at de nu aktivt og bevidst kunne styre kroppens bevægelse. - Man kan sige, at de i og med deres kropsbevægelser blev sig en reetableret jeg-forårsagen bevidst.

Efter M₂-forsøg med visuel feedback fra dukkens bevægelse beskæftigede forsøgspersonerne sig ikke blot med den manglende kontrol - den manglende jeg-forårsagen. De kredsede også om, hvilke *andre årsager*, der kunne være til den ukontrollable bevægelse. Man kan sige, at det var som om de forsøgte at skabe en ny kausalitetsstruktur i det øjeblik, dagligdagens jeg-forårsagen brød sammen.

De mulige årsager til den uvilgede kropsbevægelse blev næsten altid placeret i omverdenen (extern forårsagen). I de tilfælde, hvor forsøgspersonerne oplevede den involuntære kropsbevægelse mod højre som en visuel/postural helhed, syntes de i flere tilfælde at være overbevist om, at en eller anden fysisk påvirkning af kroppen forårsagede bevægelsen. I de situationer, hvor forsøgspersonerne differentierede mellem den følte og den sette kropsbevægelse, var de ofte - som før nævnt - inde på, at *synsindtrykket*, men ikke kroppen på en eller anden måde blev manipuleret. Men forsøgspersonerne nåede aldrig selv til den konklusion, at de slet ikke så sig selv i et spejl, og at de så direkte ned på en dukke. For mange var det simpelthen en enorm overraskelse at få forklaret sammenhængen efter forsøget.

Efter nogle M₂-forsøg beskrev nogle forsøgspersoner, at de aktivt anstrengte sig for at rette *deres* utilsigtet højredrejende kropsbevægelse ind mod venstre. I en sådan situation med en „voluntær holdning“ over for deres krop, kan man sige, at den kropslige handlen fremtrådte med et „contravoluntært“ præg. Efter andre, mere sjældent forekommende M₂-forsøg beskrev nogle forsøgspersoner, at de forholdt sig passivt over for deres kropsbevægelse, når den utilsigtet bevægede sig mod højre. I en sådan situation med en „avoluntær holdning“ over for deres krop kan man sige, at kroppen fremtrådte med et „avoluntært“ præg.

Denne begrebsmæssige uddifferentiering af „det involuntære“ i bl.a. „det contravoluntære“ og „det avoluntære“ skal jeg komme nærmere ind på i 2. dels Kapitel 2. Dér skal jeg ligeledes give en grundigere begrebsbestemmelse af bl.a. „jeg-forårsagen“ og „andre former for forårsagen“.

7. Uddrag fra udvalgte protokoller fra det subjektproblematiserende eksperiment over kropshandlinger

I det følgende skal der bringes uddrag fra 3 forsøgspersoners protokoller for at illustrere nogle af de måder, hvorpå forsøgspersonerne forsøgte at forstå deres handlesituation.

Forsøgsperson P. V.-H.

2. M₂-forsøg. Handlesporet efter dette enkeltforsøg er afbildet på fig 6. Man kan se, at forsøgspersonen svingede til venstre (15 °) samtidig med at dukken svingede til højre (17 °). Nedenfor bringes et uddrag af den efterfølgende samtale mellem forsøgsperson og forsøgsleder. Det fremgår her, at forsøgspersonen er

sig bevidst, at *han* utilsigtet har bevæget sig *mod højre*, og at det ikke lykkedes ham at få sin bevægelse under voluntær kontrol - samtidig formoder han, at det er den dragt, han har på, der har forhindret hans frie bevægelighed.

Fl: „Kan du fortælle om dette forsøg?“

Fp: „Ja, det virkede fuldstændigt som det forsøg for 3 gange siden, hvor hovedet gik en smule til højre - og da jeg forsøgte at rette det ind, så synes jeg ikke det hjalp.“

Fl: „Hvordan - på hvilken måde - kan du ligesom beskrive det lidt nærmere?“

Fp: „Ja, idet hovedet går frem mod højre - så forsøger jeg at dreje det for at få det til at gå ligefrem - men det hjælper ikke.“

Fl: „Kan du sammenligne det med noget andet du kender - kan du ligesom sætte det i relation til andre ting - evt. dagligdagen?“

Fp: „Næh, det synes jeg ikke - det kan også være fordi jeg har den her store dragt på, så det ikke rigtig kan lykkes mig at dreje hovedet - det ved jeg ikke.“

Forsøgsperson B.S.P.

Den anden protokol viser, hvordan en forsøgsperson (B.S.P.) ved alle M₂-forsøg med visuel feedback fra dukken prægnant er sig bevidst, at *hans* krop uintenderet og ukontrolleret svinger mod højre. I og med beskrivelsen af den svigtende *jeg-forårsagen* er han spontant inde på mulige *ydre årsager* til, at han - trods ihærdige anstrengelser - ikke kan styre sin kropsbevægelse. Disse ydre årsager (en skinne, der styrer, en magnet, der trækker, etc) er nærmest nævnt metaforisk, men det synes at fremgå af sammenhængen, at forsøgspersonen er overbevist om, at der er *et eller andet substantielt* i omverdenen, der forårsager hans kropsbevægelse. Ved 5. M₂-forsøg er forsøgspersonen inde på, at bevægelsen mod højre nærmest er noget han ser, mens hans følte kropsbevægelse er vagt og uklart oplevet. Det er vanskeligt at afgøre, om man skal fortolke protokollen på den måde, at forsøgspersonen oplevede en *begyndende perceptuel konflikt*, men det står klart, at han aldrig - som vi skal se med den næste forsøgsperson - explicit beskriver en tydelig konflikt mellem det visuelle og det posturale. For B.S.P. syntes det klart, at hans krop *reelt* bevægede sig mod højre på en ukontrolleret måde, og det var først og fremmest kroppens visuelle fremtrædelsesform, der dominerede.

1. M₂-forsøg. (Registreret retning: 1° mod venstre).

Fp: „Denne her gang gik hjelmen mod højre.“

Fl: „Kan du beskrive det nærmere?“

Fp: „Det gjorde den bare altså - en ganske almindelig bevægelse lige hen mod højre uden at jeg ellers havde styret på det, det synes jeg ikke selv jeg gjorde.“

Fl: „Hvordan nærmere beskrevet - kan du ligesom se tilbage og fortælle, hvad der skete.“

Fp: „Det var som om altså, at det hele det drejede en omgang altså som om man fulgte en bestemt linie, der - der var nok sådan altså - den buede henad mod højre som om man kunne tænkes at løbe af sted - ligesom et tog på en skinne eller sådan noget - det har muligvis været mere bevidst, det ved jeg ikke - måske noget man har gjort, det kan godt være.“

Fl: „Undskyld -“

Fp: „Ligesom måske er det noget, man har gjort altså - noget man har foretaget sig - men det føltes som om det var noget man gjorde simpelthen

altså - kørte af sted der - for jeg prøvede da på at holde lige - det er næsten, hvad jeg kan sige.“

M₂-forsøg. (Registreret retning: 1° mod højre).

Fl: „Og denne gang her?“

Fp: „Denne gang gik bevægelsen lige mod højre, det var altså ligegyldigt, hvad man ville - at man ville dreje til den ene eller den anden side - den gik simpelthen mod højre - man kørte bare afsted.“

Fl: „Kan du beskrive det lidt nærmere?“

Fp: (ler) „Det er lidt svært - det var som om der var et eller andet - skal vi sige en magnet, der sad derhenne imod højre side af væggen, som man så blev trukket hen imod - det var ikke nogen - altså hastig bevægelse, det - sådan kørte man altså bare af sted, og så kom man dertil - uden egentlig at ville det.“

Fl: „Kan du sammenligne det med noget, du kender?“

Fp: „Jeg tænker over det, men jeg kan ikke - det var ikke et fald, det kan man ikke sige - men dog er jeg aldrig nogensinde besvimet, men skulle man gøre det, så må det være nogenlunde den måde, man falder på - ja det ved jeg ikke - eller hvis man står og skal springe i vandet, og så bare lader sig falde frem, hvis ikke man tør hoppe - nærmest sådan må det blive - jeg ved altså ikke, om det er tilstrækkeligt“

Fl: „Jo, vi tager det næste forsøg.“

3. M₂-forsøg. (Registreret retning: 6° mod venstre).

Fl: „Prøv at beskrive denne gang her.“

Fp: „Det var faktisk det samme som før - denne her ufrivillige bevægelse hen mod højre, altså jeg prøvede at dreje hovedet til venstre, som om det skulle hjælpe et eller andet ... (utydeligt) ... jeg drejede altså hovedet til venstre, men - kørte alligevel til højre, som om der var nogen, der stod og trak i mig derovre - det er næsten, hvad jeg kan sige, det var fuldkommen det samme som før.“

Fl: „Prøv om du ligesom kan fordybe dig i det lidt nærmere - jeg ville være interesseret i at høre, om du vil beskrive det lidt mere i detaljer fra start til slut.“

Fp: „Fra start til slut - ja, det er som om man starter og så prøver man - så ser man på hjælmen for at se, hvor den vil hen, for nu har man efterhånden fundet, ud af, at det er den, der bestemmer - åbenbart - og så ser man, den vil til højre, og så kører man hovedet til venstre og prøver på at holde det derhenne, og så ser man, at man alligevel kører til højre - det bliver man så ved med - indtil man er der - altså man orienterer sig først for ligesom at se, hvor det vil have én hen, hvad det så end er, der trækker, og så modvirker man det, men det nytter ikke særlig meget åbenbart - for til højre kom det jo.“

4. M₂-forsøg. (Registreret retning: 1° mod venstre).

Fp: „Ja, denne her gang startede jeg som sædvanlig i fast rutefart mod højre - og var nået, omtrent hen midtvejs, da jeg så fandt ud af, at det var - at det skulle jeg vist ikke - og så besluttede jeg mig til, at nu ville jeg til venstre, men det kunne jeg ikke så godt - jeg kørte altså videre - men det var som om der ligesom - altså midt på vejen, var det som om, der skete et eller andet - altså da jeg fandt ud af, jeg kørte til højre, så prøvede jeg på at lave det om, og så kom jeg til en - standsning i det hele, før man kom i gang igen altså (utydeligt) denne her - refleksion den afbrød bevægelsen fremover et ganske kort øjeblik - en brøkdelen af et sekund, før man kom videre.“

Fl: „Hvordan var det så i slutningen af forløbet, hvilken retning?“

Fp: „Det var den samme stadigvæk - der imod højre - sådan i en drejende blød kurve.“

Fl: „Kan du beskrive den noget nærmere?“

Fp: „Ja, det var som om den drejede mest henimod slutningen, altså i begyndelsen så er det ikke så galt - så tilsidst så kører den altså - hvad hedder det, det hedder ikke en vinkel - altså som om den går stærkere til højre end den går længere frem - altså mere - den drejer mere brat af sted - altså det er efter der hvor - efter midten.“

5. M₂-forsøg. (Registreret retning: 8 ° mod venstre).

Fp: „Der er egentlig ikke så meget at sige, det er nøjagtig del samme som de der foregående gange, hvor jeg kørte et stykke lige til højre simpelthen - og i det øjeblik lyset tændtes, da kunne jeg se, at hjælmen sad hen mod højre og så drejede jeg hovedet alt, hvad der var plads til - til venstre, men det hjalp altså ingen steder hen for jeg kørte stadig til højre - ganske regelmæssigt og i den her sædvanlige kurve, hvor ligesom man faldt fremover - sådan let og uden slinger - det var næsten det samme som de andre der - jeg tror det var det samme - der kan selvfølgelig være nuancer, men dem kan jeg ikke så godt forklare.“

Fl: „Kan du komme ind på sådanne andre forhold ved det?“

Fp: „Jeg kan kun sige det, at denneher gang reagerede jeg meget kraftigt mod venstre, fordi jeg var forberedt på det - at reagere, det vil sige udelukkende dreje hovedet til venstre, jeg ved ikke, hvorfor det er det der - det er det, jeg tror skulle gøre udslaget - så drejede jeg hovedet til venstre, så meget jeg nu kunne inde i hjælmen, men kørte altså alligevel - men jeg vil tro hovedet faktisk var det eneste, jeg bevægede i nogen retning, nu skal jeg prøve kroppen næste gang, hvis det er det - jeg ved ikke.“

Fl: „Jeg forstod ikke rigtig - altså mærkede du - hvilken retning mærkede du, at du bevægede dig i?“

Fp: „Jeg drejede til højre, og det fandt jeg ud af med det samme.“

Fl: „Var det noget, du så?“

Fp: „Det var noget, jeg så, ja.“

Fl: „Hvad mærkede du?“

Fp: „Jeg mærkede bare, jeg faldt fremover - altså det der med højre eller venstre, det er faktisk kun noget, jeg ser - det er egentlig ikke noget, jeg har - nogen særlig følelse af.“

Fl: „Har det været sådan hele tiden?“

Fp: „Ja, det vil jeg tro.“

Fl: „Hvis du nu tænker på første gang, du faldt - du sagde, at det gik til højre - kan du huske, hvad du mærkede - hvad du fornemmede den allerførste gang, da du faldt til højre?“

Fp: „Ja, det var som sagt, som om der var et eller andet, der trak i en - derhenne fra selvom man - virkede imod.“

Fl: „Var det en - hvad skal man sige en fornemmelse eller - hvad skal man sige - 'som om' - oplevelse - var det noget, du direkte fornemmede?“

Fp: „Det må være en 'som om' - oplevelse, tror jeg nok - fornemme noget, det gjorde man i og for sig ikke rigtig.“

Når B.S.P. - ind imellem M₂-forsøgene - gennemførte forsøg med visuelt feedback fra sin egen krop (M₁-forsøg), beskrev han undertiden explicit - som en kontrast til den manglende jeg-forårsagen under M₂-forsøg at han nu var sig bevidst, at hans egen kropsbevægelse fremtrådte med et voluntært præg,

d.v.s. som jeg-forårsaget; således udtalte han efter et M₁-forsøg, der fulgte umiddelbart efter 3. M₂-forsøg:

Fl: „Og hvordan var det ved det forsøg her?“

Fp: „Altså, det var som da jeg så ned i spejlet lige som jeg skulle til at begynde, var det som om jeg stod nærmest til venstre - og så bevægelsen var så begyndt, men så skyndte jeg mig at dreje hen mod højre, og så kom den altså lige på - og fortsatte lige frem resten af stykket - men jeg følte altså, da den startede, at det var som om jeg stod lige ud, men da lyset blev tændt, så det altså ud som jeg var - henne mod venstre, og så skyndte jeg mig at dreje, og så kørte jeg altså lige frem.“

Fl: „Kan du sammenligne dette her forsøg med de to tidligere forsøg?“

Fp: „Fra før?“

Fl: „Ja.“

Fp: „Ja, det er ligesom altså, at man reagerer lidt hurtigere, som om man har en mere - hvad hedder det - herredømme over sig. Altså, da jeg opdagede, den gik mod venstre, så skyndte jeg mig at dreje, og så gik det meget godt resten af vejen.“

Fl: „Hvordan var - hvad skal man sige - stemningen over det her forsøg i modsætning til de to tidligere forsøg?“

Fp: „Det var som om man havde mere at skulle sige selv åbenbart - det foregik temmelig stødvis altså - man ligesom var mere viljesmenneske end man var før.“ (ler)

(Ved dette M₁-forsøg var den registrerede retning 3° mod højre).

Forsøgsperson H.C.

Den tredje protokol (over forsøgspersonen H.C.) har flere lighedspunkter med den forrige protokol. Ved de to første M₂-forsøg beskriver forsøgspersonen, at hans kropsbevægelser ikke er under voluntær kontrol til trods for hans aktive forsøg på at rette bevægelsen op. Forsøgspersonen nævner overhovedet ikke noget, der tyder på en perceptuel konflikt mellem den visuelle og den posturale fremtrædelsesform for hans kropsbevægelse. Det fremgår, at forsøgspersonen oplever, at han *reelt* bevæger sig - eller bevæges - mod højre.

Fra det 3. M₂-forsøg sker der imidlertid en radikal ændring i den måde, hvorpå forsøgspersonen beskriver sin kropsbevægelse - og herved adskiller han sig klart fra den foregående: Forsøgspersonen beretter om en tydelig konflikt mellem den sete og den mærkede (fornemmede) bevægelse. I og med denne expliciterede perceptuelle konflikt bliver den sete bevægelse ikke længere reel: Det er nu spejl *billedet*, der bevæger sig mod højre (men læg mærke til, at forsøgspersonen ikke opgiver den indstilling, at han ser sig selv).

1. M₂-forsøg. (Registreret retning: 2° mod venstre).

Fl: „Vil du fortælle om det 4. forsøg?“

Fp: „Denne gang synes jeg det gik i en jævn bevægelse mod højre.“

Fl: „Kan du beskrive det nærmere.“

Fp: „Ja, da jeg var næsten helt henne ved væggen, så syntes jeg, det bevægede sig helt over til - over mod højre.“

Fl: „Kan du sammenligne det her forsøg med de foregående forsøg?“

Fp: „De andre var mere lige ud.“

Fl: „Kan du fortælle noget om den højregående bevægelse?“

Fp: „Den var ikke ret - den buer - bule.“

Fl: „Da det nu gik mod højre, hvad så?“

Fp: „Ja - ja jeg kunne ikke rette det op.“

Fl: „Hvordan?“

Fp: „Det var lige meget, hvad jeg gjorde - så gik den der - så fortsatte den sådan - selvom jeg forsøgte at styre over mod venstre.“

Fl: „Kan du sammenligne det med noget, du kender - kan du ligesom beskrive det ved hjælp af nogen andre oplevelser - noget, du kender fra dagligdagen?“

Fp: „Ja, hvis man kører på en cykel og så - styret er skævt - selvom man har lyst til at dreje til den anden side så fortsætter man.“

Fl: „Har du andre ting at bemærke?“

Fp: „Nej.“

2. M₂-forsøg. (Registreret retning: 2^o mod venstre).

Fl: „Kan du fortælle om det 7. forsøg?“

Fp: „Ja, da gik jeg også skævt mod højre.“

Fl: „Kan du beskrive det nærmere?“

Fp: „Ja, denne gang var det bare, som om det var en ret linie - lige fra begyndelse så begyndte det mod højre.“

Fl: „Kan du fortælle noget mere - når nu det gik til højre.“

Fp: „Så fortsatte jeg altså lige ud - i en ret linie mod højre.“

Fl: „Kan du fortælle mere om bevægelsen - da du nu gik til højre hvad så?“

Fp: „Ja, så var der ikke noget, at gøre - der var ikke noget med at rette det op - det blev ved.“

Fl: „Undskyld, jeg fik ikke rigtig fat i det.“

Fp: „Selvom jeg prøvede på at rette det - altså på at få mig selv til al gå lige igen - så blev det altså ved med at gå til højre.“

Fl: „Kan du sammenligne det med noget, du kender?“

Fp: „Nej, ikke andet end det der med cyklen noget af det samme - fornemmede jeg.“

Fl: „Kan du ligesom beskrive det med andre ord - ligesom prøve at .. .“

Fp: „Ja, - jeg ved ikke, hvad jeg skal sige, det er sørme svært.“

Fl: „Du siger, du prøvede på at rette den op?“

Fp: „Ja.“

Fl: „På hvilken måde?“

Fp: „Ved at styre - sådan bevæge mig lidt over til venstre - det kunne jeg ikke.“

Fl: „Har du andre ting at bemærke - hvad var forskellen mellem det her forsøg og de forsøg, hvor bevægelsen gik lige ud?“

Fp: „Der var ikke anden forskel end retningen, den her faldende fornemmelse - når jeg ser hjelmen nede i spejlet.“

3. M₂-forsøg. (Registreret retning: 1^o mod venstre).

Fp: „Ja, det så igen ud som om jeg gik til højre - men det er som om - jeg føler, at jeg går til venstre.“

Fl: „Hvordan nærmere?“

Fp: „Ja - når jeg nu ser, at hjelmen går til højre - så forsøger jeg at bevæge mig til venstre, så bevæger hjelmen sig endnu mere til højre - altså i spejlet - det er jo spejlbilledet, der gør det.“

Fl: „Hvordan - undskyld jeg forstod ikke.“

Fp: „Når jeg ser, hjelmen bevæger sig til højre - så bevæger jeg mig mere til venstre men det bevirker, at hjelmen bevæger sig endnu mere til højre - det er altså synsindtrykket, der gør, at man foretager den bevægelse.“

Fl: „Hvordan?“

Fp: „Jo, altså når jeg ser hjælmen, der bevæger sig over mod højre, så gør jeg et forsøg på at bevæge mig til venstre for at få hjælmen lige ud igen - men så går hjælmen - så går det endnu mere til højre jo - fordi det er et spejlbillede.“

(I det følgende arbejder forsøgspersonen videre med den idé, at den højredrejende bevægelse på en eller anden måde forårsages af en spejlvending.)

4. M₂-forsøg. (Registreret retning: 4° mod venstre). ’

Fp: „Det gik også skråt over mod højre - spejlbilledet altså.“

Fl: „Hvordan - du siger 'spejlbilledet altså' -?“

Fp: „Ja, billedet af hjælmen i spejlet - det bevægede sig over mod højre.“

Fl: „Kan du fortælle om, hvilken bevægelse, du mærkede?“

Fp: „Jeg mærkede selv, at jeg bevægede mig mod venstre - altså lige inden man rammer væggen, så - og falder - det er mod venstre, man bevæger sig, men alligevel - i begyndelsen synes man, det er til højre.“

Fl: „Hvordan - kan du ligesom fordybe dig i det - kan du beskrive det lidt nærmere?“

Fp: „I det øjeblik, jeg begynder at hælde mig fremad - og ser spejlbilledet bevæge sig mod højre - så føler jeg det, som om jeg bevæger mig mod højre men så er det - så til sidst er det man opdager, at det egentlig er til venstre man hælder - det føler jeg altså - lige inden jeg ramte væggen så følte jeg, at det var som om - det var altså til venstre, jeg hældte.“

(Til sidst bliver forsøgspersonen spurgt, om han kan sammenligne dette forsøg med noget i dagligdagen, men han kan ikke komme med sådanne eksempler.)

5. M₂-forsøg. (Registreret retning: 3° mod venstre).

Fp: „Ja, der var en hældning til højre - af spejlbilledet.“

Fl: „Hvad mener du med - hældning til højre af spejlbilledet?“

Fp: „Altså et billede af, at spejl - at hjælmen i spejlet, det gik mod højre.“

Fl: „Kan du fortælle, hvilken bevægelse du mærkede?“

Fp: „Jeg trak til venstre.“

Fl: „Mærkede du, at du faktisk gik til venstre?“

Fp: „Ja.“

Fl: „Har du tænkt på, hvorfor du har set en højregående bevægelse?“

Fp: „Ja, på grund af spejlet.“

Fl: „Du mener, at spejlet er årsagen til“

Fp: „Det kunne jeg tænke mig.“

Fl: „Kan du sammenligne det her forsøg - den højregående bevægelse med noget andet, du kender - eller er der andre ting, der falder dig ind?“

Fp: „Man har fuldstændig mistet balancen - man har ingen kontrol over sine bevægelser mere.“

Fl: „Hvordan?“

Fp: „Når man ser billedet dernede - og prøver at rette det op - så går man endnu mere mod venstre - så er det helt sket - så er der ikke noget at gøre mere - uden at man får rettet det op.“

8. Forsøgspersonernes omstrukturerede opfattelse af deres kropshandlinger efter afsløringen af forsøgsopstillingen

Som tidligere nævnt opdagede ingen af forsøgspersonerne, at de under M₂- forsøgene så ned på en dukke: De var alle overbeviste om, at de så ned i spejlet på

sig selv. Nogle gav tydeligt udtryk for en „identitetsrystelse“. Det sete omtaltes som „den“ (kroppen) eller som „det“ (billedet), men ingen fik i fuldt alvor den tanke, at det ikke skulle være dem selv, de så.

Da alle M_1 - og M_2 -forsøgene var afsluttet, afslørede forsøgslederen, hvordan apparatet var indrettet, hvad der blev mødt med vantro, forbavselse, undren måske iblandet en vis ærgrelse over at have været genstand for en practical joke. Som forsøgsleder gjorde jeg meget ud af at gennemgå forsøget ud fra min opfattelse af helhedssituationen: Forsøgspersonen fik sin registrerede bevægelse på papiret at se, og han blev mindet om, hvad han havde fortalt umiddelbart efter enkeltforsøgene. Den i første omgang slående modsigelse mellem den registrerede egenbevægelse og den umiddelbart oplevede egenbevægelse under M_2 -forsøgene trådte klart frem for forsøgspersonerne, men under en diskussion med forsøgslederen var forsøgspersonerne i stand til at ændre deres tidligere handleforståelse til en anden forståelse, hvor den tilsyneladende paradoksale modsætning mellem det umiddelbart oplevede præg ved deres kropshandling på den ene side og den registrerede kropsbevægelse på den anden side blev ophævet: De forstod, at de umiddelbart havde set og helt eller delvist havde mærket, at *deres* krop drejede involuntært (contravoluntært eller avoluntært) mod højre, fordi synsindtrykket fra dukken havde grebet formende ind på deres totale bevidsthed om deres egen krop. Og de forstod videre, at deres registrerede bevægelse mod venstre var udtryk for, at de havde forsøgt at rette den højregående bevægelse ind mod midten, men at de ikke havde mærket denne venstredrejende bevægelse netop fordi synsindtrykket af dukken havde grebet formende ind på deres helhedsopfattelse af sig selv som kropsligt handlende.

Ifølge den kommunikationsmodel jeg skal beskrive i 2. del, kapitel 5, er denne afsluttende, for forsøgspersonen afklarende, del af eksperimentet en lige så betydningsfuld fase i en subjektproblematiserende dialog, som de foregående faser. Dette var jeg ikke kommet til fuld forståelse af, da jeg udførte mine eksperimenter, hvorfor jeg desværre ikke fik båndoptaget eller på anden måde noteret, hvad der skete. Den meget globale beskrivelse, jeg her har givet af den afsluttende fase af eksperimentet, bygger således udelukkende på erindringen.

Resultaterne af dette forsøg over kropshandlinger vil være en af inspirationskilderne til den subjektproblematiserende handlemodel, som skal fremstilles og diskuteres i 2. del.

Kapitel 2.

Subjektproblematiserende eksperimenter over manuelle handlinger

1. Formålet med Eksperiment I

Formålet med det forsøg, der skal beskrives først i dette kapitel, var at få et yderligere inspirationsmateriale til en konceptualisering af, hvordan mennesker kan forsøge at forstå visse sider af deres handlen, i analogi med eksperimentet over kropslig handlen blev forsøgspersonerne bragt i sådanne situationer, at *deres manuelle handlen* ud fra deres perspektiv på en overraskende og kontrastfyldt måde snart fremtrådte involuntært (contravoluntært eller avoluntært) snart prægnant voluntært.

Eksperiment I blev udført i foråret 1963 på Københavns Universitets Psykologiske Laboratorium og har tidligere været publiceret (Nielsen 1963a). Procedurebeskrivelsen og sammenfatningen af forsøgspersonernes beskrivelser af deres handlesituation er med mindre ændringer og tilføjelser uddrag fra denne publikation. De citerede forsøgsprotokoller er uddrag fra en upubliceret afhandling, hvori Eksperiment 1 blev grundigere behandlet (Nielsen 1963b).

Kommentarerne til de citerede protokoller fra Eksperiment I er delvist omarbejdede i forhold til 1963-manuskriptet.

2. Apparatet ved Eksperiment I

Fig 7 forestiller det apparat, der blev anvendt under de subjektproblematiserende eksperimenter over manuel handlen. Apparatet har form som en kasse, hvis endeflader udgør et kvadrat (45 cm X 45 cm). Kassens længde er 65 cm. Den er åben for oven. M er et krystalspejl, som kan drejes 45 ° fra position M₁ til position M₂.

Forsøgspersonen (S) ser ned gennem en tragt (T). Man fører højre hånd gennem et hul (H) i kassen og anbringer hånden på et stykke papir (P₁). En lige linie (L) er trykt på papiret. Længden af L er 24 cm.

En forsøgsassistent (A) står bagved apparatet. Nogle afskærmninger skjuler ham for forsøgspersonen. Forsøgsassistenten placerer sin venstre hånd på et papir (P₂) med en linie L. Dette papir med den påtrykte linie svarer nøje til det papir, forsøgspersonen har anbragt sin højre hånd på.

Forsøgspersonen og forsøgsassistenten bærer ensartede handsker.

Når spejlet er i position M_1 , stimuleres forsøgspersonen visuelt direkte af sin egen højre hånd. Når spejlet er i position M_2 , stimuleres han visuelt af assistentens venstre hånd og dens omgivelser via spejlet.

Tragten (T) er anbragt således, at kanterne af spejlet ved position M_2 ligger udenfor forsøgspersonens synsfelt.

Som det kan ses af fig 7, er de to visuelle felter identiske ved henholdsvis position M_1 og position M_2 set fra forsøgspersonens synsvinkel under forudsætning af at de to hænder indtager den samme stilling, holder på ensartede blyanter og er anbragt på det samme sted på de to stykker papir.

Da forsøgsassistenten er skjult bag nogle afskærmninger, og da forsøgspersonen ikke er klar over hans tilstedeværelse, skulle alle betingelser være opfyldt for, at forsøgspersonen helt umiddelbart er sig bevidst, at han ser *direkte* ned på sin egen højre hånd, også når assistentens venstre hånd via spejlet i position M_2 er den visuelle stimulus.

3. Forsøgspersonerne ved Eksperiment I

20 forsøgspersoner (10 mandlige og 10 kvindelige) deltog i eksperimentet, 19 var studerende ved Københavns Universitet, 3 studerede psykologi; de øvrige fordelte sig på en række fag (fransk, historie, jura). 1 var gymnasieelev.

4. Fremgangsmåden ved Eksperiment I

Forsøgspersonerne blev ikke informeret om apparatets funktionsmåde; således havde de ingen anelse om spejlet og om assistentens tilstedeværelse.

Forsøgspersonerne fik den instruktion, at de på et bestemt signal fra forsøgslederen, skulle begynde at følge den rette linie L så tæt som muligt i en jævn fart med en blyant. Desuden fik de besked på at stoppe op, så snart de nåede enden af linien og derefter straks tage hånden ud af apparatet.

En lampe på 25 lux placeret i apparatet var den eneste belysning i det mørklagte lokale. Lyset blev slukket i det øjeblik et enkeltforsøg var forbi. Det blev tændt igen, når et nyt enkeltforsøg skulle til at begynde.

Mens en forsøgsperson sad og kiggede ned gennem tragten før et enkeltforsøgs begyndelse, anbragte forsøgslederen hans hånd i apparatet, således at blyanten blev placeret ved begyndelsen af linien L.

Forsøgspersonerne fik ikke underretning om det egentlige formål med forsøget. De fik at vide, at det var et tegneforsøg, en slags indlæringsforsøg; at de skulle udføre adskillige enkeltforsøg, som alle gik ud på at følge linien, og at de efter hvert enkeltforsøg skulle fortælle om alt, hvad de havde bemærket. De blev opmuntret til spontant at fortælle, hvordan de havde opfattet situationen. De fik at vide, at de ville få nærmere besked om baggrunden for hele eksperimentet, når det var afsluttet.

I nogle træningsforsøg med spejlet i position M_1 lærte forsøgspersonerne at starte på det givne signal, at føre blyanten med den ønskede jævne hastighed langs L (den ønskede varighed af bevægelsen var omtrent 2 sekunder) og at standse ved enden af linien, idet lyset i apparatet gik ud. Herefter blev det første enkeltforsøg med spejlet i M_2 -position udført. (I det følgende vil der blive talt om M_1 -forsøg og M_2 -forsøg, som betyder enkeltforsøg med spejlet

henholdsvis i position M_1 (med visuelt feedback fra forsøgspersonens hånd) og i position M_2 (med visuelt feedback fra forsøgsassistentens hånd).)

Et M_2 -forsøg blev udført på følgende måde: Mens det var mørkt i lokalet, blev spejlet uden forsøgspersonens vidende anbragt i position M_2 . Når lyset blev tændt, så forsøgspersonen papiret og linien som tidligere; han vidste ikke, at han nu så et spejlbillede; han var sig umiddelbart bevidst, at han fremdeles så *direkte* ned på papiret i apparatets bund.

Tragten var anbragt på en sådan måde, at starten altid lå uden for forsøgspersonens synsfelt. Ved de tidligere M_1 -forsøg var *forsøgspersonens* hånd i bevægelse, når den kom ind i hans synsfelt. Med spejlet i position M_2 startede forsøgsperson og forsøgsassistent på samme tid og umiddelbart efter starten kom *forsøgsassistentens* hånd ind i forsøgspersonens synsfelt. Forsøgsassistentens hånd fulgte linien noget mere end halvvejen, derefter begyndte den at bevæge sig i en bue mod højre bort fra linien (se den stiplede linie på fig 8 og fig 9). Når forsøgsassistentens hånd var ud for enden af linien, slukkede lyset. Forsøgspersonen blev som ved de øvrige enkeltforsøg bedt om at tage hånden ud af apparatet, idet lyset, blev slukket, og derefter fortælle om forsøget. Under samtalen mellem forsøgsperson og forsøgsleder udskiftede assistenten det papir, han havde tegnet på. Efter samtalen om enkeltforsøget udskiftede forsøgslederen det papir, forsøgspersonen havde tegnet på. Først efter et nyt papir var anbragt fik forsøgspersonen tilladelse til at se ned gennem tragten igen. Forsøgspersonen fik ikke lov til at se sine tegninger, før eksperimentet var forbi.

I løbet af et eksperiment var der enkeltforsøg, hvor snart forsøgsassistentens målafvigende bevægelse, snart forsøgspersonens egen bevægelse var den visuelle stimulus - i en rækkefølge, der skulle virke tilfældig for forsøgspersonerne. Rækkefølgen af enkeltforsøg var denne: $M_2, M_1, M_1, M_2, M_2, M_1, M_2, M_1, M_1, M_2$. Forsøgspersonen fik således 5 enkeltforsøg med „fremmed hånd feedback“. Nogle enkelte forsøgspersoner fik dog kun 4 sådanne enkeltforsøg.

Alle samtaler mellem forsøgsperson og forsøgsleder efter hvert enkeltforsøg blev optaget på lydbånd.

5. Forsøgspersonernes manuelle handlen som den fremtrådte fra forsøgs lederens (eksterne) perspektiv

Hvordan var forsøgspersonens manuelle handlen - set fra forsøgslederens perspektiv - når forsøgsassistenten, efter at have fulgt den rette linie, fortsatte i en bue mod højre?

På fig 9 repræsenterer prikkerne endepunkterne af 95 linier tegnet af 20 forsøgspersoner, mens forsøgsassistenten tegnede mod højre, som vist ved hjælp af den stiplede linie. (Hver forsøgsperson lavede 5 eller 4 linier under M_2 -forsøg med visuel feedback fra forsøgsassistentens hånd). I flere tilfælde tegnede forsøgspersonerne ud over registreringsarket, især foroven.

Som man umiddelbart kan se, var der en udtalt tendens hos flertallet af forsøgspersonerne til at tegne til venstre for den lige linie, når forsøgsassistenten tegnede til højre.

Denne tendens kan forstås på følgende måde: Forsøgspersonerne havde alle det mål at tegne langs den rette linie. Når forsøgsassistentens hånd drejede til højre i en jævn kurve, var forsøgspersonerne sig uden videre bevidst, at det

var *deres egen* hånd, der foretog denne bevægelse. Den bevægelse mod venstre, som *forsøgslederen* kunne iagttage og registrere, at forsøgspersonen udførte, kan således fortolkes som en kompensatorisk handlen. Set fra forsøgslederens perspektiv så det altså ud, som om forsøgspersonen forsøgte at rette den højredrejende bevægelse ind mod venstre.

På fig 8 viser den fuldt optrukne venstredrejende linie en typisk kompensatorisk bevægelse under visuel feedback fra den fremmede hånd (den stiplede linie mod højre).

I et andet eksperiment, som skal beskrives i 3. del bliver forholdene mellem de registrerede handlinger, set fra forsøgslederens perspektiv, og den tegneopgave, som forsøgspersonerne selv er sig bevidst, at de udfører, undersøgt indgående. Her i 1. del skal vi koncentrere os om beskrivelsen af, hvordan forsøgspersonerne forsøgte at forstå deres helt overraskende handlesituation. Først bringes der et resumé af forsøgspersonernes rapporter, som kort relateres til de registrerede tegnespor. Senere bringes en række uddrag og citater fra forsøgsprotokollerne, som nærmere uddyber, hvordan forsøgspersonerne var sig - eller forsøgte at blive sig - deres handlen bevidst under Eksperiment I.

6. Den manuelle handlen som den fremtrådte fra forsøgspersonernes (interne) perspektiv

6a. Identitetsaspekter ved den sete manuelle handlesituation

Når man erindrer sig den markante diskrepans mellem bevægelsen af forsøgsassistentens hånd mod højre og forsøgspersonernes bevægelse mod venstre, kunne man måske forvente, at forsøgspersonerne straks (eller meget hurtigt) ville komme ud for et „identitetsbrud“: Det er ikke min egen hånd, jeg ser, men en anden persons hånd. Men dette skete aldrig efter det første M₂-forsøg. Selv efter at have været igennem 4 eller 5 M₂-forsøg beskrev 18 ud af 20 forsøgspersoner fremdeles, at de så deres *egen hånd* bevæge sig mod højre.

Nogle forsøgspersoner beskrev undertiden, at hånden så mærkelig ud, virkede fremmedartet etc., men trods disse begyndende „identitetsrystelser“ skete der altså kun „identitetsbrud“ i to tilfælde.

6b. Perceptuelle aspekter ved den manuelle handlesituation

I betragtning af den store forskel mellem den visuelle højredrejende håndbevægelse og den venstredrejende motoriske håndbevægelse, kunne man formode, at forsøgspersonerne ville blive sig en markant perceptuel konflikt bevidst: At de ville *se* håndens bevægelse mod højre, mens de *mærkede*, at de bevægede den mod venstre. Almindeligvis var dette imidlertid ikke tilfældet, især ikke under de første M₂-forsøg.

Da forsøgspersonerne fik visuel feedback fra assistentens hånd ved det første M₂-forsøg, beskrev kun 4 ud af 20 forsøgspersoner, at de *mærkede*, at de bevægede deres hånd på en anden måde end den håndbevægelse, de *så*. Selv efter det 4. M₂-forsøg beskrev kun halvdelen af forsøgspersonerne perceptuelle konflikter. (Det må understreges, at disse resultater blev opnået, når assistentens hånd startede uden for forsøgspersonernes synsfelt. Perceptuelle konflikter synes at optræde meget oftere, når starten foregår inde i det visuelle felt.)

Man kan sige, at forsøgspersonerne havde en meget stærk tendens til at være sig deres hånd bevidst som en visuel/kinæstetisk helhed, og at det var håndens visuelle fremtræden, der formede denne helhed. Ved flere lejligheder beskrev 5 forsøgspersoner spontant, at de følte, at noget udenfor dem selv *pressede* deres hånd mod højre eller *ydede modstand* mod deres hånds frie bevægelighed. 10 andre forsøgspersoner nævnte i nogle tilfælde, at de mærkede, at deres hånd gled mod højre på en ukontrolleret måde, men de nævnte ikke, at de direkte mærkede noget genstandsagtigt, som var årsag hertil.

Flertallet af forsøgspersonerne holdt fast ved disse beskrivelser, selv efter at hele forsøgsarrangementet var blevet afsløret for dem. Når de efter afsløringen så, at de markant havde tegnet mod venstre, var dette en stor overraskelse for dem.

I de tilfælde, hvor nogle forsøgspersoner beskrev en konflikt mellem deres egen hånd, som de så den, og som de mærkede den, var det som oftest tydeligt, at håndens visuelle fremtræden var mest prægnant.

6c. Kausalitetsaspekter ved den manuelle handlesituation

Når forsøgspersonerne fik visuel feedback fra forsøgsassistentens hånd (og var sig bevidst, at de så deres egen hånd) var de først og fremmest optaget af problemer omkring *voluntær kontrol* over deres hånd - praktisk talt altid på en højst emotionel måde.

Når de var sig bevidst, at *deres* hånd bevægede sig mod højre væk fra den linie, de prøvede at følge, berettede de alle, at dette var utilsigtet, mod deres hensigt, på trods af deres vilje, etc. Kort sagt beskrev de, at *de* ikke aktivt forårsagede - og ikke kunne forårsage bevægelsen.

Almindeligvis beskæftigede forsøgspersonerne sig ikke alene med den manglende voluntære kontrol (*den manglende jeg-forårsagen*). På forskellige måder begyndte de spontant at tale om, hvilke *andre årsager*, de kunne sætte i forbindelse med deres manglende kontrol over hånden.

Som nævnt tidligere beskrev 5 forsøgspersoner, at de følte noget mærkeligt og besynderligt uden for sig selv, som *pressede* deres hånd mod højre eller som *øvede modstand* mod deres hånds frie bevægelighed. De foreslog, at „magneter“, „ukendte kræfter“, „usynlige spor under papiret“ el. lign. kunne være *den eksterne årsag* til den manglende voluntære kontrol (den manglende jeg-forårsagen).

Idet forsøgspersonerne prøvede at finde en årsag til den manglende jegkontrol over deres håndbevægelse, refererede de almindeligvis til omverdenen: på en eller anden måde måtte apparatet være årsagen.

Forsøg på at forstå den manglende jeg-forårsagen ved at referere til sig selv forekom også, f.eks. „træthed“, „uopmærksomhed“, etc. Sådanne forklaringsforslag blev ofte nævnt på en middelbar og problemløsende måde. Men i nogle tilfælde var nogle få forsøgspersoner sig bevidst på en umiddelbar og alarmerende måde, at den manglende jegkontrol over håndbevægelsen skyldtes „noget i dem selv“, som var forskellig fra deres aktive intenderen. Man kan sige, at de i udpræget grad var sig en *mig-forårsagen* bevidst.

Ud fra forsøgspersonernes beskrivelser fremgik det, at de kunne forholde sig på to måder, når de var sig bevidst, at deres hånd utilsigtet (*involuntært*) bevægede sig mod højre: 1) De kunne fastholde et aktivt forsøg på at rette deres hånd ind mod linien. Når forsøgspersonerne på trods af denne *voluntære holdning* alligevel så (og ofte mærkede) at *deres* hånd bevægede sig mod højre,

kan man sige, at de var sig bevidst, at deres hånd fremtrådte med et *contra-voluntært* præg. 2) Forsøgspersonerne kunne også forholde sig passivt i denne situation. Ved en sådan *avoluntær holdning* kan man sige, at de var sig bevidst, at deres hånd for dem fremtrådte på en *avoluntær måde*.

7. Uddrag fra udvalgte protokoller fra Eksperiment 1

Efter ovenstående sammenfatning af de måder, hvorpå forsøgspersonerne forholdt sig til deres situation, og af de måder, hvorpå de forsøgte at forslå denne situation, bringes der i det følgende nogle citater fra en række forsøgsprotokoller.

Først bringes uddrag fra 3 forsøgsprotokoller, som viser nogle karakteristisk forskellige træk ved forsøgspersonernes holdnings- og forståelsesmåder, når de blev visuelt stimuleret af forsøgsassistentens hånd under M_2 -forsøgene.

Den første protokol viser, hvordan en forsøgsperson (J.V.P., mand) umiddelbart *Ser og mærker (perceptuel stabilitet)*, at *hans* hånd (*identitetsstabilitet*) bevæger sig mod højre helt ude af kontrol. Men han „nøjes“ ikke med at berette om denne *svigtende jeg-forårsagen*. Han forsøger så at sige spontant at etablere en ny kausalitetsstruktur: Helt umiddelbart og ureflekteret mærker han, at noget uden for ham selv presser hans hånd mod højre. At dette pres er årsag til håndens uintenderede bevægelse mod højre synes at være givet for ham (*eksternt objekt forårsagen*). Hvad dette „noget“ så er, synes derimod at være usikkert for ham. Endelig kan man med udgangspunkt i J.V.P.'s protokol sige, at i og med at han er sig bevidst, at hånden presses mod højre, forsøger han tilsyneladende ikke bevidst at rette håndbevægelsen op. Eller udtrykt med den terminologi, som jeg har indført: I og med at han forholder sig passivt over for situationen, fremtræder hans hånd for ham med et markant *avoluntært* præg. (I denne forbindelse er det interessant at notere sig, at de registrerede tegnespor under M_2 -forsøgene går mod højre. Der er altså ingen tendens til kompensation.)

Efter i de første 3 M_2 -forsøg at have beskrevet, at han mærkede, at hans hånd blev presset mod højre, siger han, da han 4. gang er blevet visuelt stimuleret af assistentens hånd: „Ja, der var den jo igen. Jeg prøvede at starte, jeg startede med samme tempo, men det er som om jo længere armen kommer ind i kassen her, desto større bliver det pres på hånden, og afdriften skulle altså dels være afhængig af farten og afstanden ind i kassen. Jeg prøvede at køre med samme hastighed, men det var som om, at jo længere ud den kom, der er det som om man ikke rigtig kan styre hastigheden selv. Der sker en acceleration hele tiden. Ikke ret stor, men den er der, og som følge af den acceleration, så føler jeg det altså, som om presset blev større.“

(lidt senere)

Fl: „Det pres, du taler om, er det noget, du beskriver som et billede, eller er det noget, du virkelig mærker?“

Fp: „Altså jeg mærker det tydeligt, at der er et eller andet som gør, at hånden vil dreje ud til højre. Men *hvad* det så er, er en anden side af sagen.“ (Ved dette (4.) M_2 -forsøg gik hans registrerede tegnespor ca 1/3 så langt mod højre, som assistentens hånd.)

Efter at J.V.P. 5. gang er blevet visuelt stimuleret af assistentens hånd, siger han: „Jo længere op man kommer, jo længere glider man ud. På mig virker det sådan, at jeg er klar over, at jeg ikke følger linien, men jeg er nok klar over,

hvilken linie jeg er ved at lave, men det er som om at det ønske, man havde om at følge linien, bliver fortrængt af den kraft, som dels skubber til hånden og dels - hvad skal man sige - blokerer ønsket om at lave den rette linie.“

(Senere)

Fp: „Hvis kraften ikke virker, så er der heller ikke noget, der blokerer ønsket; så kan man lave en nogenlunde lige linie“. (Fp taler nu om M₁-forsøgene, hvor han visuelt stimuleres af sin egen hånd.) (Ved dette (5.) M₂-forsøg gik hans registrerede tegnespor ca halvt så langt mod højre som assistentens hånd.)

Den næste protokol fra en anden forsøgsperson (A.C.B., kvinde) ligner den foregående på en afgørende måde: Hun er sig bevidst, at hun mister herredømmet over *sin* hånd. Imidlertid er der også en afgørende forskel: Dybt foruroliget går hun ud fra, at årsagen til at hun ikke kan styre sin hånd ligger i hende selv (*mig-forårsagen*).

Forsøgspersonen har ved de første 4 M₂-forsøg dybt chokeret beskrevet, hvorledes hun på en uhyggelig måde ikke selv førte sin hånd, men at hånden førte hende: endvidere har hun fortalt, at hun ikke havde herredømme over hånden, at den løb hurtigere end hun ville etc. 5. gang hun stimuleres af assistentens hånd, siger hun (efter et lille forfærdet udbrud): „Nej, det var væmmeligt...“

Fl: „Hvordan?“

Fp: „Det var ligesom før altså. (Meget forsagt og forskrækket i tonefaldet) Den løb også foran. Hånden løb foran.“

Fl: „Ja?“

(pause)

Fl: „Du holdt op med at tegne?“ (Fp tegnede kun 5/3 op langs linien; så trak hun hånden hurtigt ud af kassen, som om hun havde brændt sig.) (Forsøgspersonen svarer ikke.)

Fl: „Hånden løb foran?“

Fp: „Ja“ (forsøgspersonen er meget utilbøjelig til at udtale sig).

Fl: „Hvordan kan det være, tror du?“

Fp: „Jah, det må selvfølgelig være noget i mig. Det er klart.“ (spagt).

(senere)

Fl: „Du kan ikke give en forklaring på det?“

Fp: „Jeg ved ikke, om det er fordi man er bange for, at det skal ske, og så sker det.“

Også protokollen fra den 3. forsøgsperson (J.M., mand) viser det, som er slående for de to foregående: Forsøgspersonen er sig bevidst især ved de første M₂-forsøg - at han ikke har voluntær kontrol over sin hånd. Men på flere måder *adskiller* han sig fra de tidligere citerede forsøgspersoner. Han „klamrer“ sig ikke til én bestemt formodet årsag til den svigtende jeg-forårsagen. På en problemløsende måde veksler han mellem forskellige *mulige* årsager. Han forsøger endvidere aktivt (men fra hans perspektiv forgæves) at få kontrol over sin hånd. Han forholder sig med andre ord udpræget voluntært over for sin hånd i og med at den for ham fremtræder med et markant contra voluntært præg. Endelig fremgår det af protokollen, at han især ved det 5. og sidste M₂-forsøg er sig en decideret perceptuel konflikt bevidst: *Han mærker*, hånden går i modsat retning af den hånd, han ser - men han opgiver ikke den indstilling, at det er hans egen hånd han ser. Der er intet identitetsbrud.

1. M₂-forsøg: „Ja, altså det er ligesom om jeg ikke havde hold på blyanten. Den bevægede sig hen et andet sted, hvor jeg ikke havde regnet med, og jeg vil formode, at det var fordi papiret flyttede sig.“

2. M₂-forsøg: Fp sammenligner det, der sker med en magnet, der tiltrækker, men siger så: „Men måske er det med magneten dårligt, fordi det er jo ikke, som der sidder nogen *uden* for mig, nej, det er måske nok dårligt med magneten, fordi - forsåvidt det ikke er papiret, der bevæger sig, hvad jeg hverken kan se eller føle, så må det jo være hånden. Det er jo den anden mulighed, og det er højst besynderligt. Det synes jeg ikke, jeg har oplevet før.“

3. M₂-forsøg: Fp er inde på, at den højre-svingende bevægelse kan hænge sammen med for langsom reaktionstid, en egenskab hos sig selv, han har iagttaget ved andre lejligheder.

4. M₂-forsøg: „Ja, det var sjovt, for der er jeg helt sikker på, at jeg prøvede at trække min hånd og trak i den, men det nyttede ikke noget; den kørte videre alligevel, og jeg kan forresten se på den måde, man lægger tingene tilrette på, det ikke kan være papiret. Det er jo klistret fast, d.v.s. så kunne hele underlaget cykle sig en tur, men det ser ikke plausibelt ud, så det må nok være noget med hånden.“

5. M₂-forsøg: „Jeg synes, at jeg trækker hånden, men strengen fortsætter bare den vej, ikke? Så det kan jo være, at det er noget optisk skæg, at du laver med mig, at øjet bliver ved med at tro, at hånden fortsætter i sin bane, men gør det i virkeligheden ikke.“ (Ved de 3 første M₂-forsøg går forsøgspersonens registrerede tegnespor ca. lige så langt mod venstre som assistenten bevægede sig mod højre. Ved 4. og 5. M₂-forsøg går forsøgspersonens registrerede tegnespor skarpt mod venstre og ud over registreringspapiret.)

Det fremgår af citaterne fra forsøgsprotokollerne, at forsøgspersonerne under M₂-forsøgene prægnant var sig bevidst, at deres hånd bevægede sig involuntært (contravoluntært eller avoluntært), d.v.s. at det pludseligt stod klart for dem, at de ikke længere på den sædvanlige aktive måde selv kontrollerede deres egen hånds bevægelse.

Kritisk indstillet kan man nu spørge, om det med den kunstige eksperimentelle situation er lykkedes at fremprovokere sådanne involuntære (uvilkårlige, uvillede) forløb, som minder om uvilkårlige hændelser i dagligdagen, eller om forsøgspersonernes situation er så „kunstig“, at den ikke har nogen lighed med dagligdagens situationer.

For det første må man hertil sige, at mange helt spontant beskrev, hvad de var sig bevidst, ved at henvise til almenkendte begivenhedsforløb, og for det andet, at det sjældent voldte vanskeligheder for forsøgspersonerne at besvare sådanne spørgsmål som: „Kan du sammenligne det, du oplevede her, med noget andet, du kender? Hvad minder det, du oplever her, dig eventuelt om?“

9 forsøgspersoner kom ind på en ganske bestemt trafiksituation: Man kører på sin cykel eller scooter eller i sin bil i glat føre, og pludselig mister man herredømmet. Da forsøgslederen efter 2. M₂-forsøg spørger fp (M.N., kvinde), om hun kan sammenligne det, hun lige har oplevet med noget andet, hun kender, svarer hun: „Ikke andet end at man sidder og kører bil; man skulle jo helst have en forholdsvis hurtig reaktionshastighed. Bilen retter sig ikke altid efter, hvad man vil med den, f.eks. på glatte veje. Man sidder bare og kører, og så gør man det, man egentlig synes er fuldstændig rigtigt, men bilen fortsætter alligevel på sin egen måde. Man sidder og hiver og slider i rattet.“

5 forsøgspersoner nævner en afmægtighedsoplevelse ved mange mareridtagtige drømme: Man vil f.eks. flygte fra en truende fare, og man løber og løber, men man kan ikke komme afsted. Forsøgslederen spørger A.C.H. (kvinde) efter 1. M₂-forsøget: „Kan du sammenligne det (situationen under M₂-forsøg) med noget, du kender, kan du beskrive det med nogle andre oplevelser?“

Fp: „Det er nærmest som en drøm, når man vil noget, men ikke kan, ikke?“

Fl: (efter 4. M₂-forsøg) „Kan du sammenligne det med nogle andre oplevelser, du kender? Du har nævnt drømme?“

Fp: „Ja, det synes jeg stadigvæk passer. Det i drømme. Man vil råbe om hjælp og kan ikke, fordi man bliver holdt tilbage.“

Andre sammenligninger kan nævnes i flæng: Refleksbevægelser, at mærke, at armene bevæger sig opad, efter at man i et stykke tid har presset dem mod dørkarmen, at være kanonfuld, dagdrømme: pludselig er man inde i en helt anden tænkning.

Disse sammenligninger syntes som sagt naturlige for forsøgspersonerne. Selvom den specifikke forsøgssituation var ukendt og mærkværdig, så mindede den altså forsøgspersonerne om en række situationer, som de tidligere havde været i. Om disse situationer så kan siges på typisk måde at repræsentere dette, pludselig at være uden handlefrihed i almindelige livssituationer, må læseren afgøre. I sidste instans må læseren være den kritiske forsøgsperson.

Når forsøgspersonerne under de indledende forsøg med spejlet i position M₁ visuelt stimuleredes af deres egen hånd, var deres udtalelser om, hvordan tegneforløbet fremtrådte for dem, særdeles sparsomme og magre. Forsøgspersonerne rapporterede ofte lidt desorienteret over den simple opgave - at de bare havde tegnet en streg, at det måske var lidt vanskeligt at tegne i apparatet etc. etc. Men efter at have været ude for, at deres egen hånd bevægede sig med et involuntært præg (når de visuelt stimuleredes af assistentens hånd) blev det på én gang lettere for dem at beskrive, hvad de var sig bevidst under M₁-forsøgene. I kontrast til, hvad de var ude for under M₂-forsøgene, kom de ind på, at de mere frit kunne bevæge deres hånd, at de bedre kunne kontrollere den, at de havde mere magt over den etc. Med andre ord tydede deres udtalelser på, at deres hånd nu fremtrådte med et prægnant voluntært præg, d.v.s. at de var sig bevidst, at den sædvanlige aktive „jeg-forårsagen“ så at sige var genoprettet.

Således siger J.S. (mand) efter at være blevet visuelt stimuleret af sin egen hånd (i det foregående forsøg blev han for 3. gang stimuleret af assistentens hånd): „Det gik med en simpel følelse af - fra en bevægelse. Der var ikke nogen forstyrrende kræfter (ler lidt), som trak til nogen side. Det var som om jeg frit kunne føre hånden frem til enden af strengen der.“

L.S. (kvinde) er blevet visuelt stimuleret af sin egen hånd; i det foregående forsøg blev hun for første gang stimuleret af assistentens hånd. Forsøgslederen spørger: „Var der nogen forskel fra før?“

Fp: „Ja, jeg kunne se det hele. Jeg kunne bedre styre - styre hånden, jeg kunne ikke styre hånden før jo.“

A.C.B. (kvinde) er blevet visuelt stimuleret af sin egen hånd efter i forrige forsøg at være blevet stimuleret af assistentens hånd for første gang.

Fp: „Denne gang tror jeg, at jeg fulgte linien så nogenlunde - og jeg kunne se blyanten. Det var også mig selv, der gjorde det.“

Fl: „Det var også dig selv, der gjorde det. Hvad mener du med den sætning: Det var også dig selv, der gjorde det?“

Fp: „Altså jeg ville følge linien, og det gjorde jeg også, ikke? Før da ville jeg også gerne følge linien, men det gjorde jeg ikke.“

8. Forsøgspersonernes omstrukturerede opfattelse af deres manuelle handlinger efter afsløringen af forsøgsopstillingen

Efter at forsøget var afsluttet, bestræbte forsøgslederen sig på så grundigt som muligt at gennemgå sin opfattelse af situationen i sin helhed med forsøgspersonen. Forsøgspersonen fik forevist sin registrerede bevægelse på papiret, og han eller hun blev erindret om, hvad han eller hun havde beskrevet efter enkeltforsøgene. Den tydelige, i første omgang paradoksale modsætning mellem den registrerede og den umiddelbart oplevede egenbevægelse under M_2 -forsøgene trådte klart frem for forsøgspersonerne. Imidlertid blev det under en efterfølgende diskussion med forsøgslederen muligt for forsøgspersonerne at få en ny, mere modsigelsesfri forståelse af deres handlesituation. De indså, at de umiddelbart havde set og helt eller delvist havde mærket, at *deres* hånd drejede contravoluntært (eller avoluntært) mod højre, fordi synsindtrykket fra assistentens hånd havde virket formende ind på deres totale bevidsthed om deres egen hånd. Endvidere indså de at deres registrerede håndbevægelse mod venstre var udtryk for, at de havde forsøgt at rette den højregående bevægelse ind mod midten, men at de ikke havde fornemmet den venstredrejende bevægelse netop fordi synsindtrykket af assistentens hånd havde grebet formende ind på deres helhedsopfattelse af sig selv som manuelt handlende.

Indholdet af denne afklarende, afsluttende del af forsøget blev ikke registreret på bånd eller på anden måde noteret ned.

9. Om Eksperiment II (forsøgsopstilling, forsøgsprocedure etc.)

Ved Eksperiment II anvendte jeg det samme apparat som ved Eksperiment I, men i stedet for at give forsøgspersonerne den opgave at følge en ret linie ved hvert enkeltforsøg (som ved Eksperiment 1), stilledes de overfor en valgsituation. Når lyset blev tændt i apparatet med spejlet i position M_1 , og forsøgspersonernes hånd lå i startposition udenfor synsfeltet, så de en rød og en sort firkant anbragt henholdsvis til venstre og til højre øverst oppe på papiret (se fig 10). (Ved spejlposition M_2 var firkanterne anbragt omvendt på forsøgsassistentens papir, for at forsøgspersonerne kunne se firkanterne anbragt på samme måde som ved M_1 -forsøgene).

Også ved Eksperiment II bar forsøgsperson og forsøgsassistent ens handsker.

Forsøgspersonerne havde til opgave ved *hvert* forsøg at vælge, til hvilken firkant de ville tegne, og at meddele forsøgslederen deres valg. På et givet startsignal skulle de dernæst i begyndelsen tegne langs en trykt ret linie (ca. 10 cm lang; den sidste halvdel lå inde i synsfeltet) og derefter i en bue tegne op til den firkant, de havde valgt (en strækning på ca. 10 cm). Ved spejlposition M_2 startede forsøgsassistentens hånd (udenfor forsøgspersonens synsfelt) samtidig med forsøgspersonens, men ved enden af den trykte rette linie begyndte forsøgsassistentens hånd at tegne til den firkant, forsøgspersonen *ikke* havde valgt.

(Afstanden mellem de to firkanter var ca. 10,5 cm). Når forsøgspersonen (ved M_1 -forsøgene) eller forsøgsassistenten (ved M_2 -forsøgene) nåede frem til en af firkanterne, slukkede forsøgslederen lyset i apparatet. Både forsøgspersonen og forsøgsassistenten standsede deres tegnen, så snart lyset blev slukket.

Efter nogle indledende forsøg med spejlet i position M_1 blev forsøgspersonerne snart visuelt stimuleret af assistentens hånd, snart af deres egen i rækkefølgen: $M_2, M_1, M_1, M_2, M_2, M_1, M_2, M_1, M_1, M_2$. De blev således stimuleret visuelt 5 gange af forsøgsassistentens hånd.

Forsøgspersonerne var uvidende om spejlarrangementet og om tilstedeværelsen af forsøgsassistenten.

Forsøgspersonerne fik ved begyndelsen af eksperimentet instruktion om, at de efter hvert forsøg skulle fortælle udførligt om, hvad de havde bemærket, og hvad der ellers faldt dem ind. De fik udtrykkeligt besked om at forsøgslederen først, når forsøget var afsluttet, ville stille dem direkte spørgsmål. Under selve forsøget greb forsøgslederen kun ind i forsøgspersonernes beskrivelse ved eventuelt at bede dem om at uddybe deres beskrivelser. Et interview af forsøgspersonerne efter forsøgets afslutning fandt sted, mens forsøgspersonerne endnu var uvidende om forsøgssituationens virkelige beskaffenhed.

Efter dette interview afslørede forsøgslederen over for forsøgspersonen, hvordan forsøgssituationen var opbygget. Endvidere fortalte forsøgslederen hvordan den manuelle handlesituation kunne forstås i sin helhed.

forsøgspersoner (15 mandlige og 5 kvindelige) deltog i Eksperiment II. Bortset fra 5 gymnasieelever var de alle studerende. Kun 2 studerede psykologi.

Ved 8 forsøg var forfatteren til dette arbejde forsøgsleder. Ved de 12 øvrige forsøg skiftedes Nini Prætorius og Rolf Kuschel til henholdsvis at være forsøgsleder og forsøgsassistent.

Forsøgspersonernes udtalelser og samtaler med forsøgslederen blev optaget på bånd.

Eksperiment II blev udført i foråret 1963 og har været udførligt omtalt tidligere (Nielsen 1963b). Den citerede protokol fra Eksperiment II er et uddrag fra dette manuskript, ligesom beskrivelser og kommentarer bygger på dette arbejde.

10. Resultaterne ved Eksperiment II

Forsøgspersonernes registrerede tegnespor viste, at de mere eller mindre blev slået ud af kurs, når de visuelt blev stimuleret af forsøgsassistentens hånd, men groft taget bevægede de sig i retning af den firkant, de havde valgt at „køre“ hen til.

Da forsøgspersonerne beskrev deres manuelle handlesituation på kvalitativt de samme måder som ved Eksperiment I, skal der ikke gøres noget ud af en nøjere sammenfatning af disse beskrivelser. I stedet skal der bringes en enkelt protokol i næsten fuld længde med det formål at give læseren et grundigt indblik i, *hvor* prægnant, nogle forsøgspersoner var sig bevidst, at deres hånd snart fremtrådte involuntært, snart voluntært.

Ved det forsøg, der beskrives i det følgende, var jeg selv forsøgsleder.

N.C. (mand, 24 år)

N.C.'s registrerede tegnespor, da han visuelt stimuleredes af assistentens hånd, vises på fig 10. Det ses, at han ved alle M₂-forsøg er gået til den side, han har valgt, men med stærkt varierende hastighed.

Ved alle M₂-forsøg var han sig bevidst, at det var hans egen hånd, han så. Dog nævnte han et par gange, at hånden så underlig langstrakt ud.

Af forsøgspersonens spontane udtalelse og ved den direkte udspørgen i interview'et fremgik det, at han i de første 3 M₂-forsøg så og *mærkede*, sin hånd involuntært gå til den firkant, han ikke havde valgt, og det fremgik også, at han mærkede et tryk mod denne side. (Bemærk i denne forbindelse den meget store forskel mellem den bevægelse, han mærkede, og hans registrerede bevægelse.) Det er interessant, at forsøgspersonen efter at have været sig en tydelig perceptuel konflikt bevidst ved 4. M₂-forsøg igen ved 5. M₂-forsøg opfattede sin hånd som en visuel, kinæstetisk/taktil helhed.

Forsøgspersonen beskrev i et par tilfælde (således ved 1. M₂-forsøg), at han forgæves anstrengte sig for at bevæge sin hånd mod den firkant, han havde valgt. Han talte om, at han til ingen nytte pressede imod.

Der synes ingen tvivl om, at han umiddelbart var sig bevidst, at noget uden for ham selv ved et direkte tryk eller pres forårsagede hans hånds involuntære (contravoluntære) bevægelse ved 1., 2., 3. og 5. M₂-forsøg. Af hele hans usikre og foruroligede holdning kunne man imidlertid formode, at han tillige var dybt engageret i den mulighed, at fænomenet kunne føres hen til noget i ham selv. (Se i denne forbindelse, at han senere i interview'et sagde, at han kom til at tvivle på sig selv ligesom han nævnte, at han nødig ville indrømme, at han havde været angst. Se ligeledes hans slutbemærkning, da han fik at vide, at han ved M₂-forsøgene slet ikke havde set sin egen hånd: Så fik man da at vide, at det ikke var en selv, der var noget i vejen med).

1.M₂-forsøg. Valg: rød firkant (uforståeligt udbrud)

Fp: „Ja, der kørte min hånd op til den sorte firkant i stedet for til den røde. Jeg ved ikke, om der var en fure i underlaget; men sådan syntes jeg i hvert fald; jeg kunne ikke få den op til den røde i venstre hjørne.“

(pause)

Fl: „Hvordan nærmere?“

Fp: „Ja, en ligefrem følelse af, at der var noget forkert. Jeg kunne knag'ne ikke.“

(pause)

Fl: „Prøv ligesom at tænke tilbage på, hvad der skete og gennemgå, hvad du oplevede.“

Fp: „Så snart min blyanten kom op, hvor den lige streg holdt op, så var det altså ligesom hånden af sig selv gik til højre, hvor den skulle til venstre. Der var ikke noget at stille op. Jeg prøvede at presse imod; men det hjalp ikke. Hvis der skal snakkes mere om det, så havde jeg jo en fornemmelse af, at der måtte være noget galt.“

Fl: „Hvordan?“

Fp: „Ja, jeg kunne ikke gøre hvad der hvad jeg ville, når jeg havde bestemt mig til at tegne en streg til venstre i stedet for gik den til højre.“

1. M₁-forsøg. Valg: rød firkant

Fp: „Ja, det var rart. Bortset fra at strengen den slyngede sig lidt, så gik det, som det skulle. Der var i hvert fald ikke nogen, der snød mig. Det var

behageligt. Men nogen tanker har jeg ikke gjort mig i den retning ... i den anledning. Kun tænkt på at slå stregen.“

2. M₁-forsøg. Valg: rød firkant

Fp: „Jeg tænkte over, at det stadigvæk irriterede mig, at jeg ikke kunne ramme stregen indtil den holder op. At jeg ikke kunne lave en pæn streg. Jeg tænker ikke på noget, medens jeg tegner den, andet end på, at den skal tegnes.“

2. M₂-forsøg. Valg: sort firkant

Fp: „Der blev jeg snydt igen. Jeg kunne ikke få ... få ført blyanten over til højre; men det var jeg jo på en måde forberedt på; jeg havde set det før, bare omvendt. Syntes nærmest, at det var sjovt. Tænkte på, at min hånd så så underlig langstrakt ud; ligesom den blev ført afsted, og det gjorde den også.“

Fl: „Prøv ligesom at tænke tilbage og se fra begyndelsen til enden, hvordan det forløb?“

Fp: „Jeg tænkte jo på, hvad der ville ske, om der var noget, der styrede hånden, eller om der ikke var noget, der styrede den. Var lidt spændt på det. Jeg kan ikke sige, at det overraskede mig særlig meget.“

3. M₂-forsøg. Valg: sort firkant

Fp: „Hm ... hm ... , får den samme følelse af at blive snydt, nu tænkte jeg på, at det skulle gå lidt hurtigere. Syntes stadigvæk, at min hånd så underlig langstrakt ud.“

Fl: „Prøv ligesom at beskrive, hvad du oplevede. Lige fra begyndelsen til lyset blev slukket.“

Fp: „Jeg oplevede ikke noget.“

(pause)

Fl: „Til hvilken side var det, du ville køre?“

Fp: „Jeg ville køre til højre, og i stedet for kørte jeg til venstre. Nu har jeg allerede været ude for det tre gange. Jeg kan ikke sige, at jeg oplevede noget.“

Fl: „Du skal bare tale om, hvad der falder dig ind.“

Fp: „Jeg koncentrerer mig om stregen, der skal slås.“

Fl: „Hvad bemærkede du så?“

(pause)

Fp: „Jeg lagde mærke til, at ... at jeg ikke kunne slå strengen, som jeg ville. Jeg synes ikke, at ... at der falder mig noget ind.“

3. M₁-forsøg. Valg: rød firkant

Fp: „Hm! Det gik godt, hm ...“

Fl: „Hvis du nu skulle sammenligne dette her med dit sidste forsøg?“

Fp: „Jeg tænkte på, at jeg ville holde hånden lettere for at se, om jeg så ... kunne styre uden om ... om de spor, der måske sidder nedenunder papiret ... Jeg tænkte på, at hvis der nu var noget, der styrede, om jeg så ikke kunne ... kunne ... snyde ... snyde det. Det er ikke rart ... at man ikke kan ... kan gøre det, man har sagt, man vil ... men så var der ikke noget svært i det alligevel.“

4. M₂-forsøg. Valg: sort firkant

Fp: „Denne gang er jeg sikker på, at jeg kørte til højre alligevel, der var ikke noget, der ... der tog i armen; det syntes jeg de første gang, når jeg følte ... følte mig snydt.“

Fl: „At, undskyld, jeg forstod det ikke.“

Fp: „Ja, jeg er sikker på, at den streg ... at jeg har tegnet, den er gået fra ... fra udgangspunktet og så mod højre ...“

(pause)

Fl: „Hvordan vil du beskrive det nærmere?“

Fp: „De første ... tre gange, der syntes jeg, der var noget ... der ... der førte min hånd... den modsatte vej, end den jeg selv ville, men det var der ikke noget, der gjorde denne gang. Måske fordi jeg holdt løsere på ... på blyanten.“

Fl: „Du kørte til højre, som du havde besluttet?“

Fp: „Ja ... det gjorde jeg, men øjnene opfattede det, som om stregen blev slået til venstre, men der var ingen påvirkning på ... min hånd. der skrev... , det kan jeg føle i hånden nu, så må det være øjnene, der slår fejl...“

4. M₁-forsøg. Valg: sort firkant

Fp: „Ja ... der blev stregen også som den skulle ... skal jeg sige noget, så ... så bliver det noget i retning af, at jeg gerne vil prøve at finde ud af, hvordan maskinen ... maskinen virker... og så prøve, om jeg... stadigvæk kan... kan slå stregen, som jeg siger, jeg vil ... Når der ikke kommer nogen påvirkninger, så føler jeg mig lidt skuffet over det...“

5. M₂-forsøg. Valg: rød firkant

Fp: „Så syntes jeg, at jeg mærkede en modstand igen, og denne gang havde hånden også fornemmelse af ... at stregen gik den gale vej ... jeg pressede imod ... det irriterede mig jo lidt nu ... kunne næsten ønske, at det ... at det gik lidt hurtigere, så at jeg i stedet for at skulle sidde og snakke om det, kunne prøve nogle flere gange ... Jeg tænker ikke på noget.“

Interview

Fl: „Nu vil jeg gerne stille dig et par spørgsmål. Du har sommetider sagt, at din hånd gik til den modsatte side?“

Fp: „Ja, og en enkelt gang har jeg sagt, at jeg... at jeg var sikker på at... at hånden gik den vej, den skulle, og at ... at jeg bare så det modsat.

Fl: 'Ja, det er nemlig lige det, jeg vil ind på. Hvis nu du tænker tilbage på dit første forsøg ...'

Fp: 'Ja.'

Fl: 'Og glemmer ...'

Fp: 'Der anstrengte jeg mig for ... altså ... trykkede hårdere for at... for at modvirke trykket, der var så en gang, hvor jeg ... hvor jeg syntes, at ... at stregen blev slået rigtignok, men øjnene opfattede...'

Fl: 'Var det kun én gang?'

Fp: 'Det var kun én gang. Nu ... nu kan jeg mærke ... mærke, syntes, at jeg har kunnet mærke et lille ... lille tryk igen, som om ... som om blyanten kører i en rille ...'

Fl: 'Det tryk, som du siger, du kan mærke, til hvilken side går det?'

Fp: 'Hvis jeg siger, at ... at ... at jeg vil slå en streg til højre, og så, hvis der kommer et tryk, så virker det fra højre til venstre ... og omvendt ... hvis jeg vil slå stregen mod venstre, så kommer trykket til højre, eller mod højre. Når der er et tryk, det er jo ikke hver gang.'

Fl: 'Det tryk, er det noget, som du bruger som et billede?'

Fp: 'Det er et rent fysisk tryk, at jeg føler. Undtagen lige den ... den ene gang.'

Fl: 'Kan du sammenligne det, som du har oplevet her under forsøget med noget andet, du kender, eventuelt ligesom beskrive det med nogle andre oplevelser?'

Fp: 'Hm ... jeg har aldrig været ude for noget lignende ... så vidt jeg kan huske.'

Fl: 'Ja, der behøver måske ikke være noget, der er helt analogt med det her, men noget, som på en eller anden måde i helhedsindtrykket minder om det her?'

Fp: 'Ja ... det er så grelt det her eksempel.'

Fl: 'Hvilket eksempel?'

Fp: 'Man kommer til at tvivle på sig selv.'

Fl: 'Hvordan?'

Fp: 'Ja ... ja, hvis jeg skal ... skal stole på mig selv ... og min hånd der... der tegner en streg, så vil jeg jo sige, at ... at den streg, den ... den bliver altså slået, som den skal slås, fordi det ... det knag'me er så nemt at slå en streg. Så må det jo være ... være synet, der ... der opfatter ... der opfatter det anderledes; men i virkeligheden...'

Senere i interviewet ræsonnerede forsøgspersonen, at det måtte være synet, der spillede ham et puds, men han fastholdt, at han umiddelbart mærkede et tryk (med undtagelse af et eneste forsøg, hvor han *mærkede*, at hånden gik til den 'rigtige' side).

Samtalen kom dernæst ind på de emotionelle aspekter under forsøgene.

Fl: 'Da du første gang havde talt om, at strengen gik til den modsatte side...?'

Fp: 'Så blev jeg meget forbavset.'

Fl: 'Du holdt dig på håndleddet, så jeg?'

Fp: 'Det kan være, det kan jeg ikke huske mere. Det skulle da ikke undre mig.'

Fl: 'Men så næste gang, da sagde du, at det var behageligt?'

Fp: 'Ja, for der... der ... der så jeg, at... at... at strengen blev ... blev slået til den side, hvor ... hvor jeg havde fortalt, jeg, jeg ville slå den. Det er jo ikke hver gang den snyder ... Når jeg sagde, at det var behageligt, så var det jo kun fordi, at ... at det gik som jeg havde ...'

Fl: 'Hvordan har du så haft det efterhånden? En overraskelse første gang. Hvilke følelser har du ellers haft?'

Fp: 'Ja, jeg vil jo nødtigt sidde og sige, at jeg følte mig angst, man kan jo ikke blive angst under sådan et forsøg ... overraskelse og ...'

Fl: 'Men ikke angst?'

Fp: 'Ah, kun lige et sekund, når man ser hånden første gang gå til den forkerte side. Jeg kan ikke sige, at ... at jeg tvivler på, at hånden gør det, den skal, den har aldrig snydt før ...'

Til slut informeredes forsøgspersonen om, at han i flere tilfælde slet ikke havde set sin egen hånd. I denne forbindelse bemærkede forsøgspersonen: 'Så fik man da at vide, at det ikke var én selv, der var noget i vejen med.'

Resultaterne fra de to forsøg over manuelle handlinger, som er præsenteret i dette kapitel, vil blive taget, op til nærmere diskussion i 2. del (i forbindelse med behandlingen af udkastet til en subjektproblematiserende handlemodel).

Kapitel 3.

Subjektproblematiserende eksperimenter over stemmeudfoldelse

1. Formålet med eksperimenterne

I dette kapitel skal der gives en omtale af et arbejde, som både med hensyn til planlægning, udførelse og publicering blev udført i fællesskab med Nini Prætorius og Rolf Kuschel (Nielsen, Prætorius & Kuschel 1965).

Kun indledningsafsnittet og det konkluderende afsnit i den oprindelige artikel er her i dette kapitel erstattet med en anden tekst. Derimod er den øvrige tekst i dette kapitel - bortset fra visse terminologiske ændringer, visse mindre tilføjelser, og visse mindre udeladelser - at betragte som en oversættelse af del oprindelige arbejde. Den meningssammenhæng, jeg i dette kapitel og i denne bog sætter de oprindelige resultater ind i - samt mine udeladelser og terminologiske ændringer - har jeg alene ansvaret for.

Det tidligere offentliggjorte arbejde kan i analogi med forsøgene over kropshandlinger og manuelle handlinger ses som en subjektproblematiserende undersøgelse af menneskelig stemmeudfoldelse anskuet som handling: Hvordan kan mennesker være sig deres stemmeudfoldelse bevidst? Eller sagt på en anden måde: Inden for hvilke kategorier kan mennesker forsøge at forstå (problematisere) sig selv som stemmemæssigt handlende subjekter?

I langt de fleste af dagligdagens situationer er de forskellige former for stemmeudfoldelse (talen, syngen, nynnen etc.) normalt ikke et problem i sig selv, og stemmeudfoldelsen (stemmehandlingen) som sådan bliver ikke genstand for erkendelse (refleksion). Mennesker retter sig - idet de er handle- indstillede - mod det meningsindhold, de vil udtrykke i ord, de retter sig mod den sang, de vil synge, og de retter sig mod den melodi eller tone, de vil nynne. Som oftest er det først, når en stemmehandling på en eller anden måde blokeres, at vi bliver os selv bevidste som stemmemæssigt handlende subjekter.

Vi kan prøve at forstå, hvordan blokeringen finder sted, og vi kan prøve med udgangspunkt i et sådant forsøg på forståelse - at overvinde blokeringen.

Det er på baggrund af disse betragtninger, at man skal se de eksperimenter, der her skal refereres. Princippet var det samme som ved eksperimenterne over kropshandlinger og over manuelle handlinger: Forsøgspersonen fik til opgave at nynne en bestemt tone, som først blev angivet af en tonegenerator. Ved de første enkeltforsøg fik personen auditiv feedback fra sin egen stemme via to

hovedtelefoner (M_1 -forsøg). Under disse omstændigheder var forsøgspersonerne sig bevidst, at de uden videre gennemførte deres opgave. Dernæst indførtes enkelt forsøg, hvor forsøgspersonen uden sit vidende fik falsk auditiv feedback fra en fremmed persons stemme, som langsomt faldt (eller steg) i tonehøjde, mens forsøgspersonen samtidigt forsøgte at holde den angivne tone (M_2 -forsøg). Da forsøgspersonerne, således som forsøget var tilrettelagt, uden videre var indstillet på, at de også i denne situation hørte deres egen stemme, betød dette, at de spontant beskrev, hvordan de nu opfattede deres stemmeudfoldelse som havende et prægnant involuntært (contravoluntært eller avoluntært) præg i kontrast til det voluntære præg, der fremtrådte i og med deres stemmeudfoldelse under M_1 -betingelser. De forskellige måder, hvorpå forsøgspersonerne opfattede deres stemmeudfoldelse, vil kunne tjene som en inspirationskilde til den subjektproblematiserende handlemodel, som jeg vil forsøge at formulere i 2. del.

2. Forsøgspersonerne

17 kvindelige forsøgspersoner, mellem 17 og 27 år, deltog i eksperimenterne. De var trænede sangere, således at det var en let sag for dem at nynne en anslået tone og derefter at holde denne tone.

3. Forsøgsopstillingen

Fig 11 forestiller et blokdiagram over forsøgsopstillingen. Hovedideen i forsøgsopstillingen er, at forsøgspersonen snart kan få auditiv feedback fra sin egen stemme, snart kan blive auditivt stimuleret af en forsøgsassistents stemme - i det sidste tilfælde ved hjælp af en break-in mekanisme.

Fire personer var involveret i hvert eksperiment: En forsøgsperson, en forsøgsleder, en forsøgsassistent ('den fremmede stemme') og en teknisk assistent, der betjente apparatet.

Forsøgspersonen sad i et lille rum, som var opbygget i forsøgslokalet. Rummet havde lyd absorberende vægge. En kvindelig forsøgsassistent, hvis eksistens var ukendt for forsøgspersonen, sad i et lignende lille rum, som var opbygget i et andet lokale. Assistenten var - ligesom forsøgspersonerne - en trænede sanger.

Når det kun var forsøgspersonen, der nynnede, blev hendes stemme transmitteret fra en mikrofon (M_1 på fig 11), gennem et filter og et system af forstærkere til hendes egne dynamiske hovedtelefoner.

Når assistenten nynnede, blev hendes stemme transmitteret via en anden mikrofon (M_2), et filter og et system af forstærkere til hendes egne hovedtelefoner. Desuden blev der taget et signal ud fra assistentens kanal. Dette signal blev transmitteret til en break-in mekanisme (bk), som så automatisk blokerede forsøgspersonens kanal. Dette betød, at kun assistentens stemme kunne nå forsøgspersonens hovedtelefoner.

Hovedtelefonerne var tilsluttet et almindeligt stetoskop, som var presset ind i forsøgspersonens øregange. Når forsøgspersonen og forsøgsassistenten nynnede samtidigt, medførte dette, at assistentens stemme var den eneste luftledede lyd, der ramte forsøgspersonens øre.

For at maskere den knogletransmitterede lyd fra forsøgspersonens stemmebånd til hendes ører, var intensiteten fra forsøgsassistentens stemme gjort

så høj, som det var muligt, uden at det virkede smertefuldt. (Når forsøgspersonen fik auditiv feedback fra sin egen stemme, skete dette på det samme høje intensitetsniveau.)

Det usædvanligt høje intensitetsniveau af de to stemmer i forbindelse med den kendsgerning, at både forsøgspersonen og assistenten nynnede med lukkede læber, formindskede forskellene mellem stemmerne betydeligt. Forsøgspersonens og assistentens stemmer blev filtreret for frekvenser lavere end 60 cps og højere end 8000 cps.

En tonegenerator og en støjgenerator, begge med automatisk timing, var uafhængige af break-in mekanismen. Derfor blev impulserne fra de to generatorer transmitteret til forsøgspersonens hovedtelefoner, både når forsøgspersonens egen stemme og når assistentens stemme var den auditive stimulus.

I forsøgsassistentens rum var der to båndoptagere (A og B), som optog henholdsvis forsøgspersonens og forsøgsassistentens simultane nynnen. Signalerne fra henholdsvis tonegeneratoren og støjgeneratoren blev mixed ind på begge båndoptagere under hvert enkeltforsøg, hvilket - som det nærmere fremgår af det følgende muliggjorde en fastlæggelse af referencepunkter af frekvensmæssig og tidsmæssig art, hvad der var nødvendigt for den senere registrering af forsøgspersonens og forsøgsassistentens nynnen. Den tekniske assistent passede de to båndoptagere.

I forsøgspersonens lokale var der en tredje båndoptager (C), på hvilken dialogerne mellem forsøgspersonen og forsøgslederen blev optaget efter hvert enkeltforsøg.

4a. Fremgangsmåden ved Eksperiment I

Ti forsøgspersoner deltog i Eksperiment I. Hver forsøgsperson blev instrueret om at nynne en tone, som blev angivet af en tonegenerator. Frekvensen af lyden fra tonegeneratoren var omkring 390 cps. Ved begyndelsen af hvert enkelt forsøg var det hendes opgave at nynne sammen med lyden fra tonegeneratoren, som varede i tre sekunder. Derefter kom der et støjsignal, der varede 10 sekunder. Under dette støjsignal skulle hun forsøge at holde den tone, hun var begyndt på. Efter ophøret af støjsignalet kom der en periode på fem og et halvt sekund, hvor forsøgspersonen kun hørte en nynnen. Også i denne periode skulle hun forsøge at holde tonen.

Forsøgspersonen blev omhyggeligt instrueret om ikke at holde op med at nynne før den anden støjperiode. Hvis en forsøgsperson alligevel holdt op med at nynne før den anden støjperiode, stoppede forsøgslederen dette enkeltforsøg øjeblikkeligt ved at blokere forsøgspersonens hovedtelefoner.

Efter hvert enkeltforsøg blev forsøgspersonen bedt om at fortælle, hvordan det var gået med at holde tonen. Disse samtaler mellem forsøgsperson og forsøgsleder blev optaget på bånd.

Fig 12 giver en grov skitse af den auditive stimulussituation under de afgørende enkeltforsøg, under hvilke assistentens stemme var den auditive stimulus imellem de to støjperioder. Den vandrette, fuldt optrukne linie (a) repræsenterer lyden fra tonegeneratoren, hvor forsøgspersonen også let kunne høre sin egen stemme. De to ujævne linier (b og d) forestiller de to støjperioder. Den stiplede linie viser tendensen i den måde, hvorpå assistentens stemme forløb frekvensmæssigt. Efter et break-in, som blev maskeret af den første støjperiode,

holdt assistenten tonen i begyndelsen, hvorefter hun faldt kontinuert mellem 10 og 30 cps. Normalt er et fald på denne størrelse fra ca. 390 cps let at høre.

Hver forsøgsperson blev givet to serier af enkeltforsøg. I den første serie blev forsøgspersonen snart stimuleret af sin egen stemme (M_1 -forsøg, snart af assistentens stemme (M_2 -forsøg) i denne rækkefølge: M_1 , M_1 , M_2 , M_1 , M_1 , M_2 , M_2 , M_1 , M_2 , M_1 , M_1 , M_2 .

I denne serie blev forsøgspersonen ikke informeret om, at hun nu og da ikke ville høre sin egen stemme, men en fremmed stemme.

Efter den første serie hørte forsøgspersonen båndoptagelserne af sin egen nynnen under M_2 -forsøgene, og hun blev bedt om at sammenligne det, hun hørte *nu*, med det, hun tidligere havde hørt og i øvrigt havde bemærket *under* disse enkeltforsøg.

Den anden forsøgsserie bestod af tre M_2 -enkeltforsøg, hvor forsøgspersonen fik nøjagtigt den samme opgave i første serie, men hun blev nu informeret om, at hun ville høre den fremmede stemme, og at den ville falde i tonehøjde, men at hun skulle forsøge at ignorere den, mens hun prøvede at holde sin egen tone. Efter denne serie hørte hun båndoptagelserne af sin egen nynnen, og hun blev bedt om at kommentere, hvad hun hørte nu i forhold til det, hun havde bemærket under selve enkeltforsøgene.

4b. Fremgangsmåden ved Eksperiment II

Syv forsøgspersoner deltog i Eksperiment II, som blev udført under de samme betingelser som Eksperiment I med den eneste forskel, at forsøgsassistentens stemme *steget* 10-30 cps under M_2 -forsøgene i de to serier.

5. Forsøgspersonernes stemmeudfoldelse under Eksperiment I, således som den blev registreret af forsøgslederen

De tekniske detaljer med hensyn til den måde, hvorpå forsøgspersonens og forsøgsassistentens stemmer blev registrerede skal ikke gennemgås her, idet der henvises til den originale artikel, hvori der gives en sådan beskrivelse. Her skal jeg nøjes med at referere resultaternes hovedtendenser.

Fig 13a repræsenterer en forsøgspersons nynnen, mens hun blev auditivt stimuleret af sin egen stemme (M_1 -forsøg). Til trods for nogle frekvensmæssige fluktuationer må man sige, at hun var i stand til at holde tonen.

Fig 13b og 13c viser det frekvensmæssige forløb af den samme persons nynnen, mens hun blev auditivt stimuleret af assistentens stemme (M_2 -forsøg).

Under det M_2 -forsøg, som er afbildet på fig 13b, gik forsøgspersonen ud fra, at hun hørte *sin egen stemme* med en faldende tonehøjde (pitch). Det fremgår klart af fig 13b, at der var en markant frekvensmæssig *stigning* i forsøgspersonens nynnen, mens assistentens nynnen *faldt* i frekvens. Den frekvensmæssige stigning af forsøgspersonens nynnen var også markant under det M_2 -forsøg (se fig 13c), hvor hun havde fået oplysning om, at hun ville høre en fremmed stemme, mens hun selv skulle prøve at holde tonen.

Hvis forsøgspersonernes frekvensvariationer under M_2 -forsøgene beskrives *relativt* i forhold til forsøgsassistentens frekvensændringer uden at bruge tonegeneratorens frekvensniveau som et *absolut* referencepunkt, kan man sammen-

fatte resultaterne på følgende måde: Når forsøgspersonerne blev stimulerede af den fremmede stemme *uden deres vidende* i den første serie, *steg* deres stemmer i frekvens under den sidste halvdel af hvert enkeltforsøg, mens assistentens stemme gradvist *faldt* i frekvens. En sådan gradvis frekvensstigning i forsøgspersonernes nynnen blev fundet i 45 ud af 50 M_2 -forsøg. (Ti forsøgspersoner udførte hver 5 M_2 -forsøg.) I 39 ud af 50 M_2 -forsøg var den frekvensmæssige stigning i forsøgspersonens stemme cirka lig med eller større end det frekvensmæssige fald i assistentens stemme.

I den anden serie, hvor forsøgspersonerne blev stimulerede af den fremmede stemme *med deres vidende* (9 forsøgspersoner udførte hver tre sådanne M_2 -forsøg) blev der fundet en lignende tendens. I 24 ud af 27 M_2 -forsøg var den frekvensmæssige stigning i forsøgspersonernes nynnen cirka lig med eller større end det frekvensmæssige fald i assistentens stemme.

Når forsøgspersonerne blev auditivt stimuleret af deres egen stemme (M_1 forsøg) var de som regel i stand til at holde tonen, - der var ingen systematiske frekvensudsving som under M_2 -forsøgene.

Fordi forsøgspersonerne forsøgte at holde tonen, som blev slået an af tonegeneratoren ved begyndelsen af hvert enkelt forsøg, kan man fortolke den frekvensmæssige stigning i forsøgspersonernes nynnen som et udtryk for, at de forsøgte at kompensere for det fald i tonehøjde, de hørte. Og fordi det auditive aspekt ved stemmepceptionen virkede formende ind på det kinæstetiske aspekt ved stemmebevidstheden, blev der tale om en kontinuert kompensation: Selv om der på et givet tidspunkt under et enkeltforsøg allerede var stor frekvensmæssig afstand mellem forsøgspersonens og forsøgsassistentens stemme, følte forsøgspersonerne, at deres stemme var dér, hvor de hørte stemmen (eller i nærheden af den), og dette betød, at de bestræbte sig på at hæve deres nynnen yderligere med en fortsat frekvensstigning som resultat.

Det var bemærkelsesværdigt, at forsøgspersonerne til trods for deres viden om, at det var assistentens stemme, de hørte, og til trods for deres viden om, at de i første serie havde haft en tendens til kompensation - alligevel uafvidende udviste den samme kompensation i anden serie.

6. Forsøgspersonernes opfattelse af deres stemmeudfoldelse under Eksperiment I

6a. Identitetsaspekter

Forsøgspersonerne kom i en overraskende og forvirrende situation, da de uafvidende blev stimuleret auditivt af den fremmede stemme. Selv om nogle forsøgspersoner nu og da rapporterede, at stemmen havde en usædvanlig kvalitet, fastholdt otte forsøgspersoner tilsyneladende den indstilling, at det - med forskellig grad af umiddelbarhed - var deres egen stemme, de hørte, under de fem M_2 -forsøg i den første serie. De fleste forsøgspersoner blev overrasket, da de blev oplyst om, at de overhovedet ikke havde hørt deres egen stemme mellem støjperioderne under disse enkeltforsøg.

6b. Auditive og kinæstetiske aspekter ved den perciperede stemme

Når assistentens stemme faldt i frekvens - og forsøgspersonerne ikke opgav den indstilling, at det var tieres *egen* nynnen, der havde en faldende tone (pitch) - fremgik det af deres beskrivelser, at de ikke fornemmelsesmæssigt (kinæstetisk) var sig den stigning i frekvens bevidst, som forsøgslederen kunne registrere i den sidste halvdel af de enkelte M₂-forsøg. Da de lyttede til båndoptagelserne af deres nynnen under M₂-forsøgene - efter afslutningen af første serie - blev de forbavsede over at høre, at deres stemme havde en stigende tonehøjde, og de beskrev, at de ikke havde været klar over dette under enkeltforsøgene.

Skønt forsøgspersonerne før den anden serie blev informeret om, at de ville høre en fremmed stemme med en faldende tone, mens de selv skulle forsøge at holde tonen, var denne oplysning almindeligvis ikke tilstrækkelig til at give forsøgspersonerne en så distinkt kinæstetisk stemmebevidsthed, at de var i stand til at undgå en stigning, når de forsøgte at holde tonen i den grad virkede det auditive formende ind på det fornemmelsesmæssige aspekt ved deres stemmeudfoldelse.

Efter de tre M₂-forsøg i anden serie, angav forsøgspersonerne selv, at de var usikre m.h.t. resultatet af deres anstrengelse, men at de var tilbøjelige til at tro, at de havde holdt tonen, eller at de var faldet lige så meget i tonehøjde (pitch) som den fremmede stemme. Derfor var det en ny overraskelse for dem at høre på båndoptagelserne, hvordan deres nynnen ofte igen havde en stigende tone - selv under disse betingelser.

Indtil nu er forsøgspersonernes situation blevet beskrevet som en ren konflikt mellem assistentens auditive og forsøgspersonens kinæstetiske stemmeudfoldelse uden at tage den mulige indflydelse af forsøgspersonens knogletransmitterede auditive stemmeudfoldelse i betragtning. Det viste sig imidlertid, at assistentens stemme næsten altid maskerede det auditive aspekt ved forsøgspersonens egen stemme fuldstændig som følge af den høje intensitet ved assistentens stemme. Kun to forsøgspersoner beskrev, at de svagt hørte en anden lyd (foruden assistentens stemme) i de to serier.

6c. Voluntære og involuntære aspekter ved stemmen

I den første serie, hvor forsøgspersonerne ofte var indstillet på, at de hørte deres egen stemme, selv om assistentens stemme var den auditive stimulus, beskrev de undertiden, at deres stemme havde et stærkt *contravoluntært* præg: Syv forsøgspersoner nævnte, at de prøvede at korrigere deres nynnen, når de hørte den faldende tone, men at dette ikke lykkedes for dem. I nogle tilfælde var der et sammenfald mellem et bevidst forsøg på at korrigere tonen og den registrerede frekvensstigning. Imidlertid syntes en registreret frekvensstigning i andre tilfælde at finde sted uden noget bevidst forsøg på at korrigere. Man kan her sige, at stemmen for forsøgspersonerne fremtrådte med et *avoluntært* præg.

Efter at det enkeltforsøg (fra første serie), som er afbildet på fig 13b, var udført, beskrev forsøgspersonen, at hun hørte, at tonen blev alt for lav, og at hun forgæves forsøgte at rette den op (se i den forbindelse hendes frekvensstigning i og med assistentens fald i frekvens). Da samme forsøgsperson blev udspurgt om, hvordan hun opfattede resultatet af det enkeltforsøg (fra anden serie), som

er afbildet på fig 13c, svarede hun, at hun troede, at det lykkedes hende at holde tonen, men at hun overhovedet ikke kunne høre sin egen stemme - se i denne forbindelse på fig 13c, hvordan hun også under disse omstændigheder havde en frekvensstigning i og med at assistenten faldt i frekvens.

Under første serie beskrev nogle forsøgspersoner ikke blot en manglende voluntær kontrol over deres stemmes tonehøjde (pitch); de beskrev også, at de heller ikke kunne kontrollere deres stemmestyrke (loudness).

Flere forsøgspersoner kom ind på de mulige årsager til, at de ikke kunne kontrollere deres stemme (under de M_2 -forsøg, hvor de ikke vidste, at det faktisk var assistentens faldende nynnen, de hørte). årsager, der refererede til apparatet, såvel som årsager, der refererede til dem selv (træthed i stemmen, mangel på luft etc.), blev nævnt.

Forsøgspersonerne beskrev ofte, at de i skarp kontrast til M_2 -forsøgene havde en meget bedre kontrol over deres nynnen under M_1 -forsøgene, hvor deres egen stemme var den auditive stimulus.

7. Forsøgspersonernes stemmeudfoldelse under Eksperiment II, således som den blev registreret af forsøgslederen

Forsøgspersonernes nynnen havde en tendens til at falde jævnt i frekvens, når assistenten begyndte en stigning. Dette var tilfældet i begge serier. I 19 ud af 35 M_2 -forsøg (syv forsøgspersoner udførte hver fem M_2 -forsøg i den første serie) og i 12 ud af 21 M_2 -forsøg (syv forsøgspersoner udførte hver tre M_2 -forsøg i den anden serie) var faldet i frekvens cirka lig med eller større end forsøgsassistentens frekvensstigning.

Resultaterne af eksperiment II støtter den konklusion, som blev givet i forbindelse med eksperiment I: Den kendsgerning, at frekvensændringerne ved forsøgspersonernes nynnen i de to eksperimenter havde en tendens til at gå i den modsatte retning af assistentens systematiske frekvensændring, støtter den fortolkning, at forsøgspersonernes frekvensændringer kan ses som et udtryk for, at de forsøgte at kompensere for den toneafvigelse, som assistentens stemme udviste, og at delte 'betragtet udefra' resulterede i en compensation, fordi det auditive greb formende ind i det kinæstetiske aspekt ved stemmebevidstheden.

8. Forsøgspersonernes opfattelse af deres stemmeudfoldelse under Eksperiment II

Forsøgspersonerne beskrev deres opfattelse af deres stemmeudfoldelse under Eksperiment II på samme måde som forsøgspersonerne beskrev deres opfattelse under Eksperiment I: 1) Forsøgspersonerne var indstillet på, at de hørte deres egen nynnen i den første serie - også når assistentens stemme var den auditive stimulus. 2) I det store flertal af M_2 -forsøg i begge serier var de sig ikke noget bevidst - det være sig auditivt eller kinæstetisk - der svarede til den faldende frekvens, som de - registreret udefra - selv producerede. 3) I den første serie beskrev forsøgspersonerne, hvordan de på overraskende måde ikke kunne kontrollere deres egen stemme når assistentens stemme var den auditive stimulus.

9. Foreløbig konklusion

Dette eksperiment kan give anledning til mange forskellige overvejelser. Således kan den eksperimentelle procedure danne et udgangspunkt for fortsatte undersøgelser over en række perceptuelt/motoriske forhold ved den menneskelige stemme. I relation til den opgave jeg har stillet mig i denne bog, vil jeg nøjes med at konkludere, at denne forsøgssituation - i analogi med de forsøgssituationer, jeg har beskrevet i de foregående kapitler - er velegnet til at indgå som en inspirationskilde til - og en eksemplifikation af - den subjektproblematiserende konceptualisering af det menneskelige handlingsliv, som jeg skal forsøge at formulere i 2. del.

Kapitel 4. Eksperimenternes forskellige funktioner - en foreløbig sammenfatning

Ser vi tilbage på de tre variationer af samme tema, som er beskrevet i de foregående kapitler, melder det spørgsmål sig: Kan man sige, at de handlesituationer, som forsøgspersonerne blev tvunget til at beskæftige sig med, på nogen måde står som udtryk for typiske livssituationer, hvor mennesker handler og reflekterer over deres handlen? (Og kun hvis forsøgene på en eller anden måde står som udtryk for sådanne situationer, vil der være mening i at bruge forsøgsresultaterne som en inspirationskilde til den handlemodel, som skal forsøges konceptualiseret i 2. del.)

Ved beskrivelserne af eksperimenternes udfald har jeg omtalt, hvordan flere forsøgspersoner kunne gøre rede for, hvordan de eksperimentelle situationer mindede dem om nogle af dagligdagens handlesituationer; men alligevel vil betænelighederne ved at anvende de beskrevne forsøgsresultater som en af inspirationskilderne til vidtgående generaliseringer melde sig let: Forsøgssituationerne er kunstige; de forekommer netop ikke i dagligdagens situationer.

For at kunne diskutere denne indvending må jeg gå en lille omvej og starte med nogle overvejelser over, hvordan psykologiske eksperimenter kan have flere forskellige funktioner.

Det psykologiske forsøg kan for det første have en *begrebskonstituerende funktion*: Psykologen konstruerer en eksperimentel situation, som han eller hun intuitivt mener kan tjene som inspirationskilde til nogle kvalitative begrebsbestemmelser, d.v.s. til fastlæggelse af et sæt af psykologiske begreber (kategorier) mellem hvilke der består indre (nødvendige) forhold. I det øjeblik psykologer har sat sig en sådan begrebskonstituerende arbejdsopgave, vil det eksperimentelle arbejde *antage en eksplorerende karakter*, hvilket betyder, at det for eksperimentatoren ikke primært bliver en opgave systematisk at variere den eksperimentelle situation. Opgaven bliver snarere at *fastholde* forsøgspersonen i én bestemt situation, for derefter under en dialog med forsøgspersonen at finde frem til de forskellige måder, hvorpå personen kan være sig denne situation bevidst.

For det andet kan det psykologiske forsøg have en *begrebseksemplificerende* eller *begrebspåpegende* funktion: Under de eksplorerende forsøg finder psykologen frem til én eller flere forsøgsopstillinger, som han eller hun finder velegnede til prægnant at demonstrere det fænomenområde, han eller hun vil underkaste en nærmere undersøgelse. Da de problemområder, som psykologer interesserer sig for at undersøge, ofte er 'sprogligt forsømte', vil det være af stor betydning

for identificeringen af et givet psykologisk forskningsområde at have rådighed over en bred kreds af forsøgsprocedurer ved hjælp af hvilke området kan gives en påpegende definition. (Se i den sammenhæng Tranekjær Rasmussens overvejelser over påpegende definitioner (1960) og se også Baades (1916) fremhæven af den værdi, som 'das Darstellungsexperiment' kan have for den psykologiske forskningsproces.)

Efter at et psykologisk problemfelt er bestemt kvalitativt (beskrevet i ord som et sæt af indre forhold og/eller påpeget ved hjælp af en eller flere forsøgsopstillinger) kan psykologen stille sig en opgave, som fører til *det begrebsrelaterende* eksperiment:

Hvilke ydre (empirisk forefundne, 'tilfældige') relationer har det kvalitativt beskrevne og/eller eksperimentelt påpegede psykologiske begrebsområde til andre psykologiske og/eller ikke-psykologiske begreber? (Eksempel: Hvordan forholder det, at mennesker kan se ting med farver, sig til, at fysikere kan beskrive lys som havende forskellige bølgelængder? Hvilke eksperimentelle situationer kan belyse disse relationer?). Begrebskonstituerende og begrebseksemplificerende eksperimenteren på den ene side og begrebsrelaterende eksperimenteren på den anden side må ikke ses som skarpt adskilte og isolerede forsøgsvirksomheder. Som Baade (1916) fremhæver, må man inden for den eksperimentelt arbejdende psykologi have for øje, hvilken frugtbar vekselvirkning, der *kan* forekomme mellem 'das Darstellungsexperiment' og 'das Kausalexperiment'. (Den sidstnævnte forsøgstype svarer til en vis grad til det, jeg med en noget bredere betegnelse har kaldt begrebsrelaterende eksperimenter.)

De eksperimenter jeg har udført i 1. del kan siges at have haft en begrebskonstituerende funktion: De har været en af inspirationskilderne til nogle begrebsbestemmelser af det menneskelige handlingsliv, som jeg vil redegøre nærmere for i 2. del.

Endvidere vil jeg hævde - med udgangspunkt i dialogerne mellem forsøgsperson og forsøgsleder - at de tre forsøgsprocedurer vil kunne anvendes til en eksperimentel eksemplificering af, hvordan en handling kan fremtræde henholdsvis involuntært (contravoluntært eller avoluntært under M_2 -betingelser) og voluntært (under M_1 -betingelser). Forsøgsprocedurerne kan altså siges at have en påpegende funktion. Hvis nogen i fremtiden ikke er klar over, hvad der skal forstås ved udtrykkene 'et involuntært resp. et voluntært præg ved en handling' og skulle det ikke lykkes mig at redegøre for betydningsindholdet i ord (på trods af den begrebsramme, som jeg vil forsøge at formulere i 2. del (!)) kan man med andre ord gå hen og være forsøgsperson ved en af de tre forsøgsprocedurer, og man vil her kunne få påpeget betydningen i og med at man bliver sig den bevidst på en direkte sanseligt anskuelig måde. (At en sådan eksperimentel eksemplificering også er mulig selv om man kender forsøgsproceduren, skal jeg komme ind på i 3. del.)

De tre forsøg, jeg hidtil har beskrevet, kan på ingen måde siges at være begrebsrelaterende.

Forsøgssituationerne *kunne* f.eks. bruges til et begrebsrelaterende studium af forholdet mellem det exteroceptive (det visuelle eller det auditive) og det kinæstetisk/posturale. Man kan sige, at de specifikke forsøgsprocedurer som er anvendt ved de begrebskonstituerende og begrebseksemplificerende forsøg i 1. del *bygger* på det forhold, at det exteroceptive virker formende ind på det kinæstetisk/posturale, men at dette *ikke problematiseres* i undersøgelserne. (En sammenfatning af begrebsrelaterende undersøgelser, der indgående pro-

blematiserer, hvordan det exteroceptive virker formende ind på det kinæstetisk/posturale, efter at en perceptuel motorisk udvikling har fundet sted, kan man f.eks. finde hos Howard & Templeton (1966) og hos Rock (1966).

Hvis man som eksperimentator udelukkende koncentrerer sig om at opbygge forsøgsprocedurer, der har begrebskonstituerende, begrebseksemplificerende (påpegende) eller begrebsrelaterende funktioner, forudsætter man implicit, at den eksperimentelle situation står som udtryk for et nærmere bestemt træk ved dagligdagens livssituationer. Når man ikke som en selvfølge gør det til et *problem*, om og i givet fald hvordan de eksperimentelpsykologiske procedurer kan lære os bedre at forstå nogle træk ved dagligdagens situationer, står vi efter min mening ved den vigtigste grund til, at den eksperimentelle psykologi i dag befinder sig i en krise. Enten ignorerer man spørgsmålet, eller også fornægter man explicit dets betydning ved at søge teoretisk retfærdiggørelse i de såkaldte 'operationelle definitioner', som efter min opfattelse må ses som en ufrugtbar dogmatisering af de frugtbare eksperimentelt påpegende definitioner. Woodworth kunne have sagt: '*For øjeblikket har jeg ingen klart formuleret konceptualisering af, hvad intelligens er, men på en eller anden måde kommer nogle træk ved den menneskelige tænke særlig markant til udtryk i de og de prøvesituationer.* Med en sådan eksperimentelt påpegende definition af intelligensbegrebet ville Woodworth have lagt op til en kvalitativ undersøgelse af den menneskelige tænkens former og forløbsmåder. Men hvad Woodworth (1946) faktisk sagde var, at intelligens er det vi måler ved hjælp af intelligensprøverne. Denne operationelle definition åbner ikke op for en bredt anlagt undersøgelse af kvalitativ (begrebskonstituerende) art. Den lukker tværtimod af for en interesse i at kunne forstå den menneskelige tænke i almindelige livssituationer og opfordrer i stedet til, at man straks går igang med kvantificerende, begrebsrelaterende eksperimenter.

Vi kan nu spørge (og dermed er vi tilbage til det spørgsmål, hvormed dette kapitel blev indledt): Hvordan skal vi nærmere forstå det forhold, at en eksperimentel situation *kan* (men ikke *behøver* at) slå som udtryk for betydningsfulde træk ved nogle livssituationer, som mennesker befinder sig i?

For at kunne indkredse et svar på dette spørgsmål vil jeg begynde med at hævde, at psykologiske eksperimenter *kan* have en *symboliserende funktion*, samtidig med at de kan have en eksplorerende eller en påpegende (eksemplificerende) eller en begrebsrelaterende funktion. Sagt på en anden måde:

Den psykologiske forsøgssituation kan være så betydningsmættet, at den peger ud over sig selv. Den står ladet med et utal af betydningsmuligheder, og derved bliver den en uudtømmelig kilde til bestandig ny refleksion. Psykologerne vender tilbage til den igen og igen på samme måde, som mennesker kan vende tilbage til myter, sagn, fabler, lignelser, ordsprog etc. etc. for at *genoptage* et udgangspunkt for forståelse.

Psykologiske eksperimenters symboliserende funktion negligeres som regel. Ja, for mange vil det utvivlsomt være en uhørt uvidenskabelighed overhovedet at indføre et sådant blødt begreb i en hård disciplin. Jeg mener imidlertid, at psykologien ikke kan undvære den symboliserende forståelsesmåde, som først bliver uvidenskabelig i det øjeblik psykologen *forbliver* inden for den, i stedet for at bringe den i en bestandig og skabende *vekselvirkning* med den rationelt differentierende (kategoriserende) erkendemåde. (Både det at arbejde begrebskonstituerende, begrebseksemplificerende og begrebsrelaterende er udtryk for en rationelt differentierende (kategoriserende) erkendemåde.) At benægte be-

tydningen af andre forståelsesmåder end den rationelt differentierende (kategoriserende) er det samme som at vende ryggen til denne erkendelsesmådes kilder - og resultatet bliver i bogstaveligste forstand en åndelig udtørring: Vi får en endeløshed af sterile undersøgelser, som ikke peger ud over sig selv.

Disse problemer skal ikke diskuteres nærmere på dette sted. Her skal jeg nøjes med at fremsætte den påstand til eftertanke og modsigelse, at det, at nogle psykologiske forsøgssituationer har optaget psykologer igen og igen, ikke primært skyldes, at de på en nødvendig måde indgår i nogle hypotetiskdeduktive erkendebaner (som psykologerne ofte selv mener). Når nogle af psykologiens eksperimentelle eller kvasi-eksperimentelle situationer forekommer *umiddelbart* interessante, fascinerende, betydningsfulde etc., etc., kan dette ses som et udtryk for deres symboliserende funktion, uden hvilken de ikke ville have været *kilder til* rationelt differentierende (kategoriserende) undersøgelser.

Den eksperimentelle psykologi *kan* få en langt mere betydningsfuld rolle for udviklingen af en livsnær psykologi, men kun hvis dens udøvere vedkender sig, at det *også* er en arbejdsopgave at skabe situationer, som på en symboliserende måde udtrykker væsentlige træk ved menneskelige livssituationer. Sagt på en anden måde foreslår jeg, at man udtrykkeligt skal anlægge det værdikriterium ved vurderingen af et eksperiments frugtbarhed, at det *skal* have en symboliserende funktion.

Den symboliserende forståelsesmåde *kan* fremtræde i og med, at man selv er i en bestemt eksperimentel situation som forsøgsperson, eller i og med at man på anden måde får situationen *levendegjort* - f.eks. i og med en udskrift af dialoger mellem forsøgsperson og forsøgsleder vedrørende en nærmere beskrevet situation.

Den symboliserende forståelsesmåde i og med denne eksperimentelle situation kan imidlertid ikke beskrives udtømmende i et rationelt fortolkende (kategoriserende) sprog. Ligesom fabelen eller lignelsen ikke kan reduceres til den forklarende kommentar, således kan den symbolske karakter af en given eksperimentel situation ikke udtømmende føres tilbage til en fortolkende beskrivelse. Når jeg mener, at de eksperimenter, som jeg har beskrevet i 1. del, har en symboliserende funktion i og med at de har haft en begrebskonstituerende og begrebseksemplificerende funktion, så kan jeg derfor ifølge sagens natur ikke argumentere udtømmende for denne påstand. Derimod kan jeg komme med nogle bemærkninger om, hvordan jeg *selv* opfatter de beskrevne forsøgssituationer som værende et symbolsk udtryk for nogle livssituationer, og dermed kan jeg hjælpe læseren med at komme frem til en afgørelse af, *om* og i givet fald, *hvordan* de eksperimentelle situationer også *for ham* eller *for hende* har en symbolsk karakter.

I mit arbejde har jeg haft det udgangspunkt, at det er - og altid vil være - en almenmenneskelig grundsituation med ét at blive konfronteret med et handleudfald, som er aldeles utilsigtet. På en diffust foruroligende måde kan en sådan situation være realitetsrystende: Hvordan kunne jeg gøre, som jeg gjorde? Hvorfor gjorde jeg det, jeg ikke ville? Det er som om jeg møder en fremmed i mig selv, og dette sker i en verden, der også med ét virker fremmed og uvirkelig. Fordi denne situation virker skræmmende, men også fordi den kan virke gådefuld og dragende, står det for mig som et uomgængeligt krav, at jeg må have struktur i min pludseligt ustrukturerede verden. Jeg må overfor mig selv og - først og fremmest - i dialog med andre prøve på at nå frem til en ny, sammenhængende opfattelse af mig - selv - i - den - verden - jeg -

lever - og - handler - i. (I en vis forstand kan man sige, at mine subjektproblematiserende forsøg er eksperimentalpsykologiske variationer over skygge- og dobbeltgængermotiverne i en række myter og eventyr (!).)

Som sagt kan jeg ikke 'bevise' at eksperimenterne på en symbolsk måde udtrykker det ovenfor antydede tema. Ved at gengive nogle af dialogerne i forbindelse med forsøgsbeskrivelserne må jeg nøjes med at bede læseren tage stilling til, om dette eksistentielle tema også *for ham* eller *for hende* fremtræder i symbolsk form i og med de levendegjorte eksperimenter. Kun hvis der er enighed om at anse dette for tilfældet, bliver der mening i at sige, at de typiske måder, hvorpå forsøgspersonerne forsøgte at strukturere de eksperimentelle situationer, også fortæller noget alment om, hvordan mennesker i dagligdagens livssituationer *kan* bære sig ad med at strukturere den ustrukturerede situation, der opstår i og med, at en handling bryder sammen, d.v.s. i det øjeblik de står over for det ukendte.

Da jeg selv mener, at forsøgene har en klart symbolsk karakter, implicerer dette, at jeg også mener, at dialogerne kan stå som udtryk for andre temaer, end det jeg selv har fundet i dem. Med andre ord mener jeg, at de aftrykte dialoger repræsenterer en symboliserende erkendeværdi i sig selv, som kan tjene som en inspirationskilde for psykologer, der vil arbejde med andre problemstillinger end dem, jeg selv har arbejdet med. Det er derfor jeg i 1. del ikke har nøjedes med en første begrebsmæssig sammenfatning af forsøgsresultaterne, men tillige har bestræbt mig på at *levendegøre* de situationer, som forsøgspersonerne handlede i og reflekterede over.

2. del
Udkast til en
subjektproblematiserende
handlemodel

2. del er disponeret som en fremstilling af en generaliseret model af det menneskelige handlingsliv, og i og med at modellen fremstilles generelt, illustreres den med konkrete eksempler fra dagligdagen og fra de subjektproblematiserende eksperimenter, som er indgående beskrevet i 1. del. Denne quasideduktive disponering af stoffet er valgt, fordi jeg har skønnet, at det ville lette læserens overblik, men det må understreges, at denne bogs disposition ikke *afspejler* den konkrete arbejdsproces, som har været en bestandig vekselvirkning mellem eksperimenteren og teoretisk reflekteren.

Fig 18 giver en samlet fremstilling af modellen, som tager udgangspunkt i den handlende og handleerkendende enkeltperson, men i stedet for straks at gå i gang med at give en detaljeret fremstilling, vil jeg gå frem på en anden måde: Jeg vil først opridse modellens *globale kategoristruktur*, og efterhånden vil jeg uddifferentiere modellen i dens *delstrukturer*. Jeg vil altså begynde med at udtrykke mig meget bredt, men jeg vil gang på gang vende tilbage til de brede formuleringer og uddybe dem efterhånden som fremstillingen skrider frem.

Af overskuelighedsgrunde og fordi modellen står i nær sammenhæng med de subjektproblematiserende eksperimenter, som er beskrevet i 1. del, vil jeg under hele fremstillingen af handlemodellen tage udgangspunkt i et handlende menneske, som forsøger at gøre sig klart, hvordan han eller hun kan forstå sin *egen* handlen.

Som jeg imidlertid senere skal komme ind på, kan modellens forståelsesramme også anvendes, når enkeltpersoner skal forsøge at nå frem til en forståelse af *andre* menneskers *individuelle* handlen. Desuden vil jeg senere omtale, hvordan modellens kategoristruktur kan rumme og udvikle enkeltpersoners forståelse af handlinger, som de udfører *sammen med* andre mennesker, d.v.s. *kollektivt*. På samme måde vil jeg forsøge at vise, at modellen kan anvendes, når enkeltpersoner vil forstå andre menneskers *kollektive* handlinger.

Sammenfattende kan man sige, at det er mit mål med handlemodellen at opridse konturerne af en forståelsesramme, ud fra hvilken mennesker bedre kan fa overblik over, hvordan de gennem *gensidig kommunikation* kan udvikle deres forståelse af *sig selv* og *andre* som *individuel* og *kollektiv* handlende mennesker.

Kapitel 1. Indstillinger

'Handlingen' og 'erkendelsen af handlingen'

Den første distinktion, der skal foretages, er en skelnen mellem 'handling' og 'erkendelsen af handlingen' (se fig 14).

Først et par ord om 'handling', hvor jeg vil skelne mellem 'handleindstilling' og 'handleudfald', d.v.s. handlingen som den materialiserer sig i den fællesmenneskelige verden (se fig 14).

En person kan indtage en *handleindstilling*: Han ¹ udfolder sig aktivt i en verden, der er fællesmenneskelig, en verden af mennesker og genstande. Mens personen er handleindstillet, er handlingen *ikke* genstand for personens forsøg på erkendelse. I handlingens nu udfolder personen sig som subjekt, og i og med at han udfolder sig som subjekt, kan den verden ændres, som han udfolder sig i. Man kan sige, at *handlingen kan materialisere sig i den fællesmenneskelige verden* i og med at personen udfolder sig som subjekt. *Efter* at handlingen har materialiseret sig, kan der tilbagestå *handlespor*.

Dernæst et par indledende bemærkninger om 'erkendelsen af handlingen' (se fig 14).

Under handlingen er personen *subjekt*. Under handleerkendelsen gør personen sin handling, d.v.s. sig-selv-som-handlende-subjekt-i-den-verden-der-ændrer-sig-i-og-med-subjektudfoldelsen, til *genstand* for iagttagelse og overvejelse, d.v.s. erkendelse.

At gøre sig selv (eller andre) til genstand for erkendelse *kan* betyde, at man explicit forsøger at erkende sig selv (eller andre mennesker) som om man selv (eller de andre) var ting blandt andre ting - det er det, der sker ved en deterministisk betragtningssmåde over for handlingslivet. Men man *kan* også bestræbe sig på at *fastholde* og at *udvikle* sit syn på sig selv som et bevidst handlende menneske, idet man gør sig selv til genstand for iagttagelse - det er en sådan forståelsesmåde, jeg vil forsøge at yde bidrag til med denne bogs subjektproblematiserende handlemodel.

Når jeg i det følgende taler om 'erkendelsen af handlingen', skelner jeg mellem 'erkendeindstillinger over for handlingen' og 'erkendte præg ved handlingen', der kan fremtræde i og med, at personen er erkendeindstillet. Efterhånden som beskrivelsen af modellen skrider frem, vil jeg foretage en nærmere bestemmelse af de *forskellige erkendeindstillinger*, ud fra hvilke personen kan forsøge at fastlægge forskellige præg ved handlingen.

At beskæftige sig erkendende med sin handling, d.v.s. at reflektere over sin handling, vil blandt andet sige, at man undersøger, hvilke *muligheder* man

¹I det følgende står ordene „han“, „ham“ og „hans“ for „han/hun“, „ham/hende“ og „han/hendes“.

har for at udføre et bestemt forehavende. Foruden at undersøge en handlings gennemførlighed resp. uigennemførlighed (d.v.s. dens præg af at være voluntær resp. contravoluntær) kan man også forsøge at finde ud af, hvad man *ønsker* at opnå gennem handlingen, ligesom man kan undersøge, hvorvidt handlingen har *nødvendigheds karakter* - men i forbindelse med beskrivelsen af de forskellige former for erkendeindstillinger i dette kapitel vil jeg først og fremmest tage udgangspunkt i de situationer, hvor en person forsøger at afklare, om en handling er gennemførlig (voluntær) eller uigennemførlig (contravoluntær) (se fig 14). (At jeg således under beskrivelsen af forskellige erkendeindstillinger tager udgangspunkt i den opgave at erkende gennemførligheds/uigennemførlighedsaspekterne ved en handling, må ses i sammenhæng med, at det var disse aspekter, der blev bragt i fokus under de subjektproblematiserende eksperimenter, mens forsøgene var tilrettelagt således, at andre mulige aspekter ved de i eksperimenterne udførte handlinger *ikke* blev problematiseret i dialogerne mellem forsøgsperson og forsøgsleder.)

Vi kan nu begynde at indkredse, hvordan 'handling' og 'erkendelse af handling' kan ses i forhold til hinanden, ved at læse, hvad der står i kasserne på fig 14, idet vi følger de stiplede linier i pilenes retning (Fig 14 er det bærende skelet for den samlede model over en enkeltpersons handling og forsøg på at erkende denne handling; den fuldt udbyggede model illustreres ved fig 18): I og med at subjektet udfolder en handleindstilling, kan der ske en ændring af den fællesmenneskelige verden, som det handleindstillede subjekt udfolder sig i; i og med at handlingen således materialiserer sig, kan personen skifte indstilling. Han bliver erkendeindstillet, og i og med han udfolder en række erkendeindstillinger, kan han udvikle en forståelse af sin handling, der bl.a. kan vedrøre dens gennemførlighed/uigennemførlighed, d.v.s. dens præg af at være voluntær resp. contravoluntær. De erkendte karakteristika ved handlingen kan *enten* være udgangspunkt for nye erkendeindstillinger, der kan føre frem til en forståelse af nye karakteristika ved handlingen, *eller* de kan være udgangspunkt for en ny handleindstilling, i og med hvis udfoldelse der igen kan ske en ændring af den verden, der handles i. o.s.v., o.s.v.

(En diagramteknisk bemærkning til fig 14 (og til fig 15, 16, 17 og 18): Ved hjælp af den stiplede linie, der går ud af den kasse, der repræsenterer 'erkendelse af handling' kan man ved at gå hen til den kasse, der repræsenterer 'handling', angive, at personen skifter fra erkendeindstilling til handleindstilling: Man kan både afbilde det tilfælde, hvor personen går i gang med at udføre et forehavende, som han umiddelbart forinden har reflekteret over, og det tilfælde, hvor personen går i gang med en *anden* handling end den han umiddelbart forinden har reflekteret over. Ved at gå ud af den kasse, der repræsenterer 'erkendelse af handling' og tilbage til denne kasse ad den kortest mulige vej kan man både afbilde det tilfælde, hvor personen fortsætter med at reflektere over den *samme* handling og det tilfælde, hvor han går i gang med at reflektere over en *anden* handling. Ved at gå ud af den kasse, der repræsenterer 'handling' og videre til den kasse, der repræsenterer 'erkendelse af handling' kan man både afbilde det tilfælde, hvor personen går i gang med at reflektere over en handling, som han umiddelbart forinden har været involveret i og det tilfælde, hvor personen går i gang med at reflektere over en *anden* handling, end den han umiddelbart forinden var involveret i. Ved at gå ud af den kasse, der repræsenterer 'handling' og tilbage til den samme kasse ad den kortest mulige vej, kan man både afbilde det tilfælde, hvor personen over en periode

er involveret i den *samme* handling og det tilfælde, hvor personen går i gang med en *anden* handling.)

Det er meget vigtigt at understrege, at det *ikke* er sigtet med de kategorier, som er beskrevet inden for kasserne i fig 14 (og i fig 15, 16, 17 og 18), at opstille en række ydre forhold mellem isolerbare variable inden for en deterministisk forklaringsramme. Det er således *ikke* målet at opstille en model, der beskriver, hvordan en bestemt erkendelse mekanisk fører til én bestemt handling (og hvordan én bestemt handling fører til én bestemt erkendelse). På den ene side er det sådan, at jo mere en person er nået frem til en reflekteret forståelse af hele sin situation, jo mere dybtgående og omfattende vil han kunne planlægge og *gennemføre* sine fremtidige handlinger, men på den anden side vil hans handling kunne indeholde mere end det, han bevidst reflekteret har sat sig for at gøre; netop derved indebærer handlingen den mulighed, at personen kan finde, at han i og med sin handling har overskredet den situation, som han tidligere mente at stå i. Sagt på en anden måde: En handling *kan* være skabende.

Omvendt må det også fremføres, at det at *reflektere* over sin handling *kan* være en skabende proces. På den ene side er det sådan, at i jo flere og i jo mere varierede livssituationer en person har udfoldet sig som handlende subjekt, i jo højere grad kan han nå frem til en reflekteret forståelse af hele sin situation, men på den anden side vil denne erkendelse eller forståelse kunne vise hen til mere end det, der var indeholdt i de konkrete handlesituationer, og netop derved indebærer refleksionen den mulighed, at personen kan finde, at han i og med denne refleksion har overskredet de konkrete handlesituationer, han tidligere var i.

Som det allerede fremgår af det foregående, er det betydningsfuldt at understrege, at den skarpe distinktion mellem 'handlingen' og 'erkendelsen af handlingen' er rent begrebsmæssig. I *nogle* konkrete livssituationer kan nogle bestemte mennesker *enten* befinde sig i en fase, hvor de handler spontant i den fællesmenneskelige verden, *eller* de kan befinde sig i en fase, hvor de for sig selv eller i samtale med andre reflekterer over deres handling i den fællesmenneskelige verden. (I den følgende fremstilling vil jeg af pædagogiske grunde ofte tage udgangspunkt i sådanne situationer, hvor en person kan siges enten at være i en erkendende (reflekterende) fase eller i en handlende fase.) I en række *andre* livssituationer er det ikke muligt at tale om sådanne skarpt identificerbare faser: 'Handlingen' og 'erkendelsen af handlingen' er givet i og med hinanden i mere eller mindre udpræget grad. Men uanset om man om bestemte mennesker i bestemte livssituationer empirisk kan sige, at de befinder sig i skarpt identificerbare faser af handlingen eller refleksion over handlingen, eller om man empirisk kan sige, at handlingen og reflekteren (erkenden) er givet i og med hinanden, så udtrykker modellen (som med stigende grad af differentiation afbildes på fig 14, 15, 16, 17 og 18), at der består et *indre* forhold mellem 'handlingen' og 'erkendelsen af handlingen' - og dette indebærer følgende: *Hvis* en person skal udvikle en reflekteret erkendelse (forståelse) af sig selv som handlende menneske i de og de livssituationer, må dette nødvendigvis ske med *udgangspunkt* i hans handleudfoldelse i disse situationer - og omvendt: *Hvis* en person skal udvikle en ny handling i konkrete livssituationer, må dette nødvendigvis ske med *udgangspunkt* i en reflekteret erkendelse (forståelse) af disse situationer.

Vi kan også formulere ovenstående således: En persons handling kan være et *udtryk for*, men ikke en mekanisk afspejling af, hvordan han har erkendt sin handlesituation, og omvendt kan en persons erkendelse af sin handling være et

udtryk for, men ikke en mekanisk afspejling af, hvordan han har udfoldet sig som handleindstillet subjekt. Eller kort sagt: 'Handlingen' og 'erkendelsen af handlingen' kan udvikle og definere hinanden gensidigt.

Distinktionen mellem 'handlingen' og 'erkendelsen af handlingen' lægger altså ikke op til problemstillinger, der vedrører forholdet mellem 'adfærden i fysisk rum og tid' på den ene side og 'oplevelsen af adfærden' på den anden side. Sådanne problemstillinger af dualistisk tilsnit forudsætter, at man antager, at der er et *ydre* forhold mellem handlingen og handleerkendelsen (handleforståelsen), d.v.s. at man sætter sig som opgave *først* at beskrive en persons handling og hans handleforståelse som to isolerbare 'entiteter', beliggende inden for hver sin begrebsramme, *hvorefter* man sætter sig som opgave at undersøge, hvordan disse entiteter er relateret til hinanden.

Den antagelse, at der består et indre forhold mellem 'handlingen' og 'erkendelsen af handlingen', indebærer, at en person er bevidst, *både* når han udfolder sig som subjekt, *og* når han reflekterer over denne subjektudfoldelse, idet 'handlingen' og 'erkendelsen af handlingen' viser hen til *to måder at være bevidst* på, som gensidigt udvikler og definerer hinanden.

Når Merleau-Ponty (1962) skelner mellem kropsbevidsthed og tankebevidsthed, er dette en distinktion, der så vidt jeg kan se, ligger tæt på den distinktion, som jeg foretager mellem 'handlingen' og 'erkendelsen af handlingen'. Men mens det er Merleau-Pontys forehavende at udvikle en psykologi, hvor man så at sige bliver i stand til at tale direkte *ud fra* denne kropsbevidsthed, så er det mit primære mål at yde et bidrag til en forståelsesramme, inden for hvilken man kan tænke *på* og tale *om* sin handling. Hvis man går ud fra - sådan som jeg gør det i min handlemodel - at der eksisterer et indre forhold mellem 'handlingen' ('kropsbevidstheden') og 'erkendelsen af handlingen' ('tankebevidstheden'), så skulle der ikke være en modsætning mellem Merleau-Pontys projekt og den opgave, som jeg her forsøger at løse. Tværtimod skulle der være mulighed for, at de to former for psykologisk forskning vil kunne supplere og befrugte hinanden.

Ligesom der består et indre forhold mellem 'handlingen' og 'erkendelsen af handlingen', kan man sige, at der består et indre forhold mellem 'handleindstilling' og 'handleudfald'; ligeledes består der et indre forhold mellem 'erkendeindstillinger overfor handlingen' og 'erkendte præg ved handlingen'. I det hele taget er det meningen, at alle de kategorier, som er indeholdt i modellen, skal forstås som en række indre forhold. Hvordan dette sker mere specifikt vil fremgå af det følgende.

Den måde, hvorpå jeg her og fremefter bruger begreberne 'indre forhold' og 'ydre forhold', er inspireret af Dag østerbergs definitioner af udvendighed og indvendighed (1966). Min brug af begreberne 'indre forhold' og 'ydre forhold' er dog muligvis ikke ganske sammenfaldende med østerbergs.

Når jeg er nået frem til en sådan begrebsmæssig bestemmelse af det indre forhold mellem 'handlingen' og 'erkendelsen af handlingen', som er beskrevet ovenfor, skyldes det også i høj grad de subjektproblematiserende forsøg, som er beskrevet i kapitlerne 1, 2 og 3 i 1. del. Selve forsøgsdesignet kan siges at fremtvinge denne konceptualisering: Først et enkeltforsøg på få sekunder, hvor forsøgspersonen så at sige er nødt til at bruge tiden til at være primært handleindstillet - han må koncentrere sig helt om opgaven og har ikke tid til at skifte over til en reflekterende holdning. Dernæst en lang samtaleperiode, hvor det forventes af ham, at han netop skal give en retrospektiv beskrivelse af handlingen, så at han tvinges til at være primært erkendeorienteret.

Om de subjektproblematiserende eksperimenter kan man næsten sige, at de i en paradigmatisk form illustrerer det indre forhold mellem 'handleindstilling' under handlingens materialisering og 'erkendeindstilling' under den sprogligt formulerende handleerkendelse; men som følge af den gentagelse af samme simple opgave, *som krævedes i instruktionen*, så man ikke *i fuldt omfang* den skabende vekselvirkning, der *kan* være mellem handling og handleerkendelse i dagligdagens handlesituationer. Det var ikke sådan under forsøgene, som man ofte ser i dagligdagen, at der ved vekselvirkningen mellem handling og handleerkendelse skete en omkalfatrende ændring af personens måde at handle på.

Jeg sagde i indledningen til dette kapitel, at arbejdet med denne bog har været en bestandig vekselvirkning mellem eksperiment og teoretisk refleksion. Med de begreber, der nu er introduceret, er det muligt bedre at forstå denne udtalelse: Som eksperimentator er jeg handleindstillet og gennemfører (materialiserer) de forskellige eksperimenter sammen med forsøgspersonerne; som teoretiker er jeg erkendeindstillet og reflekterer over tidligere forsøg og planlægger nye. - Det er under den permanente vekselvirkning mellem eksperimentel praksis og teoretisk erkendelse, at jeg kommer frem til de meninger om handlingslivet, jeg udtrykker i denne bog - strukturen i denne proces ligner strukturen i den proces, hvor en forsøgsperson udvikler sin opfattelse af sine tidligere handlinger i forsøgssituationen, og hvor denne opfattelse af de overståede enkeltforsøg udvikler den handling (den handleindstilling og den materialisering af handlingen), der kommer i næste enkeltforsøg.

Forskellen mellem min handle- og erkendeudvikling som eksperimentator og teoretiker under et bestemt eksperiment og forsøgspersonernes handle- og erkendeudvikling under det *samme* eksperiment er denne: Forsøgspersonen forsøger primært at nå frem til en forståelse af, hvad der sker med hans handling i det konkrete eksperiment. Forsøgslederen prøver at forstå forsøgspersonens forsøg på handleforståelse og forsøger at almengøre sin konkrete forståelse af eksperimentet i en generel model.

Når en person forsøger at forstå (problematisere) sin handling, kan dette ske sprogligt i samtale med andre mennesker. Den sprogligt manifesterede handleerkendelse i det fællesmenneskelige handlerum *kan* ses som udtryk for subjektets offentlige handleudfoldelse, og personen selv (og andre) kan gøre denne sproglige handleudfoldelse til genstand for ny erkendelse, som eventuelt også formuleres i et offentligt manifesteret sprog. Den nye, sprogligt formulerede erkendelse kan igen ses som handling, som *kan* gøres til genstand for erkendelse af personen selv (og af andre) o.s.v., o.s.v.

Et menneske kan også forsøge at erkende sin handling udelukkende for sig selv. Denne handleerkendelse (der forløber på det private plan, men som *vedrører* fortidige eller fremtidige aktiviteter i den fællesmenneskelige offentlige verden) *kan* også ses som et udtryk for personens udfoldelse som subjekt, og han (men ikke andre) kan umiddelbart gøre denne udfoldelse på det indre plan til genstand for ny, privat erkendelse. Da der er mulighed for, mere eller mindre dækkende, at udtrykke enhver privat erkendelse i et offentligt manifesteret sprog, kan man betragte den private handleerkendelse som en privat handling, der samtidig kan være en forløber for en offentlig talehandling.²

²Disse forhold skal behandles mere indgående i 2. dels kapitel 5, der omhandler den subjektproblematiserende dialog.

Ved at fremhæve, at en person kan gøre *alle* sine aktiviteter til genstand for sin erkendelse (sine kropslige handlinger i den fællesmenneskelige dagligdag; sine offentligt manifesterede talehandlinger - herunder sin sprogligt formulerede handleerkendelse; sit private forestillings-, tanke-, fantasi- og følelsesliv - herunder sin private handleerkendelse), har jeg påpeget den refleksivitet, der er et grundtræk ved al selv- og handleerkendelse. Når mennesker almindeligvis ikke bliver totalt handlingslammede og synker hen i selvrefleksionens endeløse regres, som licentiaten hos Poul Martin Møller, skyldes det, al de basalt er handlingsorienterede mod forhold i den fællesmenneskelige dagligdag. Samtidig med, at man fremhæver det indre forhold mellem handling og erkendelse, må man nemlig understrege, at det i dagligdagens situationer er således, at erkendeindstillingerne almindeligvis er underordnet handle- indstillingen: Primært erkender vi vore handlinger *for at* kunne handle bedre - og refleksiviteten bliver instrumentel for handlingen og ikke en fælde for den.

I den handlemodel, jeg vil lave et udkast til i dette kapitel, vil jeg forsøge at 'fange' denne basale og primære handleindstilling: Handleerkendelsen vil hele tiden blive sat i relation til handlingen, som den har materialiseret sig, eller som den kan materialisere sig i den fællesmenneskelige verden.

At forankre handlingslivet til 'den fællesmenneskelige verden' er udtryk for et valg af ontologi: Handlemodellen tager det udgangspunkt, at enhver menneskelig aktivitet er rettet mod og kan manifestere sig på den *samme* scene. Handlingen kan ikke blot gøres til genstand for den handlendes egen erkendelse (fra et internt perspektiv); den kan også gøres til genstand for andre menneskers erkendelse (fra et externt perspektiv), *og der er en principiel mulighed for, at mennesker - når de i tale giver deres erkendelse et offentligt sprogligt udtryk gennem gensidig kommunikation kan udvikle en fællesforståelse af en bestemt handling, uanset om de er tilskuere til handlingen, eller om de er deltagere.*

At gå ud fra, at menneskers handlinger er rettet mod og manifesterer sig i den *samme* verden, *behøver* ikke at føre til, at man på et eller andet tidspunkt dogmatisk ophøjer én bestemt erkendelse til at være den eneste rigtige. Man kan undgå en sådan absolutisme ved *også* at tage det udgangspunkt, at handling og handleerkendelse *uophørligt* udvikler hinanden - eller sagt med Høffdings ord: Erkendelsen er uafsluttelig. (Og vi kan tilføje: Der vil ikke apriorisk kunne sættes grænser for, hvad der er menneskers handlemuligheder.)

Efter ovenstående bemærkninger kan det være relevant med et par ord om modellens *antropologiske udgangspunkt*.

Under min modelkonstruktion vil jeg bevidst forsøge at undgå *specifikke* forhåndsantagelser om 'menneskets natur', 'menneskets inderste stræben' etc., etc. Mit ideal for en handlemodel er, at den skal være med til at gøre mennesker mere bevidst om, *hvordan* de gennem handling og handleerkendelse kan udvikle *deres* opfattelse af *deres egen* natur, i og med de arbejder for virkeliggørelsen af de mål, de *selv* sætter sig. Derfor vil jeg såvidt muligt undgå på forhånd - *ud fra modellens påstande* - at tilskrive dem en fikseret natur eller lægge et bestemt normsæt ned over hovederne på dem. Men selvfølgelig betyder det ikke, at jeg hverken kan eller vil forsøge at gøre handlemodellen 'antropologisk' neutral. Når jeg tidligere har fremhævet, at mennesker kan være - og ofte er - primært handleindstillede i den fællesmenneskelige verden, og at deres erkendevirksomhed kan være og ofte er underordnet denne grundindstilling, kan man sige, at dette udgangspunkt udgør modellens 'minimums-antropologi'. Med modellen udtrykker jeg med andre ord, at mennesker har *mulighed* for at

forholde sig problemløsende, realitetsorienterede og rationelt vurderende over for sig selv som bevidst handlende mennesker - og det er denne mulighed jeg vil søge at konceptualisere nærmere med handlemodellen.

Således at forholde sig *kategoriserende* er imidlertid kun én måde, hvorpå mennesker kan forsøge at erkende sig selv (og andre) som aktuelt eller potentielt handlende subjekter i nærmere bestemte livssituationer. Som jeg var inde på i 1. dels kapitel 4, kan mennesker også forholde sig *symboliserende* over for de livssituationer, de forsøger at forstå.

Man kan sige, at den kategoriserende erkendelsesmåde giver sig mest prægnant tilkende i videnskabelige erkendelsesprodukter, mens den symboliserende erkendelsesmåde (inden for den europæiske kulturkreds) manifesterer sig mest prægnant i kunstværker, men *begge* former for forståelse (erkendelse) af én selv og andre i nærmere bestemte livssituationer *kan* findes i dagligdagen.

Det er først ved på en skabende måde at kunne veksle mellem en kategoriserende og en symboliserende erkendelsesmåde, at mennesker vil kunne udvikle sig som alsidige personligheder - og denne maxime kan meget let blive en boomerang mod mit eget arbejde: Da jeg i denne bog udelukkende beskæftiger mig med, hvordan mennesker kan forsøge at nå frem til en *kategoriel* forståelse af sig selv og andre, risikerer jeg at lægge op til et snævert intellektualistisk menneskebillede. Jeg vil derfor advare mod at betragte den model, jeg udvikler, som en 'totalantropologi'. Tværtimod må jeg kraftigt understrege, at det, jeg prøver at nå frem til, er en nuanceret beskrivelse af *én* af de måder, hvorpå mennesker kan udvikle deres forståelse af sig selv og andre.

I mit fremtidige arbejde vil jeg prøve at afklare, hvordan mennesker kan forsøge at nå frem til en symbolsk forståelse af sig selv og andre. En sådan arbejdsopgave vil ikke være uden paradokser. Hvordan skal man kunne formulere en psykologisk erkendelse (som må være af kategoriel art for at kunne kaldes et videnskabeligt erkendelsesprodukt) om en menneskelig forståelsesmåde, der i sig selv - ved at være af symboliserende art - netop principielt *ikke kan* 'fanges' entydigt i kategorier?

At komme ind på, hvordan et sådant forehavende kan gribes an, vil ligge uden for den afgrænsede arbejdsopgave, jeg har stillet mig i denne bog. Her skal jeg blot nævne, at jeg anser C. C. Jungs arbejder (f.eks. 'Forvandlingens symboler' (1975)) for en meget væsentlig inspirationskilde for et sådant projekt.

2. Fremadgribende (anticiperende) og tilbagegribende (retrociperende) erkendeindstillinger

I de følgende afsnit skal jeg forsøge at give en første, indkredsede beskrivelse af de forskellige erkendeindstillinger, som en person kan indtage over for sin handlen, i og med at han forsøger at forstå den. Ved således at uddybe beskrivelsen af, hvordan en person kan forsøge at forstå sig selv som handlende subjekt, vil det samtidig blive muligt mere udtømmende at klarlægge den gensidige og skabende vekselvirkning, der kan forekomme mellem handlen og handleerkendelse.

Disse uddybende beskrivelser af, hvordan en person kan forsøge at erkende (problematisere) sin egen handlen, vil som før nævnt blive en fremstilling af en række indre forhold, og derfor må fig 15 (og senere fig 16, 17 og 18) *ikke* ses som en afbildning af ydre forhold mellem isolerbare entiteter.

I dette afsnit vil jeg beskrive den fremadgribende (anticiperende) og den tilbagegribende (retrociperende) erkendeindstilling samt nogle erkendte præg ved handlingen, som kan fremtræde i og med disse forskellige erkendeindstillinger.

Ser man på fig 15, vil de med tykke streger optrukne kasser og de stiplede linier mellem dem repræsentere de forhold, jeg vil behandle i dette afsnit - ikke isoleret, men i relation til modellen i sin helhed; kun derved vil det blive muligt at fastholde modelbeskrivelsen som en fastlæggelse af en række indre forhold.

Hvis vi begynder med den øverste kasse til venstre med tykt optrukne streger, er vi i den situation, hvor den person, vi tager udgangspunkt i, forholder sig erkendende over for sin *fremtidige* handling hans erkendeindstilling er fremadgribende (anticiperende). Hvad indebærer dette?

I og med at en person indtager en fremadgribende (anticiperende) erkendeindstilling, kan han forsøge at erkende (bestemme) den fremtidige handling som mere eller mindre gennemførlig. På fig 15 er de to yderpunkter angivet: Handlingen bestemmes entydigt som gennemførlig, d.v.s. som potentielt voluntær, eller den bestemmes entydigt som uigennemførlig, d.v.s. som potentielt contravoluntær (se kasserne til højre på fig 15). I mange af dagligdagens situationer vil en person imidlertid ikke erkende sine fremtidige handlemuligheder så entydigt. I nogle situationer kan en handling nok fremtræde som gennemførlig eller uigennemførlig, men dette præg af gennemførlighed eller uigennemførlighed fremtræder samtidig med en mere eller mindre udpræget grad af ubestemt-hed. I andre situationer kan en handlings mulighed for at kunne gennemføres fremtræde som helt ubestemt.

Når jeg ikke desto mindre her som andre steder i modellen fremstiller de forskellige kategorier som skarpt modstillede begrebspar, er det for at den handlekendende person så entydigt som muligt - ud fra et kendskab til handlekendelsens refleksionskategorier, som de fremstår i modellen - kan få et bedre overblik over, hvordan han kan arbejde *hen mod* en klarlæggelse af en række træk ved dagligdagens konkrete handlinger.

Under den anticiperende eksploreren af en eller flere *eventuelt* fremtidige handlinger kan personen i ét nu træffe eller gradvis modnes til - en beslutning om, at en handlemulighed skal søges realiseret gennem en fremtidig handling. Nærmere at undersøge og bestemme denne fremtidige handlings indhold og realisationsmulighed kan kaldes *planlægning*. Når jeg i det følgende bruger vendingen, 'at en person ud fra en anticiperende erkendeindstilling forsøger at erkende sin fremtidige handling', så indbefatter dette udtryk - når andet ikke udtrykkeligt er nævnt - en eksploreren af såvel ikke- besluttede, *eventuelt* fremtidige handlinger som af allerede besluttede handlinger, der står for personen som *sikkert* fremtidige.

Da hensigten med handlemodellen er, at den skal være en ramme, inden for hvilken mennesker kan udvikle deres handleforståelse (og dermed også sig selv som bevidst handlende subjekter), vil den ikke sige noget om, hvornår mennesker gennem handling begynder forsøget på at virkeliggøre deres planer (eller hvornår de eventuelt opgiver et sådant forsøg). Handlemodellen prøver med andre ord ikke at give en nøgle til det at kunne forudsige, hvornår mennesker skifter fra en fremadgribende erkendeindstilling til en handleindstilling - dette ville være at udvikle en handlemodel inden for et deterministisk regi. Derimod kan man inden for modellens ramme angive de *forskellige* omstændigheder, hvorunder en person *kan* skifte fra at beskæftige sig med sin fremtidige handling på det indre forestillingsplan til at handle på det ydre plan i den fæl-

lesmenneskelige verden: En person kan handle på grundlag af en *komplet bestemt* plan - d.v.s. ud fra en anticeret handling, der er helt entydigt bestemt som gennemførlig. Personen skifter med andre ord ikke fra erkendeindstilling til handleindstilling før den fremtidige handling fremtræder som helt forudsigelig. En person kan også handle med udgangspunkt i en plan, som har præg af at være *kompletabel*, hvilket bl.a. kan betyde, at den anticerede handling ikke er entydigt bestemt som gennemførlig eller uigennemførlig. I dette tilfælde handler personen med andre ord, før handlingen fremtræder som komplet forudsigelig. Den fremtidige handling fremtræder med præg af, at den vil blive mere og mere bestemt (erkendelsen af den vil blive kompletteret) efterhånden som handlingen materialiserer sig i den fællesmenneskelige verden.

Ud fra denne distinktion mellem anticerede handlinger (d.v.s. planer) med præg af at være henholdsvis komplette og komplettable kan man konstatere, at nogle livssituationer *fremtvinger*, at man handler ud fra komplet bestemte planer, som er fastlagt af *andre* (f.eks. monotont arbejde ved en samlebandproduktion), mens andre arbejdsopgaver *fremtvinger*, at man arbejder ud fra komplettable planer, hvor man hele tiden *selv* må videreudvikle sine planer, efterhånden som ens handlen materialiserer sig. Man kan også konstatere, at der er individuelle forskelle mellem mennesker m.h.t., om de foretrækker at handle i situationer med komplette eller komplettable planer, og man vil kunne undersøge, i hvor høj grad denne præference hænger sammen med den type af planer, mennesker er tvunget og vænnet til at arbejde ud fra til daglig.

Man kan gå videre end til blot at erkende disse forhold. Man kan arbejde for, at det bliver muligt for mennesker at ændre deres samfundsmæssige situation på en sådan måde, at de nødvendige gøremål, der udfylder deres dagligdag, kan udføres med udgangspunkt i komplettable planer.

Et sådant arbejde vil hvile på den antagelse, at kun de handlesituationer, der nødvendiggør, at mennesker fortløbende formulerer og reformulerer *deres egne* planer, kan udvikle dem som alsidigt bevidste personligheder - og det vil gå ud fra den værdidom, at alle *bør* have mulighed for at udvikle sig som bevidst handlende mennesker.

Den skelnen, jeg i det foregående har foretaget mellem 'komplettable planer' og 'komplette planer', tager udgangspunkt i Tranekjær Rasmussens distinktion mellem 'komplettable emner' og 'komplette emner' (1956). Endvidere er jeg med disse beskrivelsesmåder inde på sagforhold, som er beslægtede med dem, Osterberg (1966) viser hen til, når han skelner mellem 'det ubestemt mulige' på den ene side og 'det bestemt mulige' og 'det bestemt umulige' på den anden side. Når jeg taler om, hvordan en person med udgangspunkt i en kompletabel plan under vekselvirkning mellem handleudfoldelse og handleerkendelse kan nå frem til at bestemme (erkende) sine planer på en mere og mere komplet måde (enten som værende sikkert voluntære eller som værende sikkert contravoluntære), kan man sige, at jeg med denne beskrivelsesmåde gør det begribeligt, hvordan en person *kan* beskæftige sig med det ubestemt mulige i og med at det gradvist forvandles til det bestemt mulige eller det bestemt umulige.

Efter disse bemærkninger vender jeg nu tilbage til fremstillingen af handlemodellen. Lad os se på kassen, der repræsenterer den retrociperende (tilbagegribende) erkendeindstilling på fig 15 og på kasserne til højre på samme figur. Vi får her illustreret hvordan en person i og med at han forholder sig erkendende overfor en fortidig handling, kan konstatere, at handlingen enten er gennemført (den fremtræder som aktualiseret voluntær) eller uigennemført

(den fremtræder som aktualiseret contravoluntær). Men også her er der tale om en idealiseret beskrivelse af skarpt modstillede begrebspår. I dagligdagen er det sjældent, at en fortidig handling fremtræder enten som entydigt gennemført eller som entydigt uigennemført. Om den fortidige handling er gennemført eller ej, kan være *helt ubestemt*. I andre tilfælde kan en fortidig handling fremtræde som gennemført eller som uigennemført, men dette præg af at være gennemført eller uigennemført fremtræder med en mere eller mindre udtalt grad af ubestemthed.

At den anticiperende og den retrociperende handleerkendelse kan udvikle og definere hinanden gensidigt, d.v.s. at der består et indre forhold imellem dem, har jeg allerede været inde på i det foregående, da jeg beskrev, hvordan en kompletabel plan bliver mere og mere kompletteret under vekselvirkning mellem refleksion og handlen: Efter at en person har anticiperet en vag og ubestemt plan, kan han handlende gå igang med forsøget på at virkeliggøre den, og når han dernæst (ud fra en retrociperende erkendeindstilling) går i gang med at reflektere over denne handlen, kan han nå til en større afklaring af, *hvad* det virkelig var han ville, og hvordan det lykkedes eller ikke lykkedes ham at virkeliggøre dette, og med udgangspunkt i denne retrociperende handleerkendelse kan han herefter (ud fra en ny anticiperende erkendeindstilling) gå i gang med en afklarende planlægning af, hvad han virkelig vil, og hvordan dette skal virkeliggøres gennem handling etc., etc.

Det ville være relevant her lidt mere indgående at komme ind på nogle tidslige forhold i forbindelse med handlemodellen.

Mens en person er handleindstillet - d.v.s. mens personen udfolder sig som subjekt i og med at handlingen materialiserer sig i den fællesmenneskelige verden af ting og mennesker - befinder personen sig i handlingens nu. Det er det, der skal ske i handlingens nu, som personen forsøger at anticipere ud fra en fremadskuende erkendeindstilling, ligesom personen forsøger at retrocipere det, der er sket, ud fra en tilbageskuende erkendeindstilling. Handlemodellen omhandler altså erkendelsen af, hvad der foregår i handlingens nu, men idet personen er erkendeindstillet, kan han befinde sig *i et andet nu*, der ligger *før* eller *efter* det handlingens nu, som skal erkendes.

Idet en person erkendende beskæftiger sig med en fremtidig handling, kan denne handling have karakter af at ligge langt ude i fremtiden. Personen kan med andre ord være sig bevidst, at der er stor afstand mellem anticiperingens nu og handlingens kommende nu. Personen forventer, at handlingen vil kunne komme til at foregå i en fællesmenneskelig, sanselig anskuelig verden, således at handlingen selv vil blive sanset og følt, men i den anticiperende erkendelses nu har handlingen karakter af at være en *tænkt* og evt. følt mulighed. (Handlingen som *tænkt* mulighed - eller umulighed foreligger direkte for personen selv, som ved at give den et offentligt sprogligt udtryk, eventuelt kan få den til at fremtræde for andre.) En handling kan også anticiperes som umiddelbart forestående. Sagt på en anden måde kan personen være sig bevidst, at der er meget kort afstand mellem den anticiperende erkendelses nu og handlingens kommende nu, ja, afstanden kan være så kort, at det kan være vanskeligt at tale om to distinkte nu'er: Idet jeg beskæftiger mig erkendende med den handling, jeg umiddelbart står over for at skulle gennemføre, befinder jeg mig *næsten* i handlingens sanselige og følte nu - ligesom jeg *næsten* kan høre vækkeuret ringe, når jeg venter, at det skal ringe om en brøkdelt af et sekund. (Det er bl.a. i sådanne situationer, at det kan være rimeligt at tale om at 'handlingen' og

'erkendelsen af handlingen' er givet i og med hinanden.)

Mens en person erkendende beskæftiger sig med en fortidig handling, kan denne handling fremtræde som liggende langt tilbage i fortiden. Udtrykt på en anden måde kan personen være klar over, at der er stor afstand mellem handleerkendelsens retrociperende nu og handlingens tidligere nu. Personen er sig bevidst, at handlingen *dengang* fandt sted i den fællesmenneskelige verden med et præg af at være sanset og følt, men i den retrociperende erkendelses nu har handlingen karakter af at blive trukket frem i erindringen. (Den fortidige handling med præg af at være erindret kan foreligge for personen selv, og den kan eventuelt foreligge for andre - enten i deres erindring om deres egen iagttagelse af handlingen *dengang* eller *nu* som en sproglig meddelelse fra personen.) Imidlertid kan en handling også retrociperes som værende forløbet for ganske nylig. Formuleret lidt anderledes kan man sige, at personen kan være sig bevidst, at der er *meget kort* afstand mellem retrociperingsens nu og handlingens umiddelbart overståede nu, ja, det kan være meget vanskeligt at skelne mellem to sådanne nu'er. De har en tendens til at glide sammen, således at personen med en reflekterende (erkendende) indstilling ligesom direkte beskæftiger sig med selve den sansede og følte handling, uden at den fremtræder med et præg af at være trukket frem af erindringen. (Også i sådanne tilfælde kan det være rimeligt at sige, at 'handlingen' og 'erkendelsen af handlingen' er givet i og med hinanden.)

Selv om det er vigtigt at understrege, at den umiddelbart overståede handling kan fremtræde med et præg af at være direkte sanset og følt, mens den forlængst overståede handling fremtræder med et præg af at være trukket frem i erindringen, og selv om det er lige så vigtigt at fremhæve, at den umiddelbart forestående handling kan fremtræde helt anderledes prægnant og nærværende end en handling, som anticiperes som liggende langt ude i fremtiden - til trods for disse forskelle i handlingers fremtrædelsesmåder vil jeg fremsætte den påstand, at en person *i alle disse tilfælde* kan strukturere sit forsøg på at nå frem til en reflekteret forståelse af sig selv som aktuelt eller potentielt handlende subjekt ved at anvende de *handleforståelsesdimensioner*, som indgår i modellen. Men inden jeg går i gang med mere indgående at beskrive og diskutere disse kategorier (det sker i det følgende kapitel), skal jeg i dette kapitel fuldføre en foreløbig beskrivelse af forskellige erkendeindstillinger.

Efter at have beskrevet den fremadgribende og den tilbagegribende erkendeindstilling over for handlingen og nogle træk ved den handleerkendelse, der kan fremtræde i og med disse indstillinger, og efter at have behandlet nogle tidlige forhold i forbindelse med de omtalte indstillinger ... vil jeg nu gå over til at se på det foreløbigt definerede i sammenhæng med modellen i sin helhed, således at dette bliver yderligere bestemt. Jeg vil gøre det med et eksempel og bede læseren om at følge med i eksemplet på fig 15. (De forhold ved handlingslivet, jeg har beskrevet i dette afsnit, vil senere i en anden sammenhæng blive diskuteret i relation til de subjektproblematiserende eksperimenter - se f.eks. det fjerde afsnit i dette kapitel.)

Jeg skal finde vejen hjem til mit hotel i en fremmed og mennesketom by en meget tidlig morgen. Jeg prøver at se vejen for mit indre blik (jeg indtager en fremadgribende erkendeindstilling), men jeg er helt desorienteret; den handling, at gå hen til hotellet, fremtræder som uigennemførlig. I en sådan situation kan jeg straks skifte fra erkendeindstilling til handleindstilling: Jeg begynder at gå. Denne handleindstilling kan være en 'ren' handleindstilling.

Jeg vælger på må og få at gå i én bestemt retning og håber så på, at jeg er så heldig, at jeg 'rammer' hotellet. Men det mest sandsynlige er, at min aktuelle handleindstilling er underordnet min tidligere erkendeindstilling, nemlig at finde vej (som så igen er underordnet min handleindstilling, nemlig at komme til hotellet). Jeg går på må og få *for at finde* nogle kendemærker. Mens jeg går, støder jeg på nogle bygninger, der forekommer mig bekendte. Jeg skifter nu fra handleindstilling til erkendeindstilling: Her var jeg igår. Hvilke handlinger udførte jeg da? I hvilken retning gik jeg, mens jeg udførte disse opgaver? Hvis jeg under denne tilbagegribende erkendeindstilling kommer i tanke om retningen i går, skifter jeg igen til en fremadgribende erkendeindstilling: Hvad kan turen i går sige mig om vejen til mit hotel nu? Måske bliver vejen noget mere bestemt, men inden jeg skifter til handleindstilling igen, kommer jeg i tanke om, at jeg i sådanne situationer med desorientering næsten altid tager fejl af højre og venstre. Jeg skifter igen til en tilbagegribende erkendeindstilling og prøver at huske min 'konstante fejl'.

Eftersom jeg under den tilbagegribende erkendeindstilling bliver overbevist om, at den erkendte vej til hotellet kan holde for den kritik, jeg underkaster den, skifter jeg atter over til en fremadgribende erkendeindstilling, og handlingen (vejen jeg skal gå) fremtræder som gennemførlig. Jeg skifter atter fra erkendeindstilling til handleindstilling og for at afslutte eksemplet - jeg kommer frem til hotellet.

Den betydning, som vekselvirkningerne mellem fremadgribende og tilbagegribende erkendeindstillinger har for udviklingen af handlingen og erkendelsen af handlingen er slet ikke beskrevet fuldt ud, men jeg håber at have nået mine formål med eksemplet: For det første håber jeg at have vist, hvordan en person - *med udgangspunkt i en konkret situation, han basalt forholder sig handlende overfor* - ved at veksle mellem handleindstilling og erkendeindstilling og mellem fremadgribende og tilbagegribende erkendeindstillinger forholder sig reflektivt på flere forskellige måder, *men hele tiden på heuristisk vis*. Der er ikke på noget tidspunkt fare for at han synker hen i refleksivitetens endeløse regres og handlingslammelse. For det andet håber jeg at have vist, at alle disse forhold kan afbildes inden for de rammer, som modellen hidtil har afstukket.

3. Konkretiserende og generaliserende erkendeindstillinger

Både i forbindelse med en fremadgribende og med en tilbagegribende erkendeindstilling er det muligt for en person at veksle mellem en *konkretiserende* og en *generaliserende* erkendeindstilling over for sin handling.

Inden jeg går over til at beskrive disse forhold inden for modellen i sin helhed, vil jeg give en række definitioner med det formål at fastlægge terminologien for dette afsnit:

Idet en person indtager en *konkretiserende erkendeindstilling i og med en fremadgribende erkendeindstilling*, kan han være optaget af at nå frem til en erkendelse af en fremtidig handlings gennemførlighed resp. uigennemførlighed i en *specifik situation* (se fig 16 og især de med tykke streger optrukne kasser). Personen kan herunder nå frem til den erkendelse af sin handling, at den er konkret gennemførlig (potentielt, *konkret* voluntær) eller at den er konkret uigennemførlig (potentielt, *konkret* contravoluntær).

Idet en person indtager *en konkretiserende erkendeindstilling i og med en tilbagegribende erkendeindstilling*, kan han forsøge at nå frem til en erkendelse af, hvorvidt en fortidig handling er gennemført eller uigennemført i *en specifik situation* (se fig 16 og især de med tykke streger optrukne kasser). Personen kan herunder nå frem til den erkendelse af sin handling, at den er konkret gennemført (aktualiseret, *konkret* voluntær) eller at den er konkret uigennemført (aktualiseret, *konkret* contravoluntær).

Idet en person indtager *en generaliserende erkendeindstilling i og med en fremadgribende erkendeindstilling*, kan han prøve at opnå en erkendelse af, hvorvidt en fremtidig handling er *alment* gennemførlig eller uigennemførlig i *en nærmere bestemt kreds af situationer* (se fig 16). Herunder kan personen nå frem til den erkendelse af sin handling, at den er alment, gennemførlig (potentielt, *alment* voluntær) eller at den er alment uigennemførlig (potentielt, *alment* contravoluntær).

Idet en person indtager *en generaliserende erkendeindstilling i og med en tilbagegribende erkendeindstilling*, kan han forsøge at nå frem til en erkendelse af, hvorvidt en fortidig handling er alment gennemført eller uigennemført i en nærmere bestemt kreds af situationer (se fig 16). Personen kan i denne forbindelse nå frem til den erkendelse af sin handling, at den er alment gennemført (aktualiseret, *alment* voluntær) eller at den er alment uigennemført (aktualiseret, *alment* contravoluntær).

Der består et indre forhold mellem den konkretiserende og den generaliserende handleerkendelse, men kun i forhold til hele modellen kan det forstås, hvordan en person ved erkendelse af sine handlinger i specifikke situationer kan udvikle en generaliseret handleerkendelse, og omvendt hvordan personen ud fra en generaliseret handleerkendelse kan udvikle sin erkendelse af en handling i en specifik situation.

I det følgende vil jeg prøve at illustrere disse indre forhold med et eksempel, men det må understreges, at eksemplet langt fra udtømmer alle de muligheder, som modellen giver for at beskrive disse sider af handleerkendelsen. (Ved at følge eksemplet på fig 16 vil læseren få konkretiseret sin forståelse af handlemodellen, som den er beskrevet indtil nu.) Her kommer så eksemplet: For en uge siden var jeg godt i gang med at skrive om handlingslivet. I de sidste, par dage har jeg også forsøgt at skrive, men det bliver hele tiden noget uinspireret ordknirkeri. Hvordan kommer jeg ordentlig i gang igen - umiddelbart kan jeg ikke se en udvej. Med andre ord: Tilbageskuende erkender jeg, at mit skriveri er blokeret; idet jeg skifter til en fremadgribende og en *konkretiserende* erkendeindstilling, er jeg indstillet på en konkret, kortsigtet løsning, men lige i øjeblikket kan jeg ikke finde en udvej: Mit fremtidige skriveri står som konkret uigennemførligt. - Jeg prøver dernæst at huske tilbage for at finde ud af, hvorvidt jeg har været i en lignende situation, og kommer i tanke om en situation, hvor jeg kom over en periode af manglende inspiration ved at gå en lang tur, der tog det meste af dagen. Sagt på en anden måde: Jeg indtager en tilbagegribende og en *konkretiserende* erkendeindstilling og husker en løsningsmåde, der dengang gjorde, at det at komme i gang med skriveriet blev konkret gennemført. Idet jeg atter vender tilbage til en fremadgribende og en *konkretiserende* erkendeindstilling, gennemløber jeg i tankerne, hvad der ville ske, hvis jeg nu gik en tur, og finder, at det nok ville give mig arbejdslysten og -evnen tilbage: Det at skrive forekommer mig konkret gennemførligt efter en lang tur. Jeg skifter fra erkendeindstilling til handleindstilling: Jeg går en lang

tur og kommer godt i gang med at skrive efter hjemkomsten.

Med en tilbagegribende og en *generaliserende* erkendeindstilling over for mig selv som skrivende kan jeg ud fra erkendelsen af disse og flere andre konkrete handlesituationer forsøge at almengøre min handleerkendelse. Idet jeg anlægger denne tilbagegribende, *generaliserende* erkendeindstilling, konstaterer jeg, at jeg har en tendens til at fare for hårdt frem, når jeg er kommet godt i gang med at skrive, og at jeg må have lange hvilepauser - undertiden *meget* lange pauser - før jeg kan komme i gang igen. Ser jeg tilbage, har det at skrive nok været alment gennemført, men langt fra på nogen tilfredsstillende måde. - Jeg skifter til en fremadgribende erkendeindstilling og prøver ud fra en *generaliserende* erkendeindstilling at klargøre mig den arbejdsmåde, jeg vil anvende i fremtiden: Jeg forestiller mig, at jeg arbejder med flere og mindre pauser, og det at skrive forekommer mig nu mere alment gennemførligt.

Med denne plan skifter jeg fra erkendeindstilling til handleindstilling, og på et vist tidspunkt erkender jeg ud fra en tilbagegribende, *generaliserende* erkendeindstilling med udgangspunkt i en erkendelse af mange enkeltforløb at denne arbejdsmåde er mere givende og at jeg beslutter, at den skal danne baggrund for min fremtidige arbejdsstil, når jeg skriver længere manuskripter.

Hvad jeg har demonstreret med dette lille solstråleeksempel (som har været afbilledligt på modellen, som den er illustreret på fig 16) er en række indre forhold mellem konkretiserende og generaliserende handleerkendelse: Det, at jeg erkender, hvad jeg *konkret* har gennemført resp. ikke har gennemført, og hvad jeg *konkret* vil kunne resp. ikke vil kunne gennemføre, kan udvikle min erkendelse af, hvad jeg *alment* har gennemført resp. ikke har gennemført, og af, hvad jeg *alment* vil kunne resp. ikke vil kunne gennemføre. Og omvendt: Det, at jeg erkender, hvad jeg *alment* har gennemført resp. ikke gennemført, og hvad jeg alment vil kunne resp. ikke vil kunne gennemføre, kan udvikle min erkendelse af, hvad jeg *konkret* har gennemført resp. ikke har gennemført, og af, hvad jeg *konkret* vil kunne gennemføre resp. ikke vil kunne gennemføre.

Afgørelsen af, om en erkendeindstilling er konkretiserende eller generaliserende, er relativ: Når forsøgspersonerne under de subjektproblematiserende forsøg beskæftiger sig med, hvad de kunne eller ikke kunne gøre under enkeltforsøgene (M_1 og M_2 -forsøg), var dette udtryk for en konkretiserende erkendeindstilling i forhold til deres beskæftigelse med, hvad de kunne gøre eller ikke gøre under hele eksperimentet, hvor denne beskæftigelse således blev et udtryk for en generaliserende erkendeindstilling; men når de talte om, hvad de kunne gøre og ikke gøre under eksperimentet i modsætning til, hvad de kunne gøre i dagligdagen, så blev beskæftigelsen med eksperimentet udtryk for en konkretiserende erkendeindstilling, mens beskæftigelsen med dagligdagens handlemuligheder blev et udtryk for en generaliserende erkendeindstilling.

4. Globaliserende og analyserende erkendeindstillinger

I mit forsøg på nærmere at beskrive de måder, hvorpå en person kan prøve at erkende sin egen handlen, vil jeg i dette afsnit koncentrere mig om at vise, hvordan den samlede handleerkendelse kan udvikles gennem vekselvirkning mellem *globaliserende* og *analyserende* handleerkendelse.

Da de forhold, der skal beskrives i dette afsnit, vil blive sat i relation til handlemodellen i sin helhed, vil afsnittet ikke blot blive en uddybende beskri-

velse af, hvordan *handleerkendelsen* kan udvikles, men det vil samtidig blive en nuancering af den gensidige og skabende vekselvirkning mellem *handling* og *handleerkendelse*.

Men inden jeg går i gang med således at uddybe beskrivelserne af modellen i sin helhed, vil jeg først foretage nogle *foreløbige* definitioner af globaliserende og analyserende erkendeindstillinger og af disse indstillingers mulige erkendelsesmæssige konsekvenser. Læseren bedes følge disse foreløbige definitioner på fig 17, hvor de med tykke streger optrukne kasser og de stiplede linier imellem dem illustrerer de forhold, der specifikt skal behandles i dette afsnit, og hvor det samtidig fremgår, hvordan disse forhold skal ses i relation til den samlede model.

I og med at en person forsøger at erkende sin fremtidige handling i forbindelse med en *fremadgribende* og konkretiserende eller generaliserende erkendeindstilling, kan han indtage en *globaliserende* erkendeindstilling: Personen forsøger at erkende sin fremtidige handling på en sådan måde, at den fremtræder som en umiddelbar og instantant givet helhed) Under en sådan erkendeindstilling kan den fremtidige handling i ét nu fremtræde *enten* som *umiddelbart* (konkret eller alment) gennemførlig *eller* som *umiddelbart* (konkret eller alment) uigennemførlig.

Under den globaliserende erkendeindstilling fremtræder den fremtidige handling under alle omstændigheder som en helhed, der på det nærmeste er uanskelig; men den er *ikke fuldstændig* uanskelig; i og med den instantane helhedsanticipering af handlingen kan der fremtræde 'ordstumper' (et eller flere handlerrelevante nøgleord) og/eller 'forestillingsfragmenter' (mere eller mindre vage forestillingsglimt af den situation, der skal handles i), følelsetoninger af forskellig art, m.m. Imidlertid kan anticiperingen af den fremtidige handling ikke beskrives fuldt ud som en kombination af disse erkendelsesfragmenter: Den fremtidige handling fremtræder som en umiddelbart givet helhed, hvor disse erkendelsesfragmenter nok 'støtter' helhedsanticiperingen, men de definerer den ikke udtømmende.

Når den fremtidige handling under en globaliserende erkendeindstilling fremtræder med et umiddelbart givet præg af at være gennemførlig, implicerer dette, at det for den erkendende person er umiddelbart klart, at han *både* vil kunne gennemføre handlingen i den fællesmenneskelige verden, *og* at han (hvis det blev opgaven) vil kunne udtrykke den for ham givne helhedsanticipering af den fremtidige handling i et offentligt sprog.

Når den fremtidige handling under en globaliserende erkendeindstilling fremtræder med et umiddelbart givet præg af at være uigennemførlig, implicerer dette, at det for den erkendende person er umiddelbart klart, at han på den ene side i den givne situation ikke vil kunne gennemføre handlingen, og at han på den anden side over for sig selv og andre vil kunne give et sprogligt udtryk for denne helhedsanticipering.

I forening med en *fremadgribende* og med en konkretiserende eller generaliserende erkendeindstilling kan en person indtage en *analyserende erkendeindstilling* overfor en mulig fremtidig handling: I og med at han på det private plan *sprogligt* klargør sig den fremtidige handlingens forskellige aspekter og/eller forestiller sig den ved en række ansædelige forestillingsbilleder af forskellig modalitet og med forskellige emotionelle toninger, tager den fremtidige handling *successivt* form som en middelbart bestemt helhed.

Personen kan under fastholdelse af denne analyserende indstilling nå frem til en klarlæggelse af den fremtidige handling som konkret eller alment gennemførlig resp. konkret eller alment uigennemførlig, idet kriterierne for handlingens gennemførlighed resp. uigennemførlighed ekspliciteres successivt. (Man kan tale om at handlingen fremtræder som *middelbart* bestemt gennemførlig og som *middelbart* bestemt uigennemførlig.) En sådan successiv eksplicitering på det private plan af handlingens forskellige aspekter er sjældent helt det samme som en sprogligt formuleret handleanalyse, men denne middelbare form for erkendelse på det private indre plan kan have store strukturligheder med en handleanalyse, der manifesterer sig på et offentligt sprogligt plan.

De globaliserende og de analyserende erkendeindstillinger i forbindelse med en *tilbagegribende* og med en konkretiserende eller generaliserende erkendeindstilling og de erkendelsesmæssige konsekvenser af disse indstillinger kan principielt beskrives på samme måde, som vi gjorde det ovenfor i forbindelse med den *fremadgribende* erkendeindstilling.

Under den *globaliserende erkendeindstilling* i forbindelse med en *tilbagegribende* og en konkretiserende eller generaliserende erkendeindstilling forsøger personen på det private plan at erkende sin fortidige handling på en sådan måde, at den fremtræder *instantant* og umiddelbart bestemt. Under udfoldelsen af en sådan globaliserende erkendeindstilling kan den fortidige handling - på en helhedspræget og nærmest uanskelig måde - fremtræde som *umiddelbart* konkret eller *umiddelbart* alment gennemført eller som *umiddelbart* konkret eller *umiddelbart* alment uigennemført.

I og med disse umiddelbart givne præg af gennemførthed resp. uigennemførthed står det klart for den handlende og erkendende person, at han ville kunne udtrykke disse helhedspræg i et offentligt sprog, hvis det blev påkrævet.

I forening med en *tilbagegribende* og en konkretiserende eller generaliserende erkendeindstilling kan en person indtage en *analyserede erkendeindstilling* over for den fortidige handling. Idet han på det private plan verbalt formulerer de forskellige aspekter eller karakteristika ved den fortidige handling og/eller i forestillingen genoplever den ved en række af forestillinger af forskellig modalitet og med forskellige emotionelle toninger, fremtræder den fortidige handling som en *middelbart* bestemt helhed: Under fastholdelse af denne analyserende indstilling kan personen nå frem til en klarlæggelse af den fortidige handling som konkret eller alment gennemført resp. konkret eller alment uigennemført i og med at de aspekter, der ligger til grund for bestemmelsen, står klart for personen. I forbindelse med den middelbare erkendemåde på det private plan står det som noget sikkert for personen, at han lige så godt ville kunne formulere sin handleerkendelse i et offentligt sprog.

Indtil nu er der kun givet 'statiske' beskrivelser af globaliserende og analyserende erkendeindstillinger i kombination med andre erkendeindstillinger og af de erkendelsesmæssige konsekvenser af disse indstillinger. I det følgende skal det vises, hvordan modellen kan afbilde de indre forhold mellem globaliserende og analyserende erkendeindstillinger: Under vekselvirkningen mellem handling og handleerkendelse kan den middelbare handleerkendelse udvikle den umiddelbare handleerkendelse, og den umiddelbare handleerkendelse kan omvendt udvikle den middelbare.

Jeg vil forsøge at anskueliggøre alle disse mulige vekselvirkninger ved endnu engang at komme med et eksempel og igen bede læseren om at følge eksemplet, denne gang på fig 17, hvor de med tykke streger optrukne kasser illustrerer de

erkendeindstillinger (og disse erkendeindstillingers direkte konsekvenser), der behandles i dette afsnit: Jeg står igen lettere desorienteret i en fremmed by og - primært handleorienteret - vil jeg hjem til mit hotel. Erkendende forsøger jeg med en *fremadgribende*, konkretiserende og *globaliserende* erkendeindstilling i *ét nu* at klarlægge mig vejen til mit hotel for mit indre blik, men instantant fremtræder den anticiperede handling (det at gå til mit hotel) som *umiddelbart konkret uigennemførlig* idet vejen fremtræder som ukendt. Idet jeg bevarer den fremadgribende, konkretiserende erkendeindstilling, skifter jeg til en *analyserende* erkendeindstilling: Jeg ser på mit kort over byen, bestemmer hvor jeg nu er, hvor hotellet ligger, og hvor vejen går - og herudfra erkender jeg *successivt* min fremtidige handling (at gå til hotellet) som *middelbart konkret gennemførlig*. Denne fremtidige, *middelbart* klarlagte handling er nu den erkendelsesmæssige rettesnor for mig, når jeg skifter fra erkendeindstilling til handleindstilling, men mens jeg går, sker det gang på gang, at jeg stopper op, og ud fra en tilbagegribende erkendeindstilling opdager jeg, at jeg er gået galt, og hver gang må jeg dernæst ud fra en tilbagegribende, konkretiserende og *analyserende* erkendeindstilling *middelbart* fastslå, hvordan jeg gik galt, hvorefter jeg hver gang ud fra en fremadgribende, konkretiserende og *analyserende* erkendeindstilling *middelbart* må afstikke min fremtidige, konkret gennemførlige vandring.

Under denne proces forsøger jeg også at skabe et helhedsbillede af min handling: Jeg skifter ind imellem fra en analyserende til en *globaliserende* erkendeindstilling og prøver på at erkende den allerede udførte og den endnu ikke udførte handling som en *umiddelbart og instantant givet helhed*, og efterhånden som min *middelbare erkendelse* af min tilbagelagte og endnu ikke tilbagelagte vandring til hotellet fremtræder som gennemført eller gennemførlig, bliver min umiddelbare og instantane erkendelse af den fremtidige og fortidige handling lettere og lettere at etablere. Og omvendt: Jo bedre det lykkes mig at fastholde en umiddelbar helhedsopfattelse af min handling, jo lettere kan jeg gennemføre en *middelbar analyse* af visse sider af handlingen.

Det er nu muligt bedre at forstå, hvorfor mennesker, når de forsøger at erkende deres fortidige og fremtidige handlinger i dagligdagen under bestandig vekslen mellem analyserende og globaliserende erkendeindstillinger, spontant søger mod en *umiddelbar fremadgribende* handleerkendelse: I jo større umiddelbare og instantant givne helheder vi kan anticipere vore handlinger som konkret og generelt gennemførlige resp. uigennemførlige i jo længere perioder har vi mulighed for at udfolde os som handlende subjekter, i og med at den fællesmenneskelige verden, vi lever og handler i, ændres i en ønsket retning. Vi er ikke nødsaget til hele tiden at skifte fra handleindstilling til erkendeindstilling: Handlingen bliver glat og letløbende, ikke abrupt og staccato.

(I sin 'evolutivt, psykonale automatiseringsteori' er Tranekjær Rasmussen (Tranekjær Rasmussen 1960. p. 152 pp) inde på de samme forhold, som jeg har omtalt ovenfor. I modsætning til Tranekjær Rasmussen forsøger jeg imidlertid at forblive i en subjektproblematiserende forståelsesramme og vil hverken her eller andre steder i min handlemodel skifte over i en 'fysikalsk' forklaringsramme, sådan som det er Tranekjær Rasmussens ærinde, når han ud fra en fænomenologisk analyse af handlingslivet søger at opstille en kompletabel funktionel model, nemlig sin psykoteori.)

Med de betragtninger og eksemplificeringer, jeg indtil nu har været inde på i dette kapitel, begynder det efterhånden også i højere grad at blive muligt at

klarlægge nogle af de omstændigheder, hvorunder en person kan skifte fra handleindstilling til erkendeindstilling: Idet en handling blokeres, tvinges personen til - hvis han skal komme videre - med en tilbagegribende erkendeindstilling at klarlægge den uigennemførte handling og ud fra den derved opnåede retrospektive erkendelse at prøve på at formulere en *ny* anticiperende klarlægning af sin fremtidige handlen.

Lad os vende tilbage til de subjektproblematiserende forsøg og prøve at se dem i lys af den generelle handleforståelse, jeg har søgt at formulere ovenfor: Voksne mennesker har forlængst udviklet en handleerkendelse, hvor de ud fra fremadgribende konkretiserende og/eller generaliserende og *globaliserende* erkendeindstillinger kan anticipere en lang, lang række handlinger som helt umiddelbart konkret eller alment gennemførlige resp. uigennemførlige. I disse umiddelbart anticiperede handlinger er hånd, krop og stemme involveret på mange, mange måder. Med de simple opgaver, der krævedes under de tidligere omtalte eksperimenter (at bevæge hånden langs en ret linie, at bevæge kroppen lige frem, at holde en tone) var personerne ved begyndelsen af forsøget primært handleindstillede og var i virkeligheden slet ikke i stand til - af egen kraft så at sige - at forholde sig erkendende over for deres aktiviteter, når de blev bedt om tilbageskuende at beskrive dem under de første M_1 -forsøg, hvor de kun havde fået feedback fra deres egen handling: *Fordi* det hele var så banalt og ligetil, kunne de kun ganske kortfattet sige, at opgaven (selvfølgelig) blev gennemført så nogenlunde. - Men da de kom ud for det første M_2 -forsøg blev det helt anderledes: Deres vagt og umiddelbart givne helhedsanticiperende af handlingen som gennemførlig blev totalt slået i stykker: I det første chock syntes det undertiden, som om det nærmest var ubestemt for dem, hvordan handlingen var gennemført, men jo mere de fik lejlighed til at fortælle, jo mere udkrystalliserede der sig en beretning om, hvordan handlingen ikke blev gennemført (hvordan målet ikke blev realiseret, hvordan de mistede kontrollen o.s.v.). Denne første tilbagegribende, konkretiserende og middelbart analyserende erkendelse af det første M_2 -forsøg fik konsekvenser for forståelsen af de følgende M_1 -forsøg: Helt selvfølgelig kunne forsøgspersonerne *nu* beskrive disse forsøg i kontrast til M_2 -forsøget (m.h.t. kausalitetsaspekter og målrealisationsaspekter), og det fremgik klart, at de *ikke ændrede mening* om disse M_1 -forsøg: De aspekter, de nu fremdrog ved deres handlinger under M_1 -forsøgene (fuld kontrol, beherskelse m.m.), havde tydeligvis præg af også at have været til stede ved M_1 -forsøgene *før* M_2 -forsøget - men læg mærke til, at de dengang ikke spontant kom ind på disse aspekter.

Jeg tror, at man kan sige, at de ovenfor beskrevne forhold ved de subjektproblematiserende eksperimenter kan stå som et paradigmatisk eksempel på nogle træk ved handleerkendelsen i almindelighed:

For det første sker der især en bevidstgørelse af forskellige aspekter ved vort handlingsliv, når vor ofte globalt - anticiperede handleerkendelse slås i stykker under sammenstød med den verden, vi udfolder os i som handlende subjekter. Dette sammenstød tvinger os til at arbejde med en reformulering af vor handleerkendelse. *For det andet* er det sådan, at idet vi under dette erkendearbejde bliver os nogle aspekter ved vort handlingsliv bevidst, har disse bevidstgjorte aspekter karakter af at have været der hele tiden - det er blot først nu, vi bliver opmærksomme på dem. De nyopdagede aspekter tilskrives de fortidige handlinger med tilbagevirkende gyldighed.

From (1957) er i sine beskrivelser af tilbagegribende indordning ved oplevel-

sen af *andres* adfærd inde på forhold, som strukturelt er nært beslægtede med de forhold omkring den tilbagegribende erkendelse af *egne* handlinger, som jeg her har gjort rede for.

Det forhold, at bevidstgjorte aspekter ved en bestemt handlesituation kan tilskrives eksistens *før* opdagelsesøjeblikket, har givet nogle erkendelsesteoretiske problemer: I hvilken form kan man sige, at disse aspekter var tilstede, før personen blev sig dem bevidst? Inden for den af psykoanalysen influerede motivationspsykologi har man besvaret dette spørgsmål ved at tale om substantielle processer, der på deterministisk vis styrer adfærden (Se f.eks., hvordan Murray (1938) omtaler 'det ubevidste' som et udslag af regnante, d.v.s. styrende processer af hypotetisk natur). Senere i denne fremstilling skal jeg komme nærmere ind på, hvordan man kan beskæftige sig med de forhold, som udtrykket 'det ubevidste' viser hen til, uden at man forlader en subjektproblematiserende forståelsesmåde, d.v.s. uden at man går uden for de kategorier, som modellen indeholder.

5. En kommentar til indstillingsbegrebet

Fig 17 er et samlet kort over, hvordan indstillingsbegrebet optræder i modellen. Ser man nærmere på dette diagram, vil man bemærke, hvordan der optræder en række 'indstillingspar', og hvordan hvert par udgør to komplementære indstillinger.

Som jeg tidligere har været ind på, er det min hensigt med den subjektproblematiserende handlemodel, som jeg er igang med at formulere, at mennesker ud fra et kendskab til dens kategorier skal kunne få vejledning i at forholde sig bevidst vælgende. Jeg vil således hævde, at man ud fra et kendskab til de indstillingspar, der indgår i modellen, kan få et overblik over, hvordan man på en bevidst vælgende og opgaveløsende måde kan veksle mellem handle- og erkendeindstillinger i forhold til en bestemt handlesituation, ligeledes vil jeg hævde, at man kan få en oversigt over, hvordan man på en bevidst vælgende måde kan veksle mellem forskellige erkendeindstillinger i forhold til den opgave at erkende en bestemt handlesituation.

Af fig 17 fremgår det imidlertid, at der er bestemte bånd på en persons frihed til at vælge mellem forskellige erkendeindstillinger: I og med én erkendeakt (én refleksionsakt), der vedrører en handling i det fællesmenneskelige handlerum, må en person *nødvendigvis* indtage én bestemt erkendeindstilling inden for *hvert* af de tre komplementære indstillingspar. (Fig 17 kan forlede til at tro at rækkefølgen af erkendeindstillingspar er båndlagt. Denne fortolkning er ukorrekt. Ud fra en nærmere analyse af de virkelige forhold, som modellen forsøger at afbilde, er der ingen grund til at hævde, at der er en bunden rækkefølge af erkendeindstillingspar i og med én erkendeakt.)

Når jeg hævder, at en person i og med enhver erkendeakt *nødvendigvis* må indtage én erkendeindstilling inden for hvert af de tre tidligere beskrevne indstillingspar, skal dette selvfølgelig opfattes som et *forslag* inden for en *uafsluttelig* erkendelsespsykologisk diskussion vedrørende fastlæggelsen af de kategorier, som er nødvendige og tilstrækkelige for en handlingslivets psykologi, der vil give mennesker vejledning i, hvordan de skal forsøge at forstå sig selv (og andre) - og dermed udvikle sig - som bevidst handlende mennesker.

I denne forbindelse må jeg gøre opmærksom på, at jeg *ikke* har hævdet, at de erkendeindstillingspar, som jeg her har beskrevet, udgør det *tilstrækkelige* antal indstillingspar, som indgår i en erkendeakt. Når jeg hævder, at de her beskrevne indstillingspar i hvert fald med nødvendighed indgår i enhver erkendeakt, skal delte endvidere - som jeg antydede ovenfor - ses som en påstand, som skal ægge læseren til modsigelse. En sådan påstand kan føre til forslag om andre indstillingspar, der kan supplere eller erstatte de her beskrevne, eller påstanden kan føre til en specifik eller generel kritik af meningsfuldheden af det indstillingsbegreb, jeg bruger.

I forbindelse med en diskussion af min brug af indstillingsbegrebet, skal jeg gøre opmærksom på, at jeg nok er influeret af gestaltpsykologernes Einstellungsbegreb (som iøvrigt har inspireret mange danske psykologer), men at jeg på den anden side i modsætning til gestaltpsykologerne bevidst undlader at lade mit indstillingsbegreb vise hen til substantielle processer, der principielt skal beskrives inden for en deterministisk begrebsramme. Den måde, indstillingsbegrebet optræder på i handlemodellen, refererer udelukkende til, hvordan mennesker kan og må forholde sig, *hvis* de skal udvikle sig - og forstå sig selv - som bevidste subjekter.

Kapitel 2.

Handleforståelsesdimensioner

I de følgende afsnit skal jeg forsøge at eksplicitere nogle handleforståelsesdimensioner, som jeg mener er relevante for den person, som forsøger at klarlægge og fastlægge sine handlinger, fortidige som fremtidige, konkrete som almene, ud fra en analyserende erkendeindstilling. Jeg tror, at handleforståelsesdimensionerne principielt kan kommunikerer til enhver, og at de ekspliciterer en handleforståelsesmåde, vi mere eller mindre implicit anvender i dagligdagen.

At en person prøver på at forstå d.v.s. at problematisere sin handling ud fra en analyserende erkendeindstilling, betyder, at han detaljeret forsøger at udrede, hvordan han på forskellige måder kan forholde sig aktivt til den verden, han lever i, og med at han forsøger at gøre sig klart, hvordan denne verden kan 'svare igen' på hans aktive forhold til sig. Man kan sige, at jeg med handleforståelsesdimensionerne forsøger at opstille en begrebsramme, som en person nødvendigvis må bevæge sig inden for, hvis han vil nå frem til en nuanceret forståelse af disse indre forhold mellem ham selv som aktivt subjekt på den ene side og den verden, han forholder sig til og udfolder sig i, på den anden side.

Jeg hævder derimod *ikke*, at enhver handling (konstateret som fortidig eller anticiperet som fremtidig) altid entydigt kan tilskrives et bestemt sæt af

aspekter, som kan udledes af de opstillede handleforståelsesdimensioner. Man kan altså ikke sige generelt, at handleforståelsesdimensionerne (og handlemodellen i det hele taget) *afspejler* vore dagligdags handlinger. Det jeg hævder og vil forsøge at sandsynliggøre – er, at hvis vi middelbart analyserer handlinger, der foreligger enten retrospektivt eller prospektivt, så vil anvendelsen af disse handleforståelsesdimensioner hjælpe os med at *udvikle* en forståelse af vore handlinger hen mod større klarhed og gennemskuelighed.

Handleforståelsesdimensionerne bliver således det mest centrale i handlemodellen, og jeg vil i det følgende forsøge at beskrive dem og at vise, hvordan vi med handleforståelsesdimensionerne som 'forståelsesredskaber' nærmere kan bestemme vore instantant givne, helhedsprægede handlinger ud fra en analyserende erkendeindstilling.

På fig 18 fremstilles den samlede struktur af handleforståelsesdimensioner, som handlemodellen stiller til rådighed for en person, når han ud fra en analyserende erkendeindstilling forsøger at bestemme (erkende) sin handling. (Se de med tykke streger optrukne kasser i fig 18.) Dette kapitel begynder med en fremstilling af disse handleforståelsesdimensioner.

Naturligvis er den kommende fremstilling af handleforståelsesdimensionernes mulighed for at udvikle handleerkendelsen både inspireret af en række værker inden for handlingslivets psykologi og af de subjektproblematiserende eks-

perimenter, der er beskrevet i de foregående kapitler. Dette skal jeg gøre rede for i et senere afsnit i dette kapitel.

1. Handleforståelsesdimensionerne i forbindelse med den anticiperende og analyserende handleerkendelse

Efter at en person har fået et umiddelbart og mere eller mindre ubestemt indtryk af en handling, som han muligvis vil forsøge at gennemføre i fremtiden, kan han gå i gang med at undersøge den eventuelt fremtidige handling nærmere, idet han skifter fra en globaliserende til en analyserende erkendeindstilling, mens han fastholder den anticiperende erkendeindstilling. På grundlag af udfaldet af de forskellige analyser af den eventuelt fremtidige handling kan personen træffe en bindende beslutning om, hvorvidt handlingen skal forsøges gennemført eller ej, og om, hvorvidt handlingen skal igangsættes eller udskydes.

1a. Bevidstgørelse af det, der ønskes opnået i forbindelse med en eventuelt fremtidig handling

Som et første led i denne anticiperende og analyserende handleundersøgelse kan personen forsøge - over for sig selv eller i samtale med andre - at komme frem til en mere indgående klarlægning af, hvilke ændringer han føler trang til at gennemføre i og med den eventuelt fremtidige handling i den fællesmenneskelige verden, som han er sig bevidst, at han er part i. Hvis dette sker i forbindelse med en konkretiserende erkendeindstilling, kan man sige, at personen forsøger at foretage en nærmere bestemmelse af *det konkret ønskede*, som han føler trang eller tilskyndelse til at realisere gennem den eventuelt fremtidige, enkeltstående handling. Hvis det derimod sker ud fra en generaliserende erkendeindstilling, kan man sige, at personen forsøger at foretage en nærmere bestemmelse af *det alment ønskede*, d.v.s. den *interesse*, som han føler trang eller tilskyndelse til at realisere gennem fremtidig handling i en nærmere bestemt kreds af situationer. Den eventuelt fremtidige handling bliver i denne forbindelse ikke betragtet som enkeltstående, men som en repræsentant for en række eventuelt fremtidige handlinger, der alle er udtryk for noget bestemt, der ønskes opnået.

På fig 18 skal W markere, at personen forsøger at komme frem til en mere indgående klarlægning af det konkret og/eller alment ønskede, der ligger til grund for den eventuelt fremtidige handling. Pilen fra W_{Si} til W_{Sl} (disse tegn ligger inde i W på fig 18) angiver, at det at forsøge at komme til klarhed over, hvad man selv ønsker, eller - i substantivisk form - hvad der er ens ønske eller kompleks af ønsker i forbindelse med en eventuelt fremtidig handling, altid har to hovedsider: På den ene side, at man prøver at gøre sig klart, hvad man finder er uønsket (W_{Si}), d.v.s. hvad man føler trang eller tilskyndelse til at komme væk fra eller ophæve ($W_{Si} \diamond$), og på den anden side, at man prøver at klargøre sig den alternative situation, som man finder er ønsket (W_{Si}), d.v.s. som man føler trang eller tilskyndelse til at komme hen til eller at skabe ($\diamond W_{Si}$). At den fulde ønskebevidstgørelse har to sådanne komplementære sider er som oftest kun givet for den person, som er maksimalt analytisk indstillet. Hvis personen er analytisk erkendeindstillet i mindre udpræget grad, vil det oftest være sådan, at han især beskæftiger sig med én af hovedsiderne.

I nogle sammenhænge er personen primært optaget af det, som er uønsket, og som han føler trang til at komme væk fra ('Jeg vil væk fra den rasende hund', $W_{Si} \diamond$), men den fulde forståelse af, hvad han ønsker, har han ikke opnået, før han også har gjort sig klart, hvilken alternativ situation, han føler trang til at komme hen til eller selv at skabe ('Jeg vil hen bag døren for at være i sikkerhed for hunden', $\diamond W_{Si}$). I andre sammenhænge er personen primært optaget af det, som er ønsket, og som han vil hen til eller selv vil skabe ('Jeg vil vældig gerne have fat i det æble, som hænger oppe i træet', $\diamond W_{Si}$), men hvis personen skal nå til fuld ønskebevidsthed, må han gøre sig klart, hvad der er uønsket i situationen, d.v.s. hvad han føler trang til at komme væk fra eller ophæve ('Det er ærgerligt og utåleligt, at jeg ikke har det æble', $W_{Si} \diamond$).

Ovenstående bemærkninger må ikke tages til indtægt for en lyst ulystlære. En lyst/ulystopfattelse af handlingslivet indebærer, at mennesker principielt er 'hedonistisk motiverede', d.v.s. at de stræber efter at komme i følelsestilstande af behagelig art og at undgå følelsestilstande af ubehagelig art. Handlemodellen udtrykker en stik modsat opfattelse, når det understreges, at mennesker kan være og ofte er - primært handleindstillede over for den fællesmenneskelige verden. Under en ønskebevidstgørelse har personen almindeligvis den primære hensigt at nå til klarhed over, hvad der er ønsket og uønsket / denne offentlige verden. Personen kan herunder prøve at få rede på, hvad han finder uønsket og ønsket i forbindelse med sit eget forhold til andre mennesker, og hvad han finder uønsket og ønsket i forbindelse med sin egen materielle (tingslige) situation. Personen kan også prøve på at finde ud af, hvad han finder uønsket og ønsket i forbindelse med andre menneskers indbyrdes forhold, og hvad han finder uønsket og ønsket i forbindelse med andre menneskers materielle situation. (Hvis andre finder, at en person i sine ønsker overbetoner sine egne mellem menneskelige og eller tingslige interesser vil han blive betegnet som egoistisk. Hvis andre omvendt finder, at en person i sine ønsker understreger andre menneskers mellem menneskelige og/ eller materielle interesser, vil han blive karakteriseret som altruistisk. Men i selve handlemodellen ligger der ikke nogen bestemt opfattelse af, hvorvidt mennesker er egoistiske eller altruistiske. Handlemodellen søger derimod at stille et begrebsapparat til rådighed for mennesker, som vil diskutere dette spørgsmål med udgangspunkt i deres *konkrete* handlesituationer.)

Når en person er sig bevidst, at han har de og de følelser, vil dette som oftest for ham være et udtryk for - eller et kriterium på - hvad han finder ønsket og/eller uønsket i en bestemt offentlig situation, og hvad han føler sig tilskyndet til at gøre i denne situation. ('Jeg vil væk fra den farlige hund, som jeg er bange for, og hen til et trygt sted, hvor jeg er uden for fare' - det er *ikke* sådan, at jeg vil væk fra min frygt og hen til en tryghedsfølelse. >Jeg vil have fat i det æble, som jeg er sulten efter" - det er ikke sådan, at jeg vil væk fra min sult og hen til en vis mæthedfølelse.) Dog *kan* det forekomme, at følelser ikke er *udtryk* for et ønske, men udgør ønskets *indhold*. (I stedet for at ønske at gøre den uret god igen, som jeg føler mig skyldig i at have forvoldt andre mennesker, ønsker jeg at *slippe af med min skyldfølelse*.)

Som hovedregel er det kun, når mennesker ikke ser nogen mulighed for at udfolde sig som handlende subjekter i den fællesmenneskelige verden, at de vil opgive deres primære handleindstilling og i stedet gøre de fastlåste, udtrykte følelser i forbindelse med den blokerede handleindstilling til genstand for deres stræben. Med en vis ret kan man sige, at det hedonistiske lyst/ulystprincip

får en vis situationsbunden gyldighed, i og med at en person er låst fast i en bestemt situation: Det bliver et ønske at komme af med de „negative følelser“ og at opnå de „positive“.

At en person er analyserende indstillet, når han forsøger at finde ud af, hvad han ønsker at gøre, betyder, at han indtager en overordnet erkendeindstilling, som er *realitetsbetonet* og *problemformulerende*: Han prøver at finde ud af, hvad han *virkelig* ønsker. For at nå frem til en sådan rationel, kritisk og til en vis grad distanceret forståelse og formulering af det ønskede, kan personen midlertidigt foretage et bevidst skift til en fantaserende og fabulerende beskæftigelse med det ønskede, hvor han kritikløst og følelsesinvolveret så at sige *er sine ønsker*. Gennem denne spontant fantaserende og følelsesinvolverende gennemlevning af det ønskede og det uønskede kan personen så at sige skaffe sig det „empiriske materiale“ til sin realitetsorienterede, anticiperende og analyserende ønskeerkendelse.

Efter at personen (eventuelt ved en vekselvirkning mellem en fantaserende, fabulerende og følelsesinvolveret ønskegennemlevning på den ene side og en nøgtern, distanceret og problemformulerende ønskevurdering på den anden side) er kommet frem til en mere eller mindre afklaret opfattelse af, hvad det virkeligt er, han ønsker at opnå gennem en bestemt handling, står han overfor to andre hovedopgaver i forbindelse med den anticiperende og analyserende erkendelse: Dels skal han prøve på at vurdere, om det er *muligt* at realisere det givne ønske gennem handling, dels skal han prøve på at vurdere, om det er *nødvendigt* at realisere det. Personen kan forsøge at nå til klarhed over disse to hovedspørgsmål ved at tage udgangspunkt i de øvrige handleforståelsesdimensioner. Man kan også sige det på den måde, at mens personen under ønskeerkendelsen specificerer udtrykket $W_{SI} \diamond W_{Si}$, så vil han ved hjælp af de øvrige handleforståelsesdimensioner kunne komme til en mere eller mindre afklaret afgørelse af, hvorvidt denne „bevægelse“ fra W_{SI} til W_{Si} er dels *mulig*, dels *nødvendig*, og ud fra resultaterne af den samlede anticiperende og analyserende erkendelsesproces, kan han træffe en bindende beslutning om, hvorvidt den eventuelle handling skal blive eller ikke blive til en faktisk handling.

Før disse forhold beskrives, skal nogle af de træk, der hidtil er omtalt i forbindelse med den anticiperende og analyserende ønskeerkendelse, illustreres ved et enkelt konkret eksempel:

I lang tid er tanken om en bestemt handling flere gange dukket op på en vag og helhedspræget måde: Mon jeg skulle se at få gravet min have? Idet jeg vil overveje denne eventuelt fremtidige handling nærmere, skifter jeg fra en globaliserende til en analyserende erkendeindstilling og fastholder den anticiperende og den konkretiserende erkendeindstilling. Først må jeg undersøge det, jeg ønsker at opnå (W) ved i givet fald at grave haven. Hvad er der i situationen, der er uønsket, og som jeg ønsker at komme væk fra eller ophæve ($W_{SI} \diamond$)? Dels er der nogle tingslige forhold, der er utilfredsstillende: Kvikgræs og tidsler er ved at kvæle nyplantningerne, dels er jeg ved at få et utilfredsstillende forhold til naboen, idet han mener, at hans plæne er truet af mit ukrudt, hvorfor han opfordrer mig til at bringe min have i orden. Mine følelser i anledning af de uønskede momenter i denne situation er dels bekymring over for nyplantningerne, dels ubehag ved udsigten til nabostrid, og jeg mærker en stærk handletilskyndelse til at få gravet haven for at komme væk fra denne situation ($W_{Si} \diamond$). Hvordan ser den ikke-eksisterende, ideelle situation ud, som jeg ønsker at skabe med den eventuelle handling: at grave min have ($\diamond W_{Si}$)?

Jeg ser den gennemarbejdede have for mit indre blik; det vil være et smukt gravet og revet stykke jord med gode vækstmuligheder for nyplantningerne, og der vil være en beroliget nabo med en utruet plæne, og jeg føler en handletilskyndelse til at komme hen til den situation ($\diamond W_{Si}$). Jeg forestiller mig, at det at komme i den ønskede situation vil give mig en følelse af lettelse over, at nyplantningerne ikke er truet længere, og en ærgrelsesblandet tilfredshed over, at munden er lukket på naboen. Den anspændelse, jeg nu mærker i forbindelse med den uønskede situation, forestiller jeg mig forandret til en rolig og afslappet tilstand. - Disse følelser forudser jeg vil være en *konsekvens* af, at det ønskede bliver realiseret, men følelserne er ikke *indholdet* af det, jeg ønsker. Det jeg ønsker har at gøre med den *offentlige situation*, jeg befinder mig i: Haven, nyplantningerne, tidslerne, naboen etc.

Efter således at have fået et indtryk af, hvad jeg ønsker at opnå med den eventuelle handling: at grave min have, må jeg dels undersøge, om handlingen er *gennemførlig* eller *uigennemførlig*, dels om den er *nødvendig*, d.v.s. om jeg kan eller ikke kan undlade at udføre den. Dette vil jeg vende tilbage til, når jeg vil bruge det her beskrevne eksempel i den videre anskueliggørelse af de forhold ved handleerkendelsen, der skal omtales i det følgende.

1b. Vurdering af muligheden for at realisere det ønskede gennem handling

Efter at personen har fået klarlagt mere eller mindre indgående, hvad det er, han ønsker at opnå gennem en given handling, kan personen som en næste etape i den anticiperende og analyserende handleerkendelse gå igang med at danne sig et mere differentieret indtryk af gennemførligheden resp. uigennemførligheden af den eventuelt fremtidige handling. Denne vurderingsproces kan gå for sig på den måde, at personen forsøger at realisere det ønskede gennem handling „i tankerne“, d.v.s. på sit private, indre forestillingsplan.

Målsætten ($D(W = G)$). Som et første led i den forestillede „prøvehandling“ på det indre plan kan personen tage den uforpligtende og eksperimenterende beslutning (D) at det ønskede (W) skal gøres til et mål (G), som skal realiseres gennem handling. Dette angives ved udtrykket $D(W = G)$ i fig 18. Hvis det ønskede fremtræder som konkret og enkeltstående, kan man sige, at personen prøvende og uforpligtende sætter sig et *engangsmål*. Hvis det ønskede derimod har præg af at være alment, d.v.s. en interesse, kan man sige, at personen uforpligtende og eksperimenterende fastlægger en *værdi*. Denne skelnen vil ikke blive håndhævet strengt i dette kapitel. Når der undertiden tales udifferentieret om „mål“, bedes læseren have distinktionen in mente.

Igangsætten ($D(St)$). Idet personen beslutter sig for at sætte sig et givet prøvemål, kan dette samtidig være en uforpligtende beslutning om straks på forestillingsplanet at *igangsætte* prøvehandlingen. Dette angives med udtrykket $D(St)$ i fig 18. Som vi senere skal komme ind på, *kan* der gå en periode inden det satte mål igangsættes, - hvis det da ikke helt opgives. Det er derfor berettiget at skelne mellem en målsætningsfase og en igangsættelsesfase.

Anstrengelse - modstand ($A-R_{Si}$). Efter at personen har truffet den eksperimenterende og uforpligtende beslutning, at gøre det ønskede til et prøvemål, og efter at han har foretaget den ligeledes uforpligtende og eksperimenterende beslutning, at igangsætte prøvehandlingen på forestillingsplanet, står han over for at skulle vurdere styrken og arten af den modstand, han ville møde, hvis det

drejede sig om en virkelig handling i den offentlige verden af mennesker og ting. For at kunne løse denne opgave må han på forestillingsplanet aktivt forsøge at realisere det satte prøvemål: I og med at han forestiller sig, at han anstrænger sig for at realisere det satte mål (A på fig 18), kan han prøve at uddifferentiere de forskellige momenter af *modstand*, som han forventer at møde. (R_{Si} på fig 18.)

Personen kan herunder prøve at finde ud af, hvilke momenter af modstand, der eventuelt vil komme fra omverdenen.

Disse mulige momenter af *ydre modstand* (R_E på fig 18) kan personen yderligere prøve at uddifferentiere i de momenter af modstand, som *tingsverdenen* muligvis vil yde (R_{Ob} på fig 18), og de momenter af modstand, som muligvis vil komme fra *andre mennesker* (R_{At} på fig 18). (Generelt kan man sige, at en person ved at møde modstand fra tingsverdenen i og med sin handlen kan blive sig tingsverdenens beskaffenhed bevidst, mens personen ved at møde modstand fra andre mennesker i og med sin handlen kan blive sig bevidst, hvilke *krav* andre mennesker stiller til hans handlen, såvel m.h.t. hvad han *ikke* må gøre, som m.h.t. hvad han *skal* gøre.)

Imidlertid kan personen ikke blot prøve på at anticipere de mulige momenter af ydre modstand, mens han forestiller sig, hvordan han må anstrenge sig for at realisere det satte mål i den fællesmenneskelige verden. Personen kan også forsøge at få en forhåndsopfattelse af de fremtidige momenter af *indre modstand*. (R_M på fig 18.)

Momenter af indre modstand kan antage to hovedformer. 1) Den indre modstand kan fremtræde i form af en *fristelse* eller *tilskyndelse* - ofte med et mere eller mindre udtalt præg af „jeg-fremmedhed“ - som lokker eller presser til en handling, der er uforenelig med den, personen overvejer. En nøjere analyse vil ofte kunne overbevise personen om, at denne fristelse eller tilskyndelse mere eller mindre entydigt er et udtryk for et ønske eller et kompleks af ønsker, som han tidligere har ignoreret eller undertrykt. 2) Den indre modstand kan fremtræde som en *forpligtelse* til *ikke* at gennemføre den påtænkte handling, idet personen indser, at denne indre modstand viser hen til et mål, som han tidligere på en forpligtende måde har sat sig, og som ikke ville kunne virkeliggøres, dersom den handling, han overvejer, blev gennemført. Generelt kan man sige, at en person ved at møde indre modstand i og med sin handlen dels kan blive sig bevidst, hvilke ønsker han tidligere har ignoreret eller undertrykt, dels kan blive sig bevidst, hvilke mål han tidligere har sat sig, og hvilke værdier han tidligere har antaget. Senere skal jeg i andre sammenhænge nærmere komme ind på, hvad det vil sige, at en person *beslutter* sig for at ignorere eller undertrykke et givet ønske ($D(W = G)$ på fig 18), og hvad det vil sige, at personen finder ud af, at han tidligere *har* ignoreret et givet ønske. Ligeledes skal jeg komme nærmere ind på, hvad det vil sige, at en person beslutter sig til at udsætte sit forsøg på at realisere et givet mål ($D(St)$ på fig 18), ligesom jeg vil omtale, hvad det vil sige, at en person bliver klar over, at han tidligere *har* udsat sit forsøg på at realisere et givet mål.

Efter at så vidt forskellige former for mulig modstand mod et forsøg på målrealisation er beskrevet, kan man rejse spørgsmålet, om det er berettiget i en handlesammenhæng at indordne så vidt forskellige emner under én kategori. Her må jeg starte argumentationen med at minde om, hvad jeg har fremhævet tidligere: Mennesker kan være og er ofte primært handleorienterede. Når mennesker er handleindstillede, *er* de deres handlinger, og alt hvad der hæmmer

eller yder modstand mod en handling indordnes under en påfølgende erkendeindstilling spontant under *samme* kategori, nemlig som et noget, der skal overvindes eller omgås. Ved en anticiperende og analyserende handleerkendelse vil den handleerkendende person forsøge at *uddifferentiere* den forventede modstand i en række aspekter, idet en sådan uddifferentiering har betydning for, hvilken taktik og strategi personen evt. skal anvende for at overvinde eller omgå den forudsete hæmning, men der er ikke tale om, at den umiddelbart forventede modstand *opløses* i helt separate entiteter. Tværtimod må man sige, at den globalt anticiperede modstand uddifferentieres i en række fremtrædelsesformer, der udspecificerer den helhedsprægede modstand, men uden at atomisere den.

Sagt på en anden måde består der ikke et ydre, men et indre forhold mellem de forskellige former for modstand mod en given handling. De forskellige former for modstand er momenter, som gensidigt definerer hinanden, i og med at de tilsammen udgør totalmodstandens karakteriseringsfelt. Dette betyder, at idet personen forestiller sig, at han aktivt prøver at realisere et givet mål, må han *både* undersøge, hvilke barrierer, han vil blive hæmmet af i tingsverdenen, *og* hvilken modstand han vil møde fra andre mennesker, *og* hvilken modstand han vil møde fra sine egne ignorerede ønsker og udskudte mål. I mangfoldigheden af forudsete fremtrædelsesformer for modstand, forventes én form for modstand måske at ville fremtræde på en særlig prægnant måde, men ud fra en analyserende erkendeindstilling er det principielt muligt at nå frem til en forventning om såvel stærke som svage former for modstand mod et givet forsøg på målrealisering. I en bestemt sammenhæng kan det være ydre former for modstand, der forventes at blive stærkest – i andre situationer kan det være indre former for modstand.

Når en person skal forsøge at vurdere de mulige former for modstand under et eventuelt fremtidigt handleforløb, sker det som før nævnt - på baggrund af, at han forestiller sig, at han anstrenger sig for at realisere det givne mål. Hvis personen omvendt skal prøve at få et indtryk af, på hvilken måde, og med hvilken styrke, han kan og skal anstrenge sig for at realisere et givet mål (A på fig 18), må denne vurdering ske på baggrund af, at personen forestiller sig arten og styrken af den modstand, han i givet fald vil komme til at støde på under et eventuelt aktivt forsøg på målrealisering: Anticiperingen af stærk modstand sker i og med, at personen anticiperer, at en stor anstrengelse er nødvendig for at overvinde denne modstand, og anticiperingen af lille modstand sker i og med, at personen anticiperer, at kun en lille anstrengelse er påkrævet for at overvinde denne modstand og således realisere målet. I og med at det er klart muligt at skelne imellem dem, definerer de gensidigt hinanden. Sagt på en anden måde: Der består et indre forhold mellem anstrengelse og modstand.

Det at *modstand* mod forsøg på realisering af et mål altid fremtræder som en helhed, der nok kan uddifferentieres i forskellige aspekter, men uden at det særlige helhedspræg af modstand forsvinder, betyder, at *anstrengelsen* for at overvinde modstanden og dermed realisere det givne mål også fremtræder med et prægnant helhedspræg.

At beskrive helhedspræget ved det at anstrenge sig er uhyre vanskeligt. Selvfølgelig er der forskel på aktivt at forsøge at overvinde en modstand, der først og fremmest kræver en muskulær indsats (f.eks. at grave en have med kvikgræs, en tingslig form for modstand), og at forsøge at overvinde en modstand, der overvejende kommer indefra (jeg prøver at undertrykke min trang til at gå ud i køkkenet og lave mad, fordi jeg må have skrevet dette afsnit

færdigt først). Men der er noget fælles i de to situationer, som er irreducibelt: *Jeg* anstrenger mig - *jeg* er aktiv. I begge tilfælde afhænger resultatet af *min indsats*. I en tidligere afhandling har jeg kaldt dette moment af jeg-aktivitet for „voluntær holdning“ (Nielsen, 1963a).

Hvis personen ud fra en konkretiserende erkendeindstilling prøver at komme til klarhed over arten og styrken af den anstrengelse, han må sætte ind i en enkeltstående, fremtidig handlesituation, kan man tale om, at han forsøger at vurdere sin fremtidige *specifikke stræben*. Hvis personen derimod ud fra en generaliserende erkendeindstilling prøver at få et nærmere indtryk af, hvordan og hvor meget han må anstrenge sig i en nærmere bestemt kreds af handlesituationer, kan man sige, at han prøver at vurdere sin fremtidige *almene stræben*.

Jeg-forårsagen/manglende jeg-forårsagen (IC-IC). Idet personen forsøger at komme frem til en vurdering af styrkeforholdet mellem - på den ene side - den aktive indsats, han vil være i stand til at sætte ind for at realisere det givne mål (A), og - på den anden side - den samlede modstand, der vil være mod denne aktive indsats (R_{Si}), prøver han at komme frem til en nøjere bestemmelse af de basale *kausalitetsaspekter*, der vil kunne fremtræde i og med den eventuelt fremtidige handling. Hvis den anticiperende og analyserende person ved at gennemføre en prøvehandling på forestillingsplanet kommer frem til den forventning, at han vil være i stand til at være aktiv på en sådan måde og med en sådan styrke, at det vil være muligt for ham at *overvinde* den modstand, der vil være mod dette forsøg på målrealisering ($A > R_{Si}$ på fig 18), kan man sige, at personen anticiperer en *jeg-forårsagen* (IC på fig 18). Hvis personen omvendt forudser, at han *ikke* vil kunne være aktiv på en sådan måde og med en sådan styrke, at det vil være muligt for ham at overvinde den modstand, han forventer ($A < R_{Si}$ på fig 18), kan man sige, at personen anticiperer en *manglende jeg-forårsagen* (IC på fig 18).

I denne forbindelse er det meget vigtigt at understrege, at den „manglende jeg-forårsagen“, som en person kan forvente i forbindelse med en eventuelt fremtidig handling, er noget personen kan være sig bevidst på en lige så prægnant måde, som den forventede jeg-forårsagen kan være prægnant bevidst. Det at udtrykket „IC“ betegner en decideret erkendelsesmulighed for en given person, kan give anledning til en understregning af, at negationstegnet her som andre steder i modellen bruges til at angive en „fænomenologisk givet negation“, mens der ville være tale om en logisk negation, dersom negationstegnet var blevet brugt til at angive, at en bestemt erkendelsesmulighed var udelukket for personen.

Når personen forudser, at en bestemt modstand vil standse hans aktive forsøg på målrealisering, forventer han ikke blot, at han vil stå overfor en manglende jeg-forårsagen; han forudser også, at han vil kunne uddifferentiere *andre former for forårsagen*: De forventede momenter af ydre modstand vil fremtræde som en *ydre forårsagen* (EC på fig 18), og efter en yderligere differentiering vil de forventede momenter af ydre modstand fra genstandsverdenen fremtræde som en *tingslig forårsagen* (ObC på fig 18), mens de forventede momenter af modstand fra andre mennesker vil fremtræde som en *alterforårsagen* (AIC på fig 18). De forventede momenter af indre modstand vil derimod fremtræde som en *mig-forårsagen*. Personen forventer, at han vil kunne sige: „Det er *mine* ignorerede ønsker, der overvælder mig“, eller: „Det er *mine* udskudte mål, der tvingende forpligter mig“ (MC på fig 18).

De nævnte former for forårsagen (EC, AIC, ObC, MC) kan siges at være

momenter eller aspekter ved en *helhedspræget, jeg-kontrær forårsagen*. Idet en person vurderer, at en given handling vil blive blokeret, vil han ofte forvente, at én bestemt form for jeg-kontrær forårsagen vil fremtræde på en særlig prægnant måde. Personen kan forvente, at det ved en bestemt lejlighed vil være en tingsforårsagen, der vil fremtræde mest prægnant: Jeg forventer, at modvinden vil blive så stærk, at jeg ikke vil kunne cykle videre. I andre tilfælde kan personen forvente, at en alterforårsagen vil træde skarpest frem: Jeg forventer, at de mennesker, der sidder i bedømmelseskommissionen, ikke vil anbefale det forskningsprojekt, jeg tænker på at søge økonomisk støtte til, hvilket vil betyde, at jeg ikke vil kunne realisere det. I atter andre situationer kan personen forvente, at det vil være en mig-forårsagen, der først og tydeligst vil træde frem, idet han forudser, at et ønske eller et mål, han tidligere har ignoreret eller udskudt, vil dukke op og fremtvinge en anden handling end den, der er i gang: Jeg er overbevist om, at min lyst til at tage en ferierejse med min familie snart bliver så stærk, at jeg til den tid helt vil gå i stå med mit arbejde på at skrive denne bog.

Men selv om det således ofte er tilfældet, at nogle former for jeg-kontrær forårsagen forventes at ville fremtræde på en særlig kraftig og prægnant måde, vil det være muligt ud fra en analyserende erkendeindstilling at få andre *supplerende eller alternative* former for jeg-kontrær forårsagen til at fremtræde: Det er ikke bare tanken om modvinden, der får mig til at synes, at cykelturen vil være uigennemførlig - det er også uoplagthed og træthed med deraf følgende trang til at hvile mig, som er med til at overbevise mig om, at det vil være komplet umuligt at gennemføre cykelturen. (Her ser vi altså, at personen forudser et supplerende moment af mig-forårsagen.) Eller: Jeg har en anelse om, at udsigten til at mit forskningsprojekt vil strande, slet ikke kan sættes i forbindelse med en modstand fra bedømmelseskommissionen. Jeg har længe været lumsk træt af projektet og har leget med tanken om andre forskningsopgaver. Måske er jeg i virkeligheden tilbøjelig til at formulere mit projekt på en sådan måde, at det *må* blive afvist, således at andre kan bringe mig ud af den situation, som jeg så at sige ikke kan forlade af egen kraft. (Her ser vi med andre ord et eksempel på et alternativt moment af *mig-forårsagen*.) Eller: Når jeg vurderer, at jeg ikke vil være i stand til at fortsætte mit arbejde på bogen ret meget længere, er det ikke blot, fordi jeg forudser, at jeg *selv* vil få en uimodståelig trang til at tage på ferie med min familie. Jeg er overbevist om, at der ikke vil gå lang tid, for min familie kraftigt vil opfordre mig til ikke længere at isolere mig med mit arbejde, men tage med på en ferietur. (Her ser vi et eksempel på et supplerende moment af *alterforårsagen*.)

I det foregående er en persons forventninger om forskellige former for modstand og om forskellige former for jeg-kontrær forårsagen blevet underkastet en begrebsanalyse *med udgangspunkt i en given handling*. Men forhold i forbindelse med modstand og jeg-kontrær forårsagen kan også beskrives *i relation til en bestemt handlingsblokerende situation*, som personen med ét befinder sig i: Jeg er ude at gå en tur langs en spændende søbred og kan pludselig ikke komme længere på grund af et plankeværk. Helt umiddelbart er jeg mig med andre ord bevidst, at min vandring er blokeret af plankeværket (objektforårsagen), men ved nærmere eftertanke må jeg indrømme, at jeg godt kunne forcere denne forhindring. Hvorfor gør jeg det alligevel ikke?

Tanken om spektakler med plankeværkets opsætter er for ubehagelig, vil jeg svare (alterforårsagen), men selv om jeg vidste, at intet menneske ville se

mig forcere plankeværket, ville jeg alligevel mærke en indre modstand („man bør ikke trænge ind på andres enemærker“), som nok under almindelige spadseretursumstændigheder ville holde mig tilbage (mig-forårsagen). Det at ét og samme emne i den fællesmenneskelige verden kan fremtræde som en blokerende modstand (jeg-kontrær årsag), der viser hen til momenter af tingslig, af social og af indre karakter, understreger, at begreber som tingsforårsagen, alterforårsagen og mig-forårsagen ikke må anskues som betegnelser for isolerbare entiteter, mellem hvilke der består en række *ydre forhold*. Tværtimod er der et netværk af *indre forhold* imellem dem, således at de på utallige måder definerer hinanden gensidigt, i og med at de udgør den jeg-kontrære forårsagens samlede karakteriseringsfelt.

Målrealiseren (GR) manglende mål realiseren (GR). I og med at personen forestiller sig, at han forsøger at gennemføre en given handling, og herunder kommer frem til en vurdering af, hvilke kausalitetsaspekter, der vil fremtræde i og med den eventuelt fremtidige, *virkelige* handling, vil han tillige kunne få et indtryk af, om det mål, han tilstræber, vil kunne realiseres eller ej. Hvis personen forudser, at hans handling vil fremtræde med et præg af jeg-forårsagen, betyder det, at han tillige vil forvente, at det mål, han tilstræber, vil kunne realiseres (GR på fig 18). Hvis personen derimod forudser, at hans handling vil fremtræde med et præg af jeg-kontrær forårsagen, betyder det, at han tillige vil forvente, at det mål han tilstræber *ikke* vil kunne realiseres (GR på fig 18). Dette behøver ikke at betyde, at personen forventer, at den blokerede handling vil bringe ham tilbage til en uforandret udgangsposition. Tværtimod vil en person ofte komme til den opfattelse, at også en uigennemført handling vil medføre en forandring af den uønskede udgangssituation, hvilket i nogle tilfælde vil kunne betyde en forværring, mens det i andre tilfælde vil kunne betyde en forbedring af hans situation, f.eks. vil det at komme i en ikke-målrealiserende situation kunne betyde, at han vil kunne få nye ideer om, hvordan han *nu* skal handle for at realisere det, han ønsker at opnå.

Ud fra handlemodellen (se fig 18) er det nu muligt at afbilde, hvordan personen på analytisk vis kan nå frem til at forudse to modsatte handleudfald.

1. Ud fra en anticiperende og analyserende erkendeindstilling kan personen erkende en eventuelt fremtidig handling (Ac) som middelbart konkret

gennemførlig eller som middelbart alment gennemførlig, d.v.s. som potentielt voluntær (vol), hvilket kan udtrykkes således:

$$Ac \text{ vol: } W \diamond D(W = G) \diamond D(St) \diamond A \diamond R_{S_i} \diamond IC \diamond GR$$

2. Ud fra en anticiperende og analyserende erkendeindstilling kan personen erkende den eventuelt fremtidige handling som middelbart konkret uigennemførlig eller som middelbart alment uigennemførlig, d.v.s. som potentielt contravoluntært (contravol), hvilket kan udtrykkes således:

$$Ac \text{ contravol: } W \diamond D(W = G) \diamond D(St) \diamond A \diamond R_{S_i} \diamond IC \diamond GR$$

Helt generelt kan man sige, at det er min påstand, at de to formler indeholder de to sæt af aspekter, som er nødvendige og tilstrækkelige til komplet at karakterisere en handling som henholdsvis voluntær og contravoluntær.

At menneskers *faktiske, anticiperende handleerkendelse* sjældent eller måske aldrig opnår denne karakter af at være komplet er en anden sag, som allerede er antydnet med eksemplerne i dette afsnit, og som har været nævnt tidligere. Ligeledes er der også som nævnt tidligere personforskelle og situationsforskelle m.h.t., hvor komplet en person vil bestemme sin evt. fremtidige handling, for han anser handleerkendelsen for (midlertidigt) afsluttet og skifter

til handleindstilling, idet den antciperede handling søges materialiseret i den fællesmenneskelige verden.

I de to formler angiver pilenes retning ikke, at der eksisterer en logisk nødvendig rækkefølge, i hvilken de forskellige aspekter skal fremtræde ved den komplette karakterisering af handlingen som middelbar voluntær resp. middelbar contravoluntær. En sådan påstand ville indebære, at der bestod et ydre forhold mellem handleforståelsesdimensionerne. Tværtimod består der jo et indre forhold imellem dem, hvilket indebærer at man slet ikke kan isolere dem én for én. Derimod kan man succesivt *fokuser* de forhold, som handleforståelsesdimensionerne viser hen til, og pilenes retning angiver derfor kun i hvilken rækkefølge, det kan være praktisk at foretage en sådan successiv fokusering, når man prøver at give en komplet karakterisering af en handling som enten middelbar voluntær eller middelbar contravoluntær.

Hvis personen kommer frem til den vurdering, at en given handling i fremtiden vil være gennemførlig *på kort sigt*, står han derefter overfor at skulle tage stilling til, om handlingen også *set i et længere tidsperspektiv* vil kunne siges at være gennemførlig. En sådan undersøgelse kan ske på den måde, at personen forsøger at vurdere om en eventuel virkeliggørelse af den påtænkte handling vil få sådanne konsekvenser, at det vil blokere realiseringen af *andre senere* handlinger: Vil en overvindelse af modstand, der bl.a. kommer fra andre mennesker kunne betyde, at de andre mennesker *senere* vil yde modstand mod andre fremtidige handlinger i en sådan grad, at disse handlinger ikke vil kunne gennemføres?

Vil en overvindelse af modstand, der bl.a. kommer fra tingsverdenen, kunne betyde, at den tingslige (materielle) situation vil ændre sig således, at dette vil kunne betyde en uovervindelig hindring for gennemførelsen af andre handlinger i fremtiden? Vil en overvindelse af en indre modstand, der har form af en *fristelse*, betyde, at det overvundne, ignorerede ønske senere dukker op og fremtvinger handling og således blokerer andre handlingers gennemførelse? Vil en tilsidesættelse af en indre modstand, der har karakter af en forpligtelse, betyde, at personen bagefter vil fortryde eller angre sin handling og føle sig tvunget til at råde bod på det gjorte, således at dette vil blokere gennemførelsen af *andre* handlinger?

Hvis personen kommer frem til at måtte svare bekræftende på disse spørgsmål, betyder det, at disse „andre handlinger“ vil komme til at fremtræde som potentielt contravoluntære som følge af realiseringen af den førstnævnte handling. Hvis disse „andre handlinger“ også fremtræder som *nødvendige*, vil den førstnævnte handling, der er udgangspunktet for undersøgelsen, også komme til at fremtræde som *potentielt contravoluntær på langt sigt*, selv om den måske på kort sigt fremtræder som potentielt voluntær.

Hvis personen derimod forudser, at realiseringen af den givne handling på kort sigt *ikke* vil få den konsekvens, at andre nødvendige handlinger *senere* vil blive blokerede, vil personen vurdere den pågældende handling som gennemførlig (potentielt voluntær) også på langt sigt.

Hvordan personen bærer sig ad med at undersøge, om en eventuelt fremtidig handling er *nødvendig*, skal beskrives i det følgende afsnit, men først skal nogle af de forhold omkring vurderingen af en handling *gennemførlighed resp. uigennemførlighed*, som er behandlet i dette afsnit, illustreres ved en fortsættelse af det eksempel, der illustrerede de tidligere beskrevne forhold omkring personens ønskebevidstgørelse.

Eksempel: Efter at jeg har fået en nærmere opfattelse af, hvad jeg ønsker at opnå med den eventuelt fremtidige handling: at grave min have, kan jeg gå i gang med at undersøge, om handlingen er gennemførlig *på kort sigt*, d.v.s. om jeg i kraft af min egen aktivitet vil være i stand til at realisere det, jeg ønsker at opnå.

Jeg forestiller mig, at jeg sætter mig det, jeg ønsker at opnå i og med havegravningen som *mål* ($D(W = G)$), og jeg forestiller mig, at jeg beslutter mig til at *gå i gang* med aktivt at forsøge at realisere dette mål ($D(St)$): Jeg forestiller mig, at jeg udfolder en *anstrengelse* (A) for at overvinde den *modstand* (R_{Si}), jeg venter, jeg vil møde mod mit forsøg på målrealisering. I og med at jeg forestiller mig, at jeg anstrenger mig for at grave haven, prøver jeg at uddifferentiere den samlede, helhedsprægede modstand, jeg forventer at møde. Dels forudser jeg, at der vil være tingslige momenter af modstand (R_{Ob}): Kvikgræsset har nogle seje rødder, som det næsten ikke vil være til at grave igennem; dels forudser jeg, at der vil være momenter af indre modstand (R_M): Tanken om det ufærdige manuskript, der vil blive yderligere forsinket, vil plage mig som en uafsluttet opgave.

I og med at jeg forestiller mig disse forskellige momenter af modstand, forestiller jeg mig de mulige former for anstrengelse, jeg i givet fald må sætte ind: Dels vil der være den *aktive kropslige indsats* at grave i et vanskeligt stykke jord, dels vil der være den *mentale indsats*, der ligger i at skulle ignorere tankerne om det udskudte mål (at skrive manuskriptet færdigt).

Nok forventer jeg således vidt forskellige momenter ved den modstand, der vil være mod handlingen: at grave min have, og nok forventer jeg, at den anstrengelse, jeg må udfolde for at overvinde modstanden, tilsvarende har vidt forskellige momenter, men *i forhold til den givne handling* er den forventede anstrengelse og den forventede modstand to komplementære, helhedsprægede emner.

I den fortsatte anticiperende og analyserende handleundersøgelse prøver jeg dernæst at vurdere, om jeg vil være i stand til at anstrenge mig så meget og på sådanne måder, at jeg vil være i stand til at overvinde den samlede modstand (IC) og realisere mit mål (GR), eller om jeg tværtimod ikke vil være i stand til at yde en sådan indsats, at den samlede modstand overvindes (\underline{IC}), således at målet ikke realiseres (\underline{GR}).

Hvis jeg vurderer, at det sidstnævnte bliver tilfældet, vil de tidligere nævnte momenter ved den forventede totalmodstand komme til at fremtræde som momenter ved en jeg-kontrær forårsagen: Modstanden fra det seje kvikgræs som en tingsforårsagen (ObC) og modstanden fra den udskudte opgave som en mig-forårsagen (MC).

Den anticiperende, konkretiserende og analyserende erkendeindsats, jeg har ydet, kan på handlemodellen afbildes som en cognitiv virksomhed, der har to modstillede erkendemål: At bestemme den eventuelt fremtidige havegravning som *enten* middelbart konkret gennemførlig:

$W \diamond D(W=G) \diamond D(St) \diamond A \diamond R_{Si} \diamond IC \diamond GR$

eller som middelbart konkret uigennemførlig:

$W \diamond D(W = G) \diamond D(St) \diamond A \diamond R_{Si} \diamond \underline{IC} \diamond \underline{GR}$

Lad os antage, at jeg kommer frem til at bestemme handlingen som gennemførlig *på kort sigt* (omend den ikke fremtræder som sikkert gennemførlig). Den næste opgave bliver derefter at vurdere, om havegravningen er realiserbar *ud fra en langsigtet betragtning*. Denne opgave forsøger jeg at løse ved at vur-

dere, om det at grave haven vil få sådanne konsekvenser, at det vil forhindre mig i at gennemføre *andre* handlinger, som jeg anser for nødvendige. Herunder kommer jeg måske til den vurdering, at jeg dagen efter, jeg har gravet haven, højst sandsynligt vil være så øm i ryggen, at jeg må blive i sengen, således at jeg ikke vil være i stand til at gennemføre de aktiviteter, som jeg udskød til *efter havegravningen* (arbejde med manuskriptet f.eks.). Da en sådan udgang for mig er uacceptabel, kommer jeg til den opfattelse, at havegravning ud fra *en samlet betragtning* må siges at være uigennemførlig.

1c. Vurdering af nødvendigheden af at realisere det ønskede gennem handling

I forbindelse med den anticiperende og analyserende handleerkendelse er foreløbig to erkendepgaver blevet beskrevet ved hjælp af handleforståelsesdimensionerne: 1) Bevidstgørelse af, hvad der ønskes opnået i og med en given handling. 2) Vurdering af, om det, der ønskes opnået, kan virkeliggøres (gennemføres) gennem den givne handling. I dette afsnit skal en tredje erkendepgave i forbindelse med den anticiperende og analyserende handleerkendelse beskrives - og som det senere skal fremhæves, kan også dette forsøg på opgaveløsning beskrives ved hjælp af handleforståelsesdimensionerne. Den tredje erkendepgave går kort fortalt ud på, at personen skal forsøge at vurdere, om det er nødvendigt at virkeliggøre det, der ønskes opnået, eller om en sådan virkeliggørelse gennem handling i den fællesmenneskelige verden *ikke* er nødvendig.³

For at kunne løse denne opgave må personen undersøge, om det er muligt at ignorere eller undertrykke det ønskede, d.v.s. om det er muligt at gennemføre en beslutning om, at det ønskede *ikke* skal sættes som et mål ($D(W=G)$ på fig 18). Hvordan kan personen bære sig ad med at foretage denne undersøgelse? Han kan på forestillingsplanet foretage den eksperimenterende og uforpligtende prøvebeslutning, at han sætter sig for at ignorere det ønskede, og dernæst - ligeledes på forestillingsplanet undersøge, om denne beslutning vil kunne få sådanne konsekvenser, at det på kort eller langt sigt vil forhindre ham i at virkeliggøre (gennemføre, realisere) *andre* betydningsfulde handlinger i den fællesmenneskelige verden.

Personen kan i denne forbindelse forsøge at vurdere, om en undladelse af at gennemføre de ændringer i den fællesmenneskelige situation, som er indeholdt i det ønske (den handletilskyndelse), der i givet fald ignoreres, vil kunne medføre, at *andre mennesker* vil forhindre ham i senere at gennemføre andre for ham betydningsfulde handlinger ved at kræve den undladte handling gennemført eller sonet. Hvis personen kommer til den vurdering, at dette vil blive tilfældet, kan man sige, at virkeliggørelsen af det, han ønsker (føler sig tilskyndet til) at opnå gennem den givne handling, fremstår som en *ydre, socialt tvingende nødvendighed for ham*.

Personen kan også prøve at vurdere, om det at ignorere et givet ønske vil medføre sådanne materielle (tingslige) omstændigheder, at de vil blokere en eller flere andre fremtidige handlinger, som personen vurderer som betydningsfulde. Hvis personen kommer til det resultat, at dette vil blive tilfældet, kan

³Jeg bruger her ordene „nødvendig“ resp. „ikke nødvendig“ til at betegne yderpunkterne i et kontinuum, hvilket svarer til dagligdagens sprogbrug, når man spørger: „hvor nødvendigt er det, at jeg gør det og det?“. Virkeliggørelsen af et ønske kan altså have en *vis* nødvendighedskarakter, uden at der behøver at være tale om en *uomgængelig* nødvendighed.

man sige, at virkeliggørelsen (realiseringen, gennemførelsen) af det, han ønsker at opnå gennem den givne handling, fremtræder som *en ydre, tingslig (materiel) nødvendighed for ham*.

Endelig kan personen forsøge at vurdere, om der vil opstå former for uovervindelig indre modstand mod andre fremtidige handlinger, dersom han beslutter sig for at ignorere et givet ønske eller et kompleks af ønsker. For at forstå baggrunden for sådanne konsekvenser af en ønskeignorering må man gøre sig klart, at dersom et ønske ignoreres eller undertrykkes, vil det have en tendens til i en mere eller mindre genkendelig skikkelse spontant at dukke op i form af en *fristelse, et udefrakommende pres* el. lign., og personen kan komme frem til den vurdering, at denne fristelse eller dette pres vil blive uovervindeligt stærkt og *fremtvinge* handling og således blokere andre til den tid igangværende handlinger, som personen anser for betydningsfulde. Personen kommer med andre ord til den opfattelse, at virkeliggørelsen af det, han ønsker opnået gennem den givne handling, fremtræder som en *indre, tvingende nødvendighed*.

Om virkeliggørelsen af et ønske eller et kompleks af ønsker har eller ikke har karakter af at være en indre nødvendighed må ikke alene vurderes ud fra om en ønskeignorering vil få den konsekvens, at det ønskede senere dukker op som et uovervindeligt *indre pres* eller som en uimodståelig *fristelse* til at gå i gang med den ønskerelevante handling, hvilket medfører at andre, til den tid igangværende handlinger vil blive blokerede. Den indre nødvendighedskarakter må tillige vurderes ud fra om en ønskeignorering senere vil få den konsekvens, at personen vil blive *handlingslammet af skyldfølelse* i og med at det ignorerede ønske dukker op som en fristelse eller et indre pres, *på trods af*, at han på forpligtende vis har besluttet sig for at undertrykke ønsket.

En persons vurdering af, om virkeliggørelsen af et ønske eller et kompleks af ønsker gennem en given handling er nødvendig, kan afbildes på modellen (se fig 18).

Personens prøvebeslutning om at ignorere et givet ønske angives ved udtrykket $D(W=\underline{G})$ på fig 18 og hans vurdering af, om denne beslutning vil betyde, at en anden fremtidig handling vil blive uigennemførlig, kan beskrives på modellen ved, at man starter fra $D(W=G)$ og følger den stiplede linie ud af den kasse, der repræsenterer „erkendelsen af handlingen“, og derefter vender tilbage til denne kasse ad den kortest mulige vej. Herefter kan man afbilde, hvordan personen vurderer, om forsøget på at realisere en anden handling vil blive blokeret af forhold, der kan siges at være en konsekvens af ignoreringen af det, der ønskedes opnået i forbindelse med den førstnævnte handling: 1) Man kan angive, hvordan en evt. blokering af den anden handling vil være et udtryk for en alterforårsagen (AIC), som vil være en konsekvens af undladelsen af at realisere den førstnævnte handling. 2) Man kan angive, hvordan en eventuel blokering af den anden handling vil være et udtryk for en tingsforårsagen (ObC), som vil være en konsekvens af handleundladelsen. 3) Man kan angive, hvordan en eventuel blokering af den anden handling vil være et udtryk for en mig-forårsagen (MC), som kan sættes i forbindelse med, at det ignorerede ønske dukker op som en uimodståelig fristelse, et uovervindeligt pres eventuelt i forbindelse med en handlingslammende skyldfølelse.

Af det foregående skulle det gerne fremgå, at personen på denne måde kan vurdere *mange* handlingers gennemførlighed resp. uigennemførlighed efter en evt. ignorering af et bestemt ønske eller et bestemt kompleks af ønsker, således at handlemodellen kan beskrive, hvordan personen kommer frem til det

samlede erkendelsesmæssige grundlag, ud fra hvilket han kan vurdere, om det er nødvendigt gennem handling at virkeliggøre det givne ønske eller kompleks af ønsker.

En persons vurdering af, om det er nødvendigt at virkeliggøre det ønskede gennem handling, kan gå videre end hidtil beskrevet: Personen kan forsøge at danne sig et indtryk af, om det vil være muligt at udskyde eller helt at opgive at realisere det ønskede, *efter* at han har besluttet sig for at gøre det til et mål. Også her kan personen anvende den fremgangsmåde, at han på det private forestillingsplan træffer den prøvebeslutning, at han opgiver eller ubestemt udskyder det givne mål ($D(\underline{St})$) på fig 18), og derefter undersøger, om konsekvenserne af denne målopgivelse vil være, at andre fremtidige handlinger bliver blokerede. Gangen i og karakteren af denne undersøgelsesproces kan afbildes på handlemodellen præcis på samme måde som den tidligere beskrevne vurderingsproces for konsekvenserne ved at ignorere et givet ønske.

Hvis man skal udtale sig om forskelle mellem det at beslutte sig for at ignorere et ønske ($W \diamond D(W=\underline{G})$) og det at beslutte sig for at opgive et ønske efter at det har været sat som et mål ($W \diamond D(W=\underline{G}) \diamond D(\underline{St})$), kan man sige, at alt andet lige vil personen finde, at det sidstnævnte er det vanskeligste, thi her har personen *forpligtet* sig til handlingen, inden han beslutter sig for at opgive den, mens han i førstnævnte tilfælde opgiver handlingen efter blot at have følt en tilskyndelse til at udføre den.

I overensstemmelse med denne skelnen kan man sondre mellem *den forpligtende nødvendighed* af at virkeliggøre et ønske, som allerede er blevet gjort til et mål, og den *tvungende nødvendighed* af at virkeliggøre et ønske, som (endnu) ikke er blevet gjort til et mål.

Forskellene mellem at afgøre, om virkeliggørelsen af et ønske er en *tvungende nødvendighed*, og at afgøre om ønskerealiseringsen er en *forpligtende nødvendighed*, vil blive nærmere belyst i nedenstående eksemplificering af nogle af de forhold, der er beskrevet i dette afsnit.

Eksempel (fortsat): Efter at jeg har fået en nærmere opfattelse af, hvad det er, jeg ønsker at opnå ved at udføre den handling: at grave min have, og efter at jeg har fået en mere eller mindre sikker opfattelse af, om jeg vil være i stand til at gennemføre denne handling, forsøger jeg nu at vurdere, hvor nødvendig den er. Jeg forestiller mig, at jeg beslutter mig til at ignorere min tilskyndelse til at grave haven: $D(W=\underline{G})$.

Hvad vil konsekvensen blive af en sådan beslutning? Ja, for det første er det sandsynligt, at naboer gang på gang vil klage til mig og til grundejerforeningen over min haves miserable tilstand. Det vil give en masse vrøvl og virke højst forstyrrende på en række af mine aktiviteter - arbejdet med denne bog f.eks. - Jeg forudser med andre ord, at en række hæmmede eller helt blokerede handlinger vil fremtræde som alterforårsagede, hvilket vil være en konsekvens af undladelsen af at grave haven.

Dernæst forestiller jeg mig, hvilke materielle konsekvenser det vil få ikke at grave min have, og hvordan disse materielle konsekvenser vil kunne blokere fremtidige handlinger, som således vil fremtræde med et moment af objektforårsagen: Hvis jeg ikke graver haven, vil nyplantningerne gå ud, og det vil ikke blive muligt at hygge sig ugenert og i læ på grunden.

Hidtil har jeg i dette eksempel beskrevet, hvordan jeg forsøger at vurdere om havegravningen er en *tvungende* nødvendighed, idet jeg har forsøgt at forestille mig, hvilke handlevilkår, jeg ville få, hvis jeg ignorerede en bestemt handletil-

skyndelse, som endnu ikke er gjort til et mål. Men lad os forestille os, at jeg har besluttet mig til at grave haven ($D(W = G)$), hvorefter jeg undersøger, om jeg er i stand til at opgive denne beslutning ($D(\underline{St})$).

Jeg undersøger med andre ord, om havegravningen er blevet en *forpligtende* nødvendighed. I et sådant tilfælde vil det vise sig vanskeligere ikke at virkeliggøre det, jeg ønsker at opnå gennem havegravningen. Foruden de tidligere beskrevne konsekvenser må jeg forvente de handlingslammende følger af dårlig samvittighed over at have brudt et løfte til mig selv (og eventuelt til andre).

1d. Bindende beslutninger i forbindelse med den anticiperende og analyserende handleerkendelse

I de foregående afsnit har vi set, hvordan en person kan forholde sig analytisk erkendende over for en given eventuelt fremtidig handling. Vi har ved hjælp af handleforståelsesdimensionerne vist, 1) hvordan personen kan gøre sig dét bevidst, som han ønsker at virkeliggøre gennem den givne handling, 2) hvordan han kan vurdere handlingens gennemførlighed resp. uigennemførlighed, og 3) hvordan han kan vurdere handlingens nødvendighed resp. unødvendighed. (Af fremstillingsmæssige grunde er disse tre erkendeopgaver blevet beskrevet hver for sig, men i dagligdagens situationer vil der altid være et indre forhold imellem dem. Hvad en person finder ønskeligt, vil således hænge sammen med, hvad han finder gennemførligt og nødvendigt. Disse forhold skal beskrives mere indgående i det næste kapitel.)

Det er som nævnt i det foregående et væsentligt træk ved den anticiperende og analyserende handleerkendelse, at personen foretager en række uforpligtende og eksperimenterende beslutninger i forbindelse med, at han *forestiller sig*, at han handler, men før eller senere må han træffe nogle bindende beslutninger, som fører til handling eller ikke-handling i den fællesmenneskelige verden: Skal han bindende beslutte sig til, at det ønskede skal sættes som et mål ($W \diamond D(W = G)$), eller skal han bindende beslutte sig til, at det ønskede *ikke* skal sættes som et mål, men ignoreres ($W \diamond D(W = \underline{G})$)? Og hvis han bindende beslutter sig til, at det ønskede skal gøres til et mål: Skal han straks gå i gang med et alvorligt ment forsøg på at realisere det satte mål gennem handling i den fællesmenneskelige verden ($W \diamond D(W = G) \diamond D(\underline{St})$), eller skal han *ikke* gå i gang med et sådant forsøg og i stedet udsætte eller eventuelt helt opgive det ($W \diamond D(W = G) \diamond D(\underline{St})$)?

Ud fra den forståelsesramme af handlingslivet, der hidtil er udviklet, er det muligt nærmere at beskrive, hvordan en person kan *begrunde* sine forskellige bindende beslutninger, men som tidligere fremhævet, er det ikke hensigten med modellen at forsøge at forudsige, hvilke beslutninger han vil tage.

Hvis personen skønner, at handlingen både er ønskelig, gennemførlig og nødvendig, vil han finde, at det vil være velbegrundet, at det der ønskes gennemført i og med den givne handling, sættes som et bindende mål ($D(W = G)$), ligesom han vil finde, at det vil være velbegrundet at beslutte sig bindende for, at handlingen skal igangsættes straks ($D(\underline{St})$) eller efter en vis udsættelse ($D(\underline{St}) \dots \diamond D(\underline{St})$).

Hvis personen vurderer, at handlingen hverken er særlig ønskelig eller særlig nødvendig og samtidig uigennemførlig, vil han finde, at det vil være velbegrundet at beslutte sig bindende for at ignorere det, der ønskes opnået gennem handling ($D(W = \underline{G})$).

Hvis personen kommer til den opfattelse, at handlingen på den ene side er ønskelig og nødvendig, mens den på den anden side er uigennemførlig, har han klarlagt et dilemma: Han finder, at det hverken er velbegrunder bindende at beslutte sig for at ignorere det ønskede ($D(W=G)$) eller bindende at beslutte sig for at gøre det ønskede til et mål ($D(W=G)$), fordi begge beslutninger vurderes som urealisable. (Hvordan en person kan forsøge at komme ud af en fastlåst situation af denne karakter skal diskuteres i næste kapitel.)

Med det formål at give så entydige beskrivelser som muligt af de tre former for anticiperende og analyserende handleerkendelse er der skelnet skarpt mellem en erkendelsesfase og en beslutningsfase. Dette *kan* forekomme i en række af dagligdagens situationer, men mindst lige så ofte kan man sige, at en bindende beslutning modnes, mens personen eksperimenterende og uforpligtende forestiller sig, at han tager denne beslutning: I og med at jeg forsøger at klargøre mig havegravningens ønskelighed, dens gennemførlighed resp. uigennemførlighed og dens nødvendighed resp. unødvendighed, træffer jeg en række tænkte „prøvebeslutninger“, men i og med dét, jeg erkender under disse prøvebeslutninger, føler jeg, at jeg hælder mere til én beslutning end til en anden, og jeg kan ikke sige, at jeg er mig et distinkt beslutningstidspunkt bevidst, hvor det at få gravet haven bliver et bindende mål, eller hvor havegravningen bliver definitivt opgivet: Først ud fra en tilbageskuende / erkendeindstilling opdager jeg, at jeg allerede *har truffet* en bindende beslutning.

Denne umærkelige „beslutningsglidning“ kan også ses i forbindelse med igangsættelsen af en handling: Efter at jeg i nogen tid har beskæftiget mig med min fremtidige handling, opdager jeg, at jeg i kortere eller længere tid *har* befundet mig i handlingens nu: Umærkeligt er der sket en glidning fra erkendeindstilling til handleindstilling. Eller: Efter at jeg har overvejet en given handling, opdager jeg, at jeg har beskæftiget mig med helt andre ting: Umærkeligt er der sket en glidning fra en bestemt erkendeindstilling til en anden erkendeindstilling med et helt andet indhold.

Det korte af det lange i disse betragtninger er det fundamentale forhold ved vort handlingsliv, at det ofte først er retrospektivt, d.v.s. ud fra en retrociperende erkendeindstilling, vi bliver os vore bindende beslutninger bevidst.

Som det tidligere er blevet fremhævet, kan den anticiperende handleerkendelse bl.a. foregå som en vekslen mellem en analyserende handleerkendelse på den ene side, hvor forskellige træk ved den eventuelt fremtidige handling fokuseres succesivt (således som det er beskrevet i dette kapitel), og en globaliserende handleerkendelse på den anden side, hvor handlingen fokuseres som en instantant fremtrædende helhed. Man kan sige, at i jo højere grad den eventuelt fremtidige handling har været igennem en analytisk erkendelse, i jo højere grad kan den derefter fremtræde som en instantant *bestemt* helhed. Og videre: Når mennesker skifter fra erkendeindstilling til handleindstilling (d.v.s. faktisk igangsætter en handling), eller når de faktisk opgiver at forsøge at gennemføre handlingen, sker det som oftest i de situationer, hvor de umiddelbart har anticiperet handlingen på en global måde.

2. Handleforståelsesdimensioner i forbindelse med den retrociperende og analyserende handleerkendelse

De tidligere beskrevne handleforståelsesdimensioner, ved hjælp af hvilke den analytisk erkendeindstillede person kan vurdere ønskeligheds-, gennemførligheds- og nødvendighedsaspekterne ved en *fremtidig* handling, kan anvendes på samme måde, når personen vil undersøge, om en *fortidig* handling har været ønsket, gennemført og nødvendig. Sagt på en anden måde kan der være strukturel identitet mellem gangen i den anticiperende og gangen i den retrociperende handleerkendelse, således at formlerne, der udtrykker aspekterne ved den handling, der anticiperes som potentielt voluntær og ved den handling, der anticiperes som potentielt contravoluntær, også kan bruges til at udtrykke aspekterne ved den handling, som retrociperes som aktualiseret voluntær, og ved den handling, der retrociperes som aktualiseret contravoluntær.

Under den anticiperende og analyserende handleerkendelse lægger personen en plan for sin fremtidige handling, og man kan se denne plan som en *hypotese*, der udtrykker personens opfattelse af, hvordan denne handling vil kunne realisere et nærmere bestemt ønske eller et kompleks af ønsker, hvordan den vil kunne gennemføres under overvindelse af nogle forudsete former for modstand, og endelig hvordan den vil være udtryk for en materiel og/ eller social og/ eller personligt følelsesmæssig nødvendighed. Idet personen skifter til handleindstilling, kan man videre tale om, at han går i gang med at *teste* denne hypotese. Endelig kan man sige, at idet personen skifter til en retrociperende og analyserende erkendeindstilling, går han igang med nærmere at *vurdere udfaldet* af denne test.

I denne forbindelse er det vigtigt at understrege, at mens fortolknings- eller forståelsesrammen er den samme ved den analytisk anticiperende og den analytisk retrociperende handleerkendelse, så kan det erkendte *handlingsindhold* helt ændre karakter, efter at personen har været handleindstillet: Personen kan, efter at han har udfoldet sig som subjekt i den fællesmenneskelige verden, ændre sin opfattelse af de træk ved handlingen, der vedrører dens ønskelighed, gennemførlighed og nødvendighed. Sagt med andre ord kan en bestemt handlehypotese *falsificeres*. Selvfølgelig kan der også forekomme situationer, hvor en person konstaterer overensstemmelse mellem handlingen, som den anticiperedes („hypotesen“), og som den retrociperes (det vurderede „testresultat“), men det er falsifikationssituationen, der først og fremmest skal interessere os. Thi det er under det konfliktfyldte sammenstød mellem det tilsigtede og tilstræbte handlingsindhold *på den ene side* og det utilsigtede og utilstræbte handlingsudfald, der fremstår efter handlingen, *på den anden side*, at mennesker udvikler deres handleforståelse og deres handlepotentiale. En anden måde at udtrykke dette forhold på, vil være at sige, at mennesker begynder at revidere deres handleopfattelse, når en handling, som er anticiperet som voluntær, fremstår som contravoluntær, efter at personen har forsøgt at virkeliggøre den i den fællesmenneskelige verden.

Lad os eksemplificere nogle forskellige træk ved en sådan handleerkendelsesrevision. Lad os antage, at jeg gennem min analytisk anticiperende handleerkendelse er nået frem til den opfattelse, at havegravningen er gennemførlig (den fremstår som potentielt voluntær). Lad os videre antage, at jeg går igang med at realisere denne plan (jeg skifter til handleindstilling). Lad os endelig

antage, at havegravningen bliver stigende vanskelig, så jeg til sidst må konstatere, at jeg ikke er i stand til at gennemføre den (den fremstår som aktualiseret contravoluntær). Ud fra en retrociperende og analyserende erkendeindstilling må jeg spørge mig selv om, hvad det var jeg fejlvurderede, inden jeg gik igang med handlingen, og hvordan jeg nu skal omvurdere handleforløbet men henblik på at lægge nye, mere realisable planer.

I en situation som denne er der den mulighed, at jeg primært har fejlvurderet arten og/eller styrken af det kompleks af ønsker, der lå til grund for handlingen, således at jeg ikke kunne mobilisere den konstante indsats (anstrengelse), som var nødvendig for at overvinde de forskellige former for modstand. (Således kan jeg blive tvunget til at erkende, at jeg ikke er nær så interesseret i min have og dens nyplantninger, som jeg troede.) Der er også den mulighed, at jeg primært har fejlvurderet en eller flere former for *modstand* mod havegravningen. Jeg kan således komme til den opfattelse, at jorden har været mere tung end forudset (her ser vi en ændret vurdering af momentet „modstand fra tingsverdenen“). Imidlertid kan jeg også ændre min opfattelse af styrken og arten af de indre former for modstand, som jeg oprindeligt antagelse. Måske forekommer færdiggørelsen af det afbrudte manuskript mig nu i højere grad at være en personligt følelsesmæssig nødvendighed, end jeg oprindeligt forestillede mig: Tilskyndelsen til at få gjort manuskriptet færdigt *nu* har været så uimodståelig under havearbejdet, at jeg har måttet afbryde det for at gå i gang med manuskriptet.

Afgørelsen af, om der skal ske en revision af ens opfattelse af, hvad man har ønsket, eller om der skal ske en revision af ens opfattelse af de former for modstand, der blokerede handlingen (eller eventuelt en revision af begge typer af vurderinger), må ofte foregå tentativt ud fra en samlet vurdering af totalsituationen, og i mange tilfælde må personen på forestillingsplanet gennemløbe adskillige alternative rekonstruktioner af den blokerede handling, inden han vælger en bestemt omfortolkning. Først når personen har lagt en ny plan, der inkorporerer den nye fortolkning, og først når personen har handlet med udgangspunkt i den nye plan, er han i stand til at tage endelig stilling til holdbarheden af den valgte omfortolkning.

Lad os nu tage udgangspunkt i en anden situation, hvor jeg efter at have vurderet havegravningen som ikke-nødvendig, beslutter mig for at *undlade* denne handling. Således aktivt at undertrykke eller ignorere et bestemt ønske eller kompleks af ønsker ($D(W=G)$) eller at opgive en allerede besluttet handling ($D(\underline{St})$) er fuldt så vel en handling, som dette i den fællesmenneskelige verden at forsøge at virkeliggøre disse ønsker, og jeg kan stille det spørgsmål, om denne „undladelsehandling“ er gennemførlig eller uigennemførlig. Lad os tage udgangspunkt i den situation, hvor det sidstnævnte viser sig at være tilfældet. Det at undlade at grave haven viser sig at have en række konsekvenser, som jeg ikke havde forudset (Naboen laver langt mere vrøvl, end jeg havde forudset; mit ønske om at få havens nyplantninger til at trives er meget stærkere, end jeg troede etc.). Disse konsekvenser plager mig i den grad (som udefra kommende sociale pres og som indefra kommende tilskyndelser), at jeg ikke kan gennemføre de andre handlinger, jeg gik i gang med, efter at jeg havde besluttet mig for at undlade at grave haven. Jeg erkender kort sagt, at jeg har fejlvurderet (undervurderet) havegravningens nødvendighed.

I det foregående har jeg beskrevet den analytisk retrociperende erkendelse af en handling i situationer, hvor personen forud for den faktiske handling har

foretaget en *analytisk anticiperende* erkendelse af denne handling. I langt de fleste af dagligdagens situationer sker der imidlertid det, at en person udfolder sig som handlende subjekt, uden at han forud for handlingen har foretaget en anticiperende handleanalyse.

Hvis personen overhovedet har reflekteret over sin forestående handling, har det været på en sådan måde, at handlingen har været anticiperet som en instantant og globalt givet helhed. I sådanne tilfælde bliver personen som regel først analytisk erkendeindstillet over for handlingen i det øjeblik, den blokeres.

Under alle omstændigheder kan man sige, at den analytisk retrociperende handleerkendelse kan føre til en omfortolkning af træk ved en given handling, og at denne omfortolkning fremtræder med karakter af at have gyldighed *før* det tidspunkt, da fortolkningen fandt sted.

I slutningen af forrige kapitel nævnte jeg kort, at der tilsyneladende kan opstå problemer af erkendelsesteoretisk art, når man giver en bestemt handleerkendelse tilbagegribende gyldighed.

Lad os tage udgangspunkt i et eksempel for at belyse og diskutere disse forhold: I lang tid har jeg set min optagethed af at konstruere forsøgsopstillinger som et udtryk for, at jeg valgte rigtigt, da jeg besluttede mig for at blive eksperimentalpsykolog. Men efter at jeg er begyndt at arbejde med skulpturer, ser jeg pludseligt, at det er her, jeg har min primære interesse, og jeg ser nu, at min tidligere begejstring for at bygge forsøgsopstillinger ikke var et udtryk for et autentisk ønske om eller interesse i at yde et bidrag til den teoretiske psykologi, men et udtryk for et hidtil uerkendt ønske om at lave noget skulpturelt.

Sådanne omkalfatrende revisioner af vor opfattelse af, hvad vi *tidligere* har ønsket og tilstræbt, er uhyre almindelige i hverdagslivet, og vi taler sammen herom på en måde, der forekommer os selvfølgelig og fuldt meningsfuld.

Det er først i det øjeblik psykologer går ind for et forskningsprogram, der i sin målsætning kan karakteriseres som deterministisk og reduktionistisk, at der opstår problemer, som kræver en anden formulering, end den vi bruger i dagligdagens samtaleform: Man stiller sig den opgave at finde frem til *de objektive processer i organismen*, som hele tiden *har determineret den objektivt registrerbare adfærd og den subjektive (mis)opfattelse* af denne adfærd (Jvf. Murray (1938), der taler om regnante processer, der ligger til grund for „det ubevidste“).

I modsætning til en psykologi, der sætter sig som mål at formulere en subjektuafhængig psykologisk videnskab i et forsøg på at efterligne det, nogle mener, er det centrale i naturvidenskabernes bestræbelser, vil en subjektproblematiserende psykologi undgå at reducere subjektet til nogle deterministisk konceptualiserede processer i organismen og/eller i det materielt/socialt miljø og i stedet forsøge at udarbejde en vejledning i, hvilke spørgsmål, det er relevant for mennesker at stille sig, når de vil finde ud af, hvordan de kan udfolde sig som individuelt og kollektivt handlende subjekter i de hverdagsituationer, som de må tage udgangspunkt i.

Ud fra de begrebsbestemmelser, jeg hidtil har foretaget, kan man sige, at jeg har formuleret et kompleks af sådanne indbyrdes sammenhængende spørgsmål: Det vil således være et uafslutteligt problem (som ikke kan reduceres til et problem af en anden type), *hvad vi ønsker*, ligesom det vil være et uafslutteligt og irreducibelt problem, *hvad der er nødvendigt for os*, og endelig vil det være et uafslutteligt og irreducibelt problem, hvilke forhold af materiel art (i tingsverdenen og i organismen), af social art og af personligt følelsesmæssig art, der

hæmmer og fremmer os, når vi forsøger at virkeliggøre det, vi finder ønskeligt og nødvendigt (og læg mærke til, at et forøget kendskab til disse hæmmende og fremmende forhold ikke reducerer os til noget ikke-subjektværende; det er omvendt sådan, at et kendskab til disse forhold gør det muligt for os at udvikle os som subjekter).

Det skulle nu være fremgået, at vi inden for en subjektproblematiserende forståelsesramme helt som i hverdagslivet kan give en ny erkendelse af, hvad vi har ønsket, en tilbagegribende gyldighed, uden at vi på reducerende vis behøver at antage, at det først nu erkendte ønske tidligere har været virksomt *i form af* en hypotetisk fysisk/fysiologisk tilstand i organismen.

Når jeg således siger, at jeg først nu er mig bevidst, at min tidligere begejstring for opbygning af forsøgsopstillinger har været et udtryk for, at jeg uafvidende har ønsket at lave noget skulpturelt, bemærk så, at jeg ikke taler om et ubevidst ønske som noget substantielt af fysisk/fysiologisk art, men bemærk også, at jeg selvfølgelig ikke hævder, at dette, at jeg uafvidende har ønsket mig at lave noget skulpturelt, har været uafhængigt af fysisk/fysiologiske forhold i min krop, eller at det har været uafhængigt af de materielle/ sociale forhold, jeg er vokset op i. Hvad jeg derimod hævder er, at det forhold, at jeg uafvidende har ønsket mig det og det, hverken kan *reduceres* til fysisk/fysiologiske forhold eller til socialt/materielle forhold af individhistorisk eller af samfundshistorisk art. Når jeg forsøger at finde ud af, hvad jeg tidligere uafvidende har ønsket at gøre, rejser jeg et unikt og selvstændigt problem.

3. En diskussion af handleforståelsesdimensionerne

Med udgangspunkt i handleforståelsesdimensionerne vil jeg indlede dette afsnit med at diskutere, hvordan disse kan belyse det klassiske viljespsykologiske problem, som blev gennemgået i introduktionskapitlet: Hvad er der, som specifikt karakteriserer det voluntære i modsætning til det involuntære?

Som man vil erindre, hævdede Spencer⁴ (1870), at en voluntær bevægelse er karakteriseret ved det forhold, at der forud for den virkelige bevægelse foreligger en forestilling om den bevægelse, der skal udføres, mens en sådan forestilling ikke foreligger ved involuntære bevægelser.

Udtrykt med den terminologi, jeg har udviklet i dette kapitel, kan man sige, at idet en person retrospektivt erkender en handling som aktualiseret voluntær, kan han også konstatere, at den aktualiserede handling korresponderer med, hvad han tidligere anticerede eller kunne have anticeret - som potentielt voluntært. Imidlertid kan en person udmærket erkende en overensstemmelse mellem det forløb han forestillingsmæssigt ønsker sig, og det faktiske forløb, han konstaterer, uden at forløbet fremtræder som voluntært af den grund. Jeg tænker her på Murray's begreb „gratuity“ (1938), som defineres som det at få et ønsket handleudfald foræret: Personen konstaterer, at et ønske ikke bliver realiseret gennem hans egen aktive indsats (anstrengelse), men takket være andre mennesker - eller „omstændighederne“. Med andre ord kan han ved et

⁴Når jeg i denne sammenhæng kommer nærmere ind på specielt Spencer's beskrivelse af det voluntære og det involuntære, er det, fordi en kritik af denne klart formulerede distinktion fører frem til den nuancerede karakteristik af det voluntære og det involuntære som handleforståelsesdimensionerne muliggør.

gratuity-forløb konstatere andre former for forårsagen end jeg-forårsagen, og disse andre former for forårsagen har præg af at være jeg-støttende.

Konkluderende kan man således sige, at det voluntære forløb ikke blot er karakteriseret derved, at den handleinvolverede person kan konstatere en overensstemmelse mellem det anticiperede og det retrociperede handleudfald. Det voluntære forløb er tillige karakteriseret ved at være jeg-forårsaget.

Ikke alene Spencer's beskrivelse af det karakteristiske ved det voluntære forløb viser sig at være utilstrækkelig. Når Spencer om den involuntære bevægelse siger, at den er karakteriseret ved, at der ikke har været en forestilling om den, før den blev aktualiseret, må også denne beskrivelse modificeres.

Idet en person forholder sig uinteressert og passiv (indtager en avoluntær holdning) over for en bestemt situation, kan man sige, at ændringer i denne situation fremtræder med et avoluntært præg: Momenter af objektforårsagen, alterforårsagen og/eller mig-forårsagen har et jeg-indifferent præg. Det må være et forløb med et avoluntært præg, som Spencer identificerer med det involuntære, thi netop det at være uinteressert og passiv over for en situation implicerer, at man ikke gør sig forestillinger om, hvordan den kan og skal ændres. Så langt er det altså muligt at følge Spencer, men lad os se på et tilfælde, hvor Spencer's beskrivelse kommer til kort: En person kan forholde sig interesseret og aktiv over for en situation, og dette implicerer, at han vil gøre sig forestillinger om de ændringer, som han ønsker og tilstræber at foretage, men efter at han har handlet, kan han konstatere en *uoverensstemmelse* mellem det forestillede og det aktualiserede handleforløb. Handlingen fremtræder med andre ord med et præg af at være contravoluntær: Momenter af objektforårsagen, alterforårsagen og eller mig-forårsagen har et jeg-kontrært præg. Det contravoluntære forløb såvel som det før omtalte gratuity-forløb er således former for involuntære forløb, som ikke falder ind under Spencer's karakteristik af det involuntære.

Som en foreløbig konklusion på den hidtidige handleanalyse kan man sige, at Spencer's distinktion mellem det voluntære og det involuntære er ufuldstændig.⁵ Med udgangspunkt i handlemodellens forståelsesdimensioner er det muligt at identificere i hvert fald fire idealtypiske forløb, som mennesker kan være sig bevidst.

Hvis vi mere indgående vil prøve at undersøge, om vi ved hjælp af handleforståelsesdimensionerne kan karakterisere det, der specifikt karakteriserer det voluntære forløb i modsætning til de tre former for involuntære forløb, vil vi finde, at det voluntære og *kun* det voluntære forløb kan karakteriseres ved en jeg-forårsagen, mens de forskellige involuntære forløb *alle* kan karakteriseres ved andre former for forårsagen. Disse „andre former for forårsagen“ har imidlertid forskellig valør alt efter, hvilke former for involuntære forløb, det drejer sig om: 1) Ved et contravoluntært forløb fremtræder disse „andre former for forårsagen“ med et *jeg-kontrært* præg, idet personen ønsker nogle bestemte ændringer i sin situation og aktivt, men forgæves anstrænger sig for at realisere dem. 2) Ved et gratuity-forløb fremtræder disse „andre former for forårsagen“ med et *jeg-støttende* præg, idet personen, som er interesseret i nogle bestemte ændringer i sin situation, får disse ændringer foræret uden aktivt at anstrenge sig for at realisere dem. 3) Ved et avoluntært forløb fremtræder disse „andre

⁵ Andre „klassiske“ psykologer kom ganske vist med mere uddifferentierede beskrivelser, men ud fra en mentalistisk eller fænomenalistisk reduktionisme hæftede de sig ved forskellige bevidsthedsdannelser (muskelspændinger, følelsetoningeringer m.m. - se indledningskapitlet), således at handlingens helhedskarakter gik tabt under analysen.

former for forårsagen“ med et *jeg-indifferent* præg, idet personen forholder sig uinteresseret over for en given situation og derfor heller ikke aktivt forsøger at ændre den.

En række psykologer har på forskellige måder fremhævet, at det voluntære præg ved en gennemført handling kan karakteriseres som værende et udtryk for en jeg-aktivitet (Ach (1910), Michotte (1963), Heider (1958), Tranekjær Rasmussen (1960)). Den handlemodel og de handleforståelsesdimensioner, som er fremstillet i denne bog, tager på flere punkter udgangspunkt i Tranekjær Rasmussens arbejde. I indledningskapitlet er hans forsøg på at definere voluntære og involuntære kvaliteter ved at rekurrere til forskellige former for fænomenologisk givet kausalitet allerede blevet omtalt, og han fortsætter denne analyse bl.a. i afsnittene „om mere eller mindre modstand og anstrengelse som oplevede momenter ved den frie handlen“ og „om ydre og indre frihed“ (Tranekjær Rasmussen, 1960, p. 99-106). Som det umiddelbart fremgår af disse afsnits overskrifter, introducerer han begreberne „anstrengelse“ og „indre og ydre modstand mod en given anstrengelse“ omtrent, som de er anvendt i denne fremstilling. Med det sæt af handleforståelsesdimensioner, som jeg har beskrevet i dette kapitel, kan man sige, at jeg forsøger at inkorporere kausalitetsbetragtningerne og anstrengelses modstandsbeskrivelserne hos Tranekjær Rasmussen i en sammenhængende, ekspliciteret og differentieret forståelsesramme.

Endelig må det fremhæves, at denne bogs videnskabsholdning i bred forstand er inspireret af Københavnerskolens helhedspsykologiske grundsyn, en holdning som programmatisk formuleres som en adspektiv psykologi af Edgar Rubin (1949) - men for at forstå intentionen med mit arbejde er det også nødvendigt at understrege, at jeg forsøger at undgå en fare, som truer den, der ukritisk overtager den københavnske „fænomenografiske“ tradition: Idet et bestemt aspekt ved det menneskelige bevidsthedsliv forsøges beskrevet så omhyggeligt som muligt ud fra en *indsamling* og en *ordning* af nogle protokoller over samtaler med forsøgspersoner i nærmere bestemte situationer, vil der let opstå en tilbøjelighed til at „selvstændiggøre“ det oplevede, således at man under analysen kommer til at glemme det subjekt, der lever og handler *i* og reflekterer *over* - de konkrete situationer. Klassifikationerne af det oplevede bliver umærkeligt til en slags oplevelsesbotanisering - og dermed i en vis forstand til en tingsliggørelse („reififikation“) af det oplevede.

Som før sagt har det været mit hovedformål med handlemodellen i almindelighed og med handleforståelsesdimensionerne i særdeleshed at udarbejde et forslag til en forståelsesramme, inden for hvilken en person kan problematisere sig selv som subjekt, ligesom han inden for den samme forståelsesramme kan blive problematiseret af andre (af psykologer f.eks.) som et aktualiseret eller potentielt subjekt, d.v.s. som et væsen, der handler bevidst eller har mulighed for at handle bevidst. Dette forslag til en subjektproblematiserende forståelsesramme skal som tidligere nævnt betragtes som et ekspliciteret alternativ til et deterministisk program for studiet af handlingslivet, hvor mennesker helt og holdent bliver tingsliggjorte over for andre og over for sig selv.

For nærmere at kunne gøre rede for og diskutere mit hovedformål, tror jeg, det vil være hensigtsmæssigt at tage udgangspunkt i nogle betragtninger, der primært har rod i R. S. Peters' bog om motivationsbegrebet (1960). Peters fremhæver - som allerede From (1957) - at vi i utallige af dagligdagens situationer *umiddelbart* er os bevidst, hvad *andre* mennesker gør, så længe handlingerne ligger inden for, hvad „man“ kan og plejer at gøre i de pågældende situationer.

Vi spørger ikke efter de *motiver*, der styrer den mand, der går over gaden, så længe vi umiddelbart kan se, at han er på vej over til en butik. Vi kan i stedet spørge ham om den nærmere grund til, at han går over gaden, og han kan selv svare, at han går over gaden for at hente tobak f.eks. Med en anden terminologi kan vi sige, at vi fastholder en forståelsesmåde af manden, som implicerer, at han bliver ved med at være subjekt for os. Foretager manden sig imidlertid noget, som klart ligger uden for det, „man“ kan gøre i den givne situation (han går f.eks. over gaden på en bizart trippende måde), er vi spontant tilbøjelige til at skifte over til en anden forståelsesmåde. Vi spørger ikke længere, om hans grund til det, han gør (Med den sprogbrug jeg har brugt i dette kapitel: Vi spørger ikke om, hvad han *ønsker* at opnå med sin handling, og hvorfor han anser det for *nødvendigt* at realisere det ønskede. I stedet kan det blive et problem for os, hvad der er „drivkræfterne“ (motiverne) bag hans uforståelige adfærd.)

Men at formulere et sådant problem er det samme som at træde ud af en jævnbyrdig dialog med personen. Det er ikke længere personen selv, der forventes at skulle finde ud af, hvorfor han handler, som han gør; iagttagerne er indstillede på, at de må klare denne opgave alene. Ved en motivkortlægning af en persons handling, kan man sige, at vi som iagttagere opgiver at forstå manden som subjekt; i stedet betragter vi ham næsten som en ting blandt andre ting: Vi prøver at lægge en forklaring ind i *hans* handling - i vor undersøgelse går vi *på forhånd* ud fra, at hans handling er betinget af et sæt indre og/eller ydre determinanter, som det så er vores opgave at bestemme nærmere.

Ud fra disse betragtninger hos Peters kan man drage den vigtige konklusion, at der i dagligdagens situationer spontant kan opstå en erkendelsesmåde af deterministisk - eller måske bedre: quasideterministisk - tilsnit, som ikke er kvalitativt forskellig fra de deterministiske forklaringsidealer, vi ser mere eller mindre klart ekspliciteret inden for psykologien (in casu motivationspsykologien). Dette forhold skal jeg senere i dette afsnit behandle mere indgående.

For Peters er det et hovedformål at præcisere de *forskellige* erkendelsesmåder, man kan anvende ved studiet af menneskelige aktiviteter, for at forebygge, at psykologer sammenblander disse erkendelsesmåder på en forvirrende og forrodet måde.

Når man laver en konkret psykologisk undersøgelse, må man gøre sig klart, *hvilken* erkendelsesmåde, man vil anvende, fremhæver Peters. Peters har utvivlsomt ret i, at det i nogle psykologiske forskningssituationer (ved studiet af reflekser f.eks.) er muligt - og måske oven i købet relevant - at arbejde ud fra en erkendelsesmåde, som man kan kalde deterministisk, mens det i andre psykologiske forskningssituationer er muligt, ja nødvendigt at arbejde ud fra en ikke-deterministisk erkendelsesmåde, hvor man søger efter finalistiske (formåls)forklaringer. Imidlertid opstår der et problem, hvis man gennemfører en lang række konkrete undersøgelser med udgangspunkt i *forskellige* erkendelsesmåder: Man får en ophobning af specifikke oplysninger, der ikke fører frem til en sammenhængende helhedsforståelse af det menneskelige handlingsliv: På den ene side kan psykologer skaffe sig viden inden for en deterministisk erkendelsesramme om determinanterne bag de reaktioner, som en organisme udviser i en given situation, og på den anden side kan de inden for en subjektorienteret erkendelsesramme beskrive, hvad personen er sig bevidst i denne situation.

Nogle psykologer har forsøgt at forene viden indsamlet ud fra forskellige erkendelsesmåder ved at opstille dualistiske modeller, som beskriver, hvordan der

i personen (eller rettere: i organismen) sker en interaktion mellem processer, der *ikke* har bevidsthedskorrelater, og processer, der *har* sådanne bevidsthedskorrelater (se f.eks. Tranekjær Rasmussens (1960) distinktion mellem *a-* og */i-*behov i relation til hans psykoteori.)

En sådan dualistisk betragtningsmåde vil meget let få den konsekvens, at det menneskelige handlingsliv vil blive konceptualiseret ud fra en overordnet deterministisk betragtningsmåde, som vil føre til, at psykologer udvikler en viden *om* og ikke *sammen med* de mennesker, de forsøger at forstå.

Andre forskere har forsøgt at undgå en sådan overordnet determinisme ved at fremhæve muligheden af en dialektik mellem en subjektorienteret (hermeneutisk) og en quasi-naturalistisk ⁶ erkendelsesmåde, hvor den hermeneutiske forståelse bliver det overordnede mål for *begge* parter (psykolog som ikke-psykolog) i en *dialog*. (Se f.eks. Radnitzky 1970, Volume II. IV F4).

Inden jeg kritiserer denne model mere indgående, og inden jeg diskuterer min egen alternative model i relation til denne kritik, vil jeg nærmere omtale den af Radnitzky beskrevne model med udgangspunkt i det foregående eksempel: Hvis vi som psykoanalytisk orienterede psykologer fastholder den quasi-naturalistiske erkendelsesmåde, vi umiddelbart anlagde over for vor mand, der bizart trippende krydsede gaden, kan vi opstille den hypotese, at denne adfærd er udtryk for en tvangsneurose - så at sige tilskriver vi manden som organisme en bestemt styrende mekanisme. (Denne hypotese kan yderligere understøttes af, at manden forklarer, at han overvældes af en diffus angst, hvis han ikke træder på samtlige brosten, han passerer hen over, hvorfor han føler sig *tvunget* til at træde på dem.)

Med udgangspunkt i denne hypotese kan vi nu mobilisere den generaliserede viden, vi har om de udviklingspsykologiske determinanter ved tvangsneuroser opståen, og ud fra denne teoretiske viden og ud fra personens egne beskrivelser kan vi formulere en hypotese om årsagerne til, at *denne* mand udviser netop *denne* tvangsneurotiske adfærd.

Som psykologer har vi (efter den af Radnitzky beskrevne model) det overordnede formål at ophæve tvangsneurosen som en blindt virkende mekanisme, d.v.s. at give manden mulighed for at blive et frit og indsigtfuldt handlende subjekt i de situationer, hvor han nu selv føler, at han som en slags tingsvæsen passivt bliver styret af sine tvangsmæssige og uforståelige tilskyndelser. Derfor må han *selv* få ny indsigt i sin situation for at kunne ændre den. Men denne nye indsigt kan han ikke få ved, at vi som psykologer docerer den quasi-naturalistiske erkendelse, vi har, eller mener, at vi har. Denne erkendelse må så at sige transformeres til en anden erkendelsesmåde, hvor manden forstår sig selv på en ny måde *som subjekt* - og dette kan ske ved, at han under den psykoanalytiske dialog af psykologen bliver hjulpet frem til emotionelt såvel som kognitivt at genopleve sig selv som ønskende og villende væsen under de omstændigheder, hvorunder tvangshandlingerne opstod, og denne fornyede gennemlevelse betyder, at han nu for første gang kan se sin tidligere så uforståelige adfærd som fremtrædelsesform for en forståelig handling, f.eks. kan han

⁶I det følgende bruger jeg undertiden udtrykket „en quasi-naturalistisk erkendelsesmåde“ i forbindelse med en diskussion af Radnitzky's synspunkter (1970). Selv foretrækker jeg at tale om varianter af en deterministisk - eller quasi-deterministisk - erkendelsesmåde, som, så vidt jeg kan se, stort set dækker det samme, som Radnitzky taler om. Når jeg synes, at ordet „naturalistisk“ (eller „quasi-naturalistisk“) er uheldigt, skyldes det, at det antyder, at der er én og kun én mulig erkendelsesmåde inden for naturvidenskaberne.

genopleve og følelsesmæssigt og intellektuelt indse, at han som barn ofte har dæmmet op for nogle aggressive og skyldtyngende fantasier ved at udføre en række ritualprægede afværgehandlinger, og at hans tvangshandlinger i dag er en fortsættelse af denne uhensigtsmæssige „problemløsningsmetode“. Ved på en følelsesmæssig intens måde at gennemleve og genopleve indholdet af sine *tidligere* ønsker får han mulighed for at erkende indholdet af det, han *nu* ønsker - så pinagtigt det end må være i stedet for som tidligere over for sig selv og andre at skulle camouflere, hvad det er, han virkelig ønsker, og i stedet for at skulle afværge, at det, han virkelig ønsker, kommer klart til udtryk gennem relevante handlinger. Og først på grundlag af en omkalfatrende ønskebevidstgørelse kan han bevidst forsøge at opstille nye mål, der både er gennemførlige og udtryk for, hvad han virkelig ønsker, og hvad der virkelig er nødvendigt, således at han nu kan udfolde sig som et frit handlende subjekt i stedet for at være et tvangsmæssigt reagerende tingsvæsen.

I ovenstående eksempel har jeg forsøgt at give en fri fremstilling af, hvordan der - efter den af Radnitzky beskrevne model - under et møde mellem en psykolog og en lægmand kan foregå en frugtbar og skabende udvikling fra psykologens quasi-naturalistiske anskuelse af lægmanden som determineret objekt til lægmandens forståelse af sig selv som et potentielt handlende subjekt. Jeg er i høj grad tilhænger af modellens overordnede frigørelsesprogram, som på en idealiseret måde er gennemført i det her tænkte eksempel, men jeg er skeptisk over for modellens faktiske anvendelighed, fordi jeg ikke anser det for muligt i det lange løb at fastholde en klar og konsekvent demarkering mellem den quasi-naturalistiske d.v.s. deterministiske og den subjektproblematiserende, ikke-deterministiske erkendelsesmåde. For det første mener jeg, at psykologer ikke selv vil kunne fastholde og udvikle deres forståelse af andre mennesker som subjekter, idet den quasi-naturalistiske (deterministiske) erkendelsesmåde hele tiden vil „snige sig ind“ og forvride deres forståelse af andre som subjekter. For det andet tror jeg, at psykologers quasi-naturalistiske erkendelsesmåde altid (tilsigtet eller utilsigtet) vil blive formidlet til - og grebet af ikke-psykologer med det resultat, at deres forståelse af sig selv som subjekter vil blive afsporet.

Den sidste indvending mener jeg er den vigtigste, hvorfor jeg vil koncentrere mig om at underbygge den, og dette vil jeg gøre ved igen at vende tilbage til vor mand, der bizart trippende gik over gaden, men denne gang med hovedvægten lagt på den opgave at undersøge på hvilke måder, personen *selv* kan forsøge at forstå denne i første omgang uforståelige og foruroligende tvangshandling. Kort sagt vil jeg denne gang behandle eksemplet med udgangspunkt i et internt perspektiv, mens jeg tidligere startede ud fra et eksternt perspektiv.

Så længe det at gå over gaden er uproblematisk i alle henseender, vil manden almindeligvis være sig handlingen bevidst på en instantan og global måde: Hvad han ønsker og tilstræber, hvor nødvendigt/unødvendigt det ønskede og tilstræbte er, hvor gennemførligt det er, alt er givet på en umiddelbar og helhedspræget måde: Personen udfolder sig som et handlende subjekt, og han kan betragte sig selv som subjekt, hvis han reflekterer over sig selv, stående i den situation, i hvilken han handler. I det øjeblik hans handlinger *ikke* er uproblematisk længere, i det øjeblik han f.eks. føler en tilskyndelse til at træde på samtlige brosten, når han går over gaden, en tilskyndelse, der forekommer både uimodståelig og uforståelig, i et sådant tilfælde vil han ofte være spontant tilbøjelig til at skifte over til en anden måde at betragte sig selv på. Ligesom *andre* kan begynde at spørge om de drivkræfter (motiver, behov, styrende me-

kanismer el. lign.), der ligger bag hans handlinger, kan han på samme måde betragte *sig selv*, som om han i princippet var et passivt tingsvæsen, der blev determineret af noget, hvis natur er ukendt. Eller sagt på en anden måde: Det, at han ikke længere tvangfrit kan udfolde sig som subjekt, og at han tilsyneladende umuligt kan nå frem til at indse, hvilke former for modstande, der blokerer hans frie handlen, overvælder ham i den grad, at det *får ham til at opgive sin subjektstatus*.

Det er uudholdeligt at være i ukendte kræfters vold. Hvis nogen tilbyder os en forklaring på, hvorfor vi tilsyneladende er determinerede, griber vi den gerne, på trods af eller netop fordi den fremsættes autoritativt, uden at vi har mulighed for selv at undersøge den. Således kan det give vor mand en vis lettelse at få forklaret (under en terapi, under et populærvidenskabeligt foredrag el. lign.) at hans adfærd er betinget af en tvangsneurose, der har den og den virkning ud fra den og den forhistorie; men han bliver ikke blot beroliget ved at få en vis orden i sin verden, han bliver også *fikseret* i sin opfattelse af, at han er determineret af indre og, eller ydre drivkræfter. Han bliver kort sagt ikke inspireret til gennem erkendende handling at forsøge at genetablere sig selv som et frit handlende subjekt, men tværtimod tilskyndet til en passiv (avoluntær) holdning, der betyder, at hans erkendelse af sig selv som et determineret tingsvæsen bliver cementeret.

Men er det ikke sådan, at den tingsliggørende virkning af psykologers deterministiske erkendelsesmåde vil kunne imødegås, hvis den ikke formidles *direkte* til dagligdagens mennesker, men *oversættes* til en subjektorienteret handleforståelse? I denne sammenhæng skal jeg ikke diskutere de mulige risici for, at en psykologisk teori kan (mis)bruges i et undertrykkelsesøjemed, når den - eller dele af den - hemmeligholdes for de mennesker, som den omhandler.

I stedet vil jeg argumentere for, at det principielt er umuligt at oversætte en adfærdsforklaring inden for en deterministisk erkendelsesramme til en handleforståelse inden for en subjektproblematiserende erkendelsesmåde: At ville forklare handlinger inden for en deterministisk erkendelsesmåde er det samme som på forhånd at gå ud fra, at der i en given situation vil være ét sæt af determinanter, som med en vis sandsynlighed - resulterer i ét bestemt adfærds- og bevidsthedsforløb, hvorfor det bliver opgaven nærmere at bestemme båndet mellem situationen på den ene side og adfærds- og bevidsthedsforløbet på den anden side. At ville forstå handlinger inden for en subjektproblematiserende erkendelsesmåde medfører helt andre forhåndsantagelser og helt andre forskningsopgaver. Man går ud fra, at en person i en bestemt situation aktivt kan erkende, hvilke handlinger der er *mulige*, og hvilke der *ikke er mulige*, og man går ud fra, at personen ud fra denne erkendelse kan *vælge* sine fremtidige handlinger og sine fremtidige erkendestrategier. Opgaven for psykologen bliver både at forstå, hvad personen selv anser for muligt og umuligt, og at formidle alternative handlemuligheder til personen, som denne så kan tage stilling til. De forskellige forhåndsantagelser og de forskellige forskningsopgaver, der udspringer af de to erkendelsesmåder, giver så forskellige forskningsresultater, at en direkte oversættelse af resultaterne fra én erkendelsesmåde til en anden ikke kan blive entydig.

Netop fordi det er udelukket, at psykologer kan foretage en direkte oversættelse af en deterministisk orienteret forklaring til en subjektorienteret forståelse, vil de i mange tilfælde utilsigtet komme til at formidle deres internt faglige, deterministisk orienterede erkendelsesmåde til dagligdagens mennesker.

Løsningen på dette dilemma må derfor være, at de også på det internt faglige plan helt opgiver den deterministiske erkendelsesmåde. Først i det øjeblik begge parter - d.v.s. psykologer og ikke-psykologer - forsøger at formulere en forståelse af en given handling inden for den *samme* subjektproblematiserende forståelsesramme - og *hele tiden* inden for denne ramme - bliver det muligt gennem en skabende dialog at udvikle en fælles klarlægning og fastlæggelse af handlingerne.

Jeg betragter handlemodellen og de handleforståelsesdimensioner, den indeholder, som et forsøg på en eksplicitering af de spørgsmål, den handlende nødvendigvis må stille sig selv, hvis han på én gang skal *fastholde* og *udvikle* en forståelse af sig selv som *subjekt*, ligesom modellen og dens dimensioner også kan ses som en tydeliggørelse af de spørgsmål, som andre (psykologer såvel som ikke-psykologer) må diskutere med den handlende, når de vil forstå ham og/eller vil hjælpe ham frem til selv at erkende (klarlægge og fastlægge) sin egen handlen.

Senere (i 2. dels kapitel 5) vil jeg give en mere indgående beskrivelse af, hvordan en subjektproblematiserende dialog kan finde sted, i og med at *begge dialogens parter* anvender den forståelsesramme, som er sammenfattet i fig 18. I dette afsnit vil jeg imidlertid primært diskutere handlemodellens og specielt handleforståelsesdimensionernes betydning for en udvikling og tydeliggørelse af den enkeltes forståelse af *sig selv* som bevidst handlende subjekt.

Hvis en person i en given situation eller i en nærmere bestemt kreds af situationer ikke kan finde ud af, hvad der er indholdet af det, han *ønsker* at virkeliggøre med en handling, og/eller hvilke *former for modstand*, der blokerer hans forsøg på at gennemføre handlingen, og/eller i hvilket omfang og på hvilke måder, det er *nødvendigt* at gennemføre handlingen, må han aktivt forsøge at klarlægge og bestemme disse aspekter ved handlingen - og han må blive ved med at stille spørgsmål, der angår netop disse problemers løsning - vejledt af modellens specifikke handleforståelsesdimensioner. Man kan sige, at handlemodellen fastlægger den *erkendelsesnorm*, at en person ikke har forstået sin handling, hvis han ikke ud fra kriterier af både emotiv følelsesmæssig, conativ (aktivitetsmæssig) og cognitiv (sanseforestillings- og tankemæssig) art kan besvare disse spørgsmål. Sagt på en anden måde fastlægger handlemodellen den erkendelsesnorm, at han hellere bør fastholde sin subjektsstatus ved at konstatere, at han *midlertidigt* ikke kan besvare spørgsmålene, frem for at forsøge at besvare en anden type af spørgsmål, der hører til en deterministisk erkendelsesramme, således at han i og med at acceptere spørgsmål inden for denne ramme implicit skifter fra en opfattelse af sig selv som et potentielt subjekt til en opfattelse af sig selv som et passivt tingsvæsen.

Handlemodellen kræver altså, at den handleerkendende person *aldrig* skal spørge om, hvilken konstellation af kræfter („behov“, „motiver“, „personlighedsvariable“), der med nødvendighed giver netop én bestemt adfærd, f.eks. den adfærd, som personen ikke kan forstå ud fra en række subjektproblematiserende spørgsmål.

For at vende tilbage til samtalen mellem psykologen og vor bizart trippende mand: Hverken psykologen eller manden skal på noget tidspunkt spørge sig selv, hinanden eller trediepart om den nærmere beskaffenhed af den tvangsneurotiske mekanisme, der determinerer hans ejendommelige og tvangsprægede måde at gå på. De skal *hele tiden* spørge om, hvad han i virkeligheden ønsker og tidligere har ønsket at opnå med denne handlemåde, og hvordan han kan omformulere

det, han ønsker, således at det nyformulerede ønskeindhold kan indgå i dagklare mål, som han bevidst sætter sig. Psykoanalysens terapeutiske succes hænger sammen med, at den *på trods af* dens deterministiske videnskabsidealiser - har opdaget en samtale - og samværsform mellem analytiker og analysand, som gør det muligt at undgå, at en sådan udspørgen ender i gold intellektualisme. Kun ved at psykologen eksplicit og konsekvent opgiver quasi-deterministiske „mellemfaser“ i sin dialog med en klient, vil det være muligt at videreudvikle det frugtbare grundlag for en subjektproblematiserende psykologi, der ligger i den psykoanalytiske praksis.

Det kan her være påkrævet nærmere at diskutere indholdet af det kausalitetsbegreb, som jeg lægger til grund for den begrebsmæssige karakterisering af henholdsvis det voluntære og det involuntære (det contravoluntære, det gratuity-prægede og det avoluntære).

Siden renæssancen har det inden for naturvidenskaberne været en erkendelsesnorm ikke at bruge formålsforklaringer (*causa finalis*). I stedet har kravet om at arbejde efter et deterministisk program (som er blevet defineret i indledningskapitlet) været koblet sammen med et krav om kun at arbejde med effektive årsager (*causa efficiens*). Dette har i mange henseender været frugtbart for naturvidenskabernes udvikling, og både inden for psykologien og andre humanvidenskaber har man forsøgt at kopiere succesen ved at overholde de samme erkendelsenormer f.eks. ved formuleringen af teorier om det menneskelige handlingsliv (se i denne sammenhæng Rychlak's (1968) diskussion af årsagsbegrebets udvikling i videnskabshistorisk og herunder også i psykologihistorisk - sammenhæng).

Mange forfattere har fremhævet, at intentionalitet (formålsrettethed) er et irreducibelt træk ved enhver handling, hvorfor formålsforklaringer (*causa finalis*) er uomgængeligt nødvendige inden for psykologien. Taylor (1964) og von Wright (1971) argumenterer således overbevisende for denne opfattelse. I denne sammenhæng kan man også nævne Froms (1957) påvisning af, hvordan „sens“ (hensigt, formål) er et centralt begreb ved forståelsen af andres handling.

Jeg tilslutter mig det synspunkt, at intentionalitet (formålsrettethed) er et unikt karakteristikum ved enhver handling. Dette afspejler sig da også i handlemodellen, hvor det bl.a. fremgår, hvordan „ønsken“ og „målsætten“ er uomgængelige refleksionskategorier, som må benyttes ved enhver middelbar handleerkendelse, d.v.s. ved enhver fortolkning af en handling - eller sagt på en anden måde: Hvis vi skal forstå nærmere, hvordan vore handlingers rettethed er beskafne, må vi nødvendigvis stille spørgsmål, som skal besvares inden for de nævnte handleforståelsesdimensioner.

Men således at undersøge, hvilken hensigt (mening) vi skal lægge i en bestemt handling (vor egen eller andres), er ikke *tilstrækkeligt*, hvis vi skal gennemføre en middelbar, subjektproblematiserende handleerkendelse, der er fuldstændig. Vi må også stille spørgsmål om, hvorvidt vi har de mentale, kropslige og redskabsmæssige forudsætninger for at *virkeliggøre* (effektuerer) hensigten eller meningen med handlingen - eller sagt med andre ord: Vi må undersøge om vi - i og med at vi på forskellige måder anstrenger os for at virkeliggøre det tilstræbte handlingsindhold - kan overvinde forskellige former for modstand. Handleforståelsesdimensionerne anstrengelse/modstand, jeg-forårsagen/jeg-kontrær forårsagen og målrealiseren/manglende målrealiseren skal betragtes som refleksionskategorier, som er nødvendige for, at vi kan gennemføre denne side af den middelbare handleerkendelse.

Som det fremgår af denne redegørelse, er en undersøgelse af en handlings gennemførlighed hvilket implicerer en undersøgelse af dens kausalitetsaspekter *inden for det subjekt problematiserende kausalitetsbegreb, som er defineret i dette kapitels afsnit 1b* - ikke i modsætning til en undersøgelse af en handlings mening eller hensigt. Tværtimod kan det føre til en uddybning af en sådan undersøgelse, thi det her definerede kausalitetsbegreb er nødvendigt, hvis den middelbare handleerkendelse (fortolkning) skal tjene en basal handleorientering, d.v.s. hvis den middelbare handleerkendelse skal inspirere til og forberede handling. Hvis den middelbare handleerkendelse kun koncentrerer sig om studiet af handlingens meningsindhold og negligerer at undersøge dens gennemførlighed, vil den overordnede handleorientering stå i fare for at gå tabt, og den middelbare handleerkendelse vil i stedet kunne blive rent kontemplativ, d.v.s. passivt beskuende.

Handlemodellens subjektproblematiserende kausalitetsbegreb (jeg-forårsagen vs jeg-kontrærforårsagen) implicerer både et *moment* af causa finalis (jeg anstrenger mig på den og den måde og så og så meget *for at* gennemføre det ønske, jeg har sat som mål for min handlen) og et *moment* af causa efficiens (Det, at jeg anstrenger mig, er tilstrækkeligt (eller eventuelt utilstrækkeligt) til at *effektuerer*, at modstanden bliver overvundet og målet realiseret.) Men netop fordi der består et indre forhold mellem alle handleforståelsesdimensioner er det *ikke* muligt ved en middelbar handleanalyse at arbejde med causa finalis og causa efficiens *som isolerbare årsagsentiteter*.

I den psykologiske litteratur er der en tendens til at bruge kausalitetstermen på en sådan måde, at den bliver ensbetydende med det at arbejde med effektive årsager inden for en deterministisk referensramme. Dette er en uheldig sprogbrug. Det er rigtigt, at man inden for naturvidenskaberne har sammenkoblet kravet om kun at arbejde ud fra et deterministisk program med kravet om kun at arbejde med causa efficiens og det har vist sig, at en sådan sammenkobling har været både mulig og frugtbar inden for disse videnskaber. Dette giver imidlertid ikke noget holdepunkt for at påstå, at det at arbejde inden for en deterministisk referensramme er identisk med det at arbejde med causa efficiens, ligesom det også er uholdbart at påstå at det at arbejde inden for en ikke-deterministisk referensramme er det samme som at arbejde med causa finalis. Problemet om, hvilke typer af årsager, vi skal arbejde med inden for handlingslivets psykologi, er ikke det samme som determinisme/indeterminisme-problemet inden for denne videnskabsgræn.

I det foregående har jeg argumenteret for at handlemodellens kausalitetsbegreb både indeholder et moment af causa finalis og et moment af causa efficiens. Lad mig i det følgende redegøre nærmere for, hvordan et sådant kausalitetsbegreb er foreneligt med en ikke-deterministisk erkendelsesmåde.

Ved middelbart at forsøge at forstå en blokeret handling inden for kausalitetskategorier, der betegnes som „forskellige former for jeg-kontrær forårsagen“ (se afsnit 1b i dette kapitel) lægger personen *ikke* op til en overordnet deterministisk erkendelsesmåde, når den modstillede kausalitetskategori er „jeg-forårsagen“, hvilket netop understreger, at der principielt *altid* er en mulighed men selvfølgelig ingen sikkerhed ⁷ - for at man kan komme ud af den

⁷ Denne og andre formuleringer skulle gøre det klart, at den subjektproblematiserende model på ingen måde giver udtryk for en voluntarisk opfattelse (en „man-kan-hvad-man-vil-opfattelse“).

i første omgang uovervindelige handlingsblokada ved at forholde sig ønskende, besluttende og villende på en *erkendende* og *problemløsende* måde, altså ved at man fastholder sin subjektstatus, i og med at man gennem sin aktivitet i den fællesmenneskelige verden og på det private plan understreger, at man *kun midlertidigt* har lidt nederlag som subjekt. Helt generelt vil jeg hævde, at hvis en person forsøger at udvikle sin handlen og sin handleforståelse på måder, der ligger inden for modellens rammer, har denne person bevaret sin subjektstatus. Sagt lidt anderledes er enhver udfoldelse i den fællesmenneskelige verden og på det private plan, der kan beskrives inden for modellens rammer, udtryk for en overordnet voluntær (viljemæssig, aktiv) holdning hos den pågældende person. Og omvendt: Passivt at glide med begivenhedernes strøm, d.v.s. passivt at ønske hvad visse andre udnævner som ønskeligt, passivt at acceptere, hvad visse andre udpeger som nødvendigt og (især) passivt at acceptere og underkaste sig „de styrende kræfter“, som visse andre siger nødvendigvis må være styrende (i sjælen eller i samfundet, i himlen eller på jorden), alt dette kan *ikke* beskrives inden for modellens rammer, da det er udtryk for, at personen (midlertidigt eller permanent) har opgivet aktivt at problematisere sig selv som subjekt. Sagt på en anden måde er alt dette et udtryk for en overordnet avoluntær (passiv) holdning hos den pågældende person.

Det årsagsbegreb, der karakteriserer henholdsvis den subjektproblematiserende, ikke-deterministiske erkendelsesmåde og den deterministiske erkendelsesmåde kan karakteriseres på følgende måde: 1) Ved den middelbare subjektproblematisering udvikler mennesker deres handleforståelse inden for to *modstillede* typer af årsagskategorier, nemlig „jeg-forårsagen“ og „forskellige former for jeg-kontrær forårsagen“, *under fastholdelse af en overordnet voluntær (aktiv) holdning*. 2) Ved at anlægge en overordnet deterministisk - eller quasi-deterministisk - erkendelsesmåde prøver mennesker at forklare en given handling ud fra et sæt af nærmere bestemte, *sidestillede* determinanter, som anses for tilstrækkelige for forklaringen af handlingen, og dette betyder, at disse mennesker får en tendens til at opgive en overordnet voluntær (aktiv, viljemæssig) holdning og til at udvikle en overordnet avoluntær (passiv) holdning i forhold til sig selv og den verden, de lever i.

Som jeg tidligere har understreget, er handlemodellen udviklet i og med gennemførelsen af og refleksionen over de subjektproblematiserende eksperimenter, en proces, som desværre kun antydningvis formidles i denne bog.

For at klargøre handleforståelsesdimensionernes mulighed for at belyse de subjektproblematiserende eksperimenter og disse eksperimenteres mulighed for at eksemplificere handleforståelsesdimensionerne - kan man stille spørgsmålet: Hvordan kan forsøgspersonernes forskellige måder at forholde sig på under M₂-forsøgene belyse de to erkendelsesmåder (den subjektproblematiserende og den quasi-deterministiske), som jeg har beskrevet ovenfor, forståelsesmåder, vi både kan træffe i dagligdagens verden og inden for psykologien?

Under M₂-forsøgene i krops-, hånd- og stemmeforsøgene blev forsøgspersonernes handlinger manipulerede i en sådan grad, at de spontant beskrev, hvordan deres sædvanligvis uproblematisk handlinger blev uigennemførlige på en komplet uforståelig måde. Man kan *ikke* sige, at der var en generel tendens til at forsøgspersonerne totalt opgav at genvinde en subjektorienteret forståelse og beherskelse af situationen. Eller sagt på en anden måde: Der var ikke nogen entydig tendens til, at de gav afkald på at genetablere sig selv som frit handlende subjekter. Tværtimod kom alle på et eller andet tidspunkt ind på,

at de anstrengte sig for at rette den ukontrollerede bevægelse op, samtidigt med at de spontant forsøgte at indkredse, hvad der muligvis kunne være de jeg-kontrære årsager til det kontravoluntære handleforløb. Grunden til, at forsøgspersonerne mere eller mindre udpræget fastholdt en overordnet voluntær holdning, kan dels være, at de eksplicit blev tilskyndet til en sådan holdning i instruktionen og implicit under interview'ene efter enkeltforsøgene, dels at de ind imellem (under M₁-forsøgene) oplevede den sædvanlige, uproblematisk voluntære kontrol.

Alligevel blev mange så overvældede og så mystificerede af det umulige i at gennemføre de sædvanligvis gennemførlige småhandlinger, at de især i de(t) første M₂-forsøg ikke fik forsøgt at få genoprettet kontrollen, således at småbevægelserne fremtrådte som nærmest avoluntære, d.v.s. forårsagede af jeg-fremmede årsager, uden at de selv aktivt forsøgte på at overvinde disse årsager.

Selv om ingen forsøgspersoner indtog en udelukkende avoluntær holdning over for det uforståelige begivenhedsforløb og dermed en miniature anvendte en erkendelsesmåde over for deres situation, som med en vis ret kan kaldes „deterministisk“, var der dog klare forskelle mellem forsøgspersonerne m.h.t. hvor aktivt og konsekvent de selv forsøgte at overvinde/gennemskue de jeg-kontrære modstande mod deres frie handlen. (Se i denne forbindelse forskellene mellem J.M. og A.C.B. under håndforsøgene. J.M. beskrev, hvordan han resolut anstrengte sig for at få sin hånd under kontrol igen, og hvordan han på en problemløsende måde gennemgik de forskellige former for mulige årsager til, at handlingen ikke kunne gennemføres. Gennem samtalen med A.C.B. fremgik det derimod, at hun forholdt sig langt mere passivt over for det begivenhedsforløb, hun var involveret i, samtidig med, at hun nærmest på en fikseret måde mente, at årsagen til den manglende beherskelse over handleforløbet måtte ligge i hende selv.)

Man kan beskrive disse individuelle forskelle på en anden måde ved at sige, at nogle forsøgspersoner i højere grad end andre var i stand til at mobilisere et handle- og erkendeberedskab i situationer, hvor de på mystificerende og i første omgang uigennemskuelig måde fik manipuleret deres handlinger.

At undersøge, om individuelle forskelle m.h.t. tilbøjeligheden til at indtage en voluntær holdning i forsøgssituationerne også viser sig i en række dagligdags situationer, og at undersøge, hvordan og under hvilke forskellige vilkår mennesker kan udvikle sig forskelligt, m.h.t. hvor voluntær resp. avoluntær en holdning, de indtager i dagligdagens situationer, er interessante forskningsopgaver, som jeg dog ikke skal behandle i denne bog, hvor det primært har været opgaven at formulere en forståelsesramme, som vil kunne være til vejledning for mennesker, der ønsker at fastholde og uddifferentiere en overordnet voluntær holdning både i en handlemæssig og i en erkendelsesmæssig sammenhæng, og som ønsker at forhindre, at de, når deres handlinger bliver blokerede på en tilsyneladende uovervindelig og uigennemskuelig måde, glider over i en overordnet avoluntær holdning, hvor de passivt akcepterer, at de bliver determinerede.

I det foregående har jeg defineret handlemodellens dimensioner stipulativt og med en række eksempler fra dagligdagen har jeg forsøgt at vise, at de stipulativt definerede kategorier vil kunne strukturere en persons forståelse af sin egen handling og dermed give ham en forbedret mulighed for at *udvikle* sin handleforståelse og sit handlepotentiale. Men selvfølgelig er det en empirisk psykologisk forskningsopgave at undersøge, under hvilke omstændigheder og på hvilke måder mennesker i en række eksperimentelle, quasi-eksperimentelle

og dagligdags situationer kan *lære* at erstatte en mere eller mindre fikseret avoluntær holdning med en overordnet voluntær holdning, og selvfølgelig er det en fremtidig empirisk psykologisk forskningsopgave at undersøge, i hvilket omfang modellens ekspliciterede forståelsesdimensioner vil være frugtbare for en sådan lære-situation, og i hvilket omfang det vil være nødvendigt at ændre på modellen - eller omvendt helt forkaste den.

I dette kapitel har jeg med handleforståelsesdimensionerne *på den ene side* forsøgt at præcisere og eksplicitere en begrebsstruktur, inden for hvilken mennesker ud fra en overordnet voluntær holdning har *mulighed* for bedre at forstå sig selv (og andre) som havende aktualiseret eller potentiel handlefrihed i dagligdagens situationer og som havende mulighed for - men aldrig sikkerhed for - gennem handlemæssig og erkendelsesmæssig selvvirksomhed at kunne ændre en ufri handlesituation til en fri. *På den anden side* har jeg med handleforståelsesdimensionerne forsøgt at formulere det sæt af kategorier, som mennesker *nødvendigvis* må anvende, *hvis* de middelbart vil forstå sig selv (og andre) som bevidst handlende subjekter. Med andre ord: i og med at modellen udtrykker muligheden for at mennesker kan anlægge et ikke-deterministisk syn på deres handlen, udtrykker modellen samtidig, at mennesker er determinerede til kun at kunne anskue sig selv (og andre) som bevidst handlende inden for én bestemt kategoristruktur. (!)

Det er muligt for mig at undgå, at jeg på paradoksal vis havner i en absolutistisk „begrebsdeterminisme“, hvis jeg kommer med en relativiserende tilføjelse til ovenstående, en tilføjelse, som skal ses i forlængelse af mine kommentarer i forrige kapitel, hvor jeg omtalte erkendeindstillingernes nødvendighedskarakter som kategorier: I forsøget på at forstå det menneskelige handlingslivs udvikling er det *altid* nødvendigt at arbejde på et projekt gående ud på at eksplicitere de kategorier, inden for hvilke man til enhver tid og på ethvert sted nødvendigvis må afklare og planlægge sine handlinger. Men dette projekt er på samme tid uafslutteligt, og dets forskellige faser udtrykker den historicitet (i dette ords videste betydning), som kendetegner al menneskelig virksomhed.

Derfor skal handleforståelsesdimensionerne og andre kategorier i handlemodellen selvfølgelig forstås som *forslag* - forslag som fremsættes med det håb, at de vil stimulere læseren til at komme med ændringsforslag i den uafsluttede dialog om de nødvendige og tilstrækkelige kategorier inden for en psykologi, der tilstræber at give mennesker mulighed for at forstå sig selv og andre som bevidst handlende subjekter.

Kapitel 3.

Handle/erkendetaktilker og handle/erkendestrategier

Det er et centralt træk ved handlemodellen, at den konceptualiserer en uafsluttelig vekselvirkning mellem handlen og handleerkendelse: I og med at en person handler, tvinges han uafbrudt til at revidere sin opfattelse af såvel sine fortidige handlinger som de handlinger, han vil forsøge at virkeliggøre i fremtiden, og i og med at personen handler på baggrund af denne stedse ændrede handleerkendelse, sker der en uafbrudt ændring af den totale handlesituations materielle, mellemmenneskelige og personligt følelsesmæssige momenter, hvilket tvinger ham til ny handleerkendelse og ny handling o.s.v. o.s.v.

I dette afsnit skal der gives en yderligere konceptualisering af de typiske måder, hvorpå mennesker kan udvikle deres opfattelse af sig selv og den verden, de lever og handler i, i og med at de handlende ændrer denne verden. Beskrivelsen af, hvordan en person kan udvikle sig selv som et erkendende og handlende menneske, der, i og med at det handler, bliver sig selv, andre mennesker og genstandsverdenen bevidst på stadig ny måder, er søgt sammenfattet i fig 19.

Man kan sige, at fig 19 er en uddybning af fig 18 derved, at fig 19 i højere grad akcentuerer, hvordan mennesker har mulighed for at fastholde en basal handleorientering, i og med at de søger at forslå deres handlesituation.

Det er underforstået, at alle de kategorier, som er nævnt i tilslutning til fig 18 i forrige kapitel, også skal indgå ved beskrivelsen af de forhold, der omtales i dette kapitel. Ved læsningen af det følgende i tilknytning til fig 19 bedes læseren derfor erindre sig det indre forhold mellem handling og handleerkendelse, de forskellige former for erkendeindstillinger, handleforståelsesdimensionerne m.m., som blev beskrevet i det foregående kapitel.

1. Konkretiserende handle/erkendetaktilker

1a. Handlingsblokada

En person kan gå i gang med en konkret handling (Ac_a), som uden videre viser sig at være gennemforlig (Ac_a vol - se fig 19). Handlingen kan også vise sig i første omgang at være uigennemforlig, d.v.s. contravoluntær (Ac_a , contravol - se fig 19). Handlemodellen arbejder med den antagelse, at en handlingsblokada udgør den grundsituation, hvor den basalt handleorienterede person *bliver tvunget til* at forholde sig handleerkendende på nye måder *for at* komme ud af

den handlingsblokerende situation. Det er disse måder, der skal konceptualiseres ved beskrivelsen af forskellige handle/erkendetaktikker i det følgende.

1b. Modstandsfokuserende taktikker

Når en person står over for ikke at kunne virkeliggøre det ønske eller det kompleks af ønsker, som han har sat sig som mål, kan han *fastholde målet uforandret*, mens han prøver at erkende den modstand, der blokerer forsøget på ønske- og mål-realiserings, for at kunne nedbryde eller omgå denne modstand og derefter gennem handling virkeliggøre det fastholdte mål.

Der er flere former for *modstandsfokuserende taktikker*. (Se også fig 19).

Den enkleste er en *frontal gennembrudstaktik*: Personen kan gentage det blokerede forsøg på målrealisering, men nu under udfoldelse af en voldsomere anstrengelse end før. (Hvis dette sker i forbindelse med et forsøg på at nedbryde en modstand fra andre mennesker, vil man tale om, at personen anvender *aggression* som problemløsningsmetode.) Hvis personen konstaterer, at den frontale gennembrudstaktik lykkes, således at handlingen nu fremtræder som voluntær (Ac_a vol), kan man sige, at han har opnået en *midlertidig blokadeophævelse*. Hvis han bliver tvunget til at erkende, at den frontale gennembrudsstrategi er mislykkedes, befinder han sig alter i en handlingsblokeret udgangssituation (Ac_a ,contravol).

Når der her og flere gange i det følgende tales om, at en person efter en mislykket eller ufuldstændigt gennemført handle/erkendetaktik atter befinder sig i en handlingsblokeret situation, må dette ikke forstås på den måde, at denne situation forbliver uforandret. Som det tidligere er fremhævet, *kan* en mislykket handle/erkendetaktik ændre personens materielle, mellem menneskelige og/eller følelsesmæssige situation i en sådan grad, at det *nu* bliver muligt for ham at lægge nye, mere realisable planer.

I stedet for en frontal gennembrudstaktik kan personen anvende andre former for modstandsfokuserende taktikker, nemlig *omgåelsestaktikker* (se også fig 19).

En person kan vælge en bestemt omgåelsestaktik med udgangspunkt i hans mere eller mindre analytisk prægede vurdering af den modstand, der i første omgang standsede hans handling.

Hvis personen vurderer, at det primært var en modstand af tingslig art, der standsede ham (Objektforårsagen - ObC), kan han gå i gang med at planlægge en ny handling (Ac_{Ob}), hvor målet er at ophæve (omgå eller nedbryde) denne tingslige modstand, således at den oprindelige handling (Ac_a) derefter kan virkeliggøres.

Redskabsproduktion og andre former for redskabsfremskaffelse er typiske eksempler på sådanne *genstandsfokuserende taktikker*: Idet havegravningen bliver så besværlig, at jeg går helt i stå, kan jeg gå i gang med at forsøge at forbedre min havegravningsteknik: Slibe spaden, leje en motorfræser etc. etc.

Dersom en genstandsfokuserende taktik lykkes i første omgang, kan der ske en midlertidig blokadeophævelse (Ac_{Ob} ,vol \diamond Ac_a vol). Hænder der omvendt det, at den genstandsfokuserende taktik mislykkes (Ac_{Ob} contravol) er personen øjeblikkelig tilbage i en handlingsblokeret udgangssituation (Ac_a contravol).

I de tilfælde, hvor en person vurderer, at blokeringen af hans handling hovedsagelig var forårsaget af modstand fra andre mennesker (Alterforårsagen - AIC), kan han planlægge en ny handling (Ac_{Al}), hvor målet er at omgå denne

sociale modstand for derefter at kunne virkeliggøre den oprindeligt blokerede handling (Ac_A).

Dersom denne *alterfokuserende taktik* i første omgang får det tilsigtede udfald, kan der ske en midlertidig blokadeophævelse ($Ac_{AI}Vol \diamond Ac_a vol$). Mislykkes den alterfokuserende taktik derimod ($Ac_{AI}Contravol$), befinder personen sig atter i en handlingsblokeret udgangssituation ($Ac_a contravol$).

Kommer personen til den antagelse, at hans handling fortrinsvis er blevet blokeret af en indre modstand, idet andre uafsluttede handlinger trænger sig uimodståeligt på som et pres, en fristelse eller en forpligtelse (Mig-forårsagen MC), kan han begynde at planlægge en ny handling (Ac_M), hvor målet er at ophæve den indre modstand, for at han dernæst kan realisere den oprindeligt blokerede handling (Ac_a): Personen må med andre ord først realisere de andre, uafsluttede handlinger, for handlingen Ac_a kan gennemføres.

Hvis denne *selvfokuserende taktik* falder heldigt ud på kortere sigt, kan personen opnå en midlertidig blokadeophævelse ($Ac_M vol \diamond Ac_a vol$). Falder den derimod uheldigt ud ($Ac_M contravol$), er personen tilbage i en handlingsblokeret udgangssituation ($Ac_a contravol$).

Idet en person på en uforudset måde kommer i den situation, at en given handling blokeres ($Ac_a contravol$), kan han altså prøve at erkende de forskellige former for modstand for derefter at kunne overvinde dem. Sagt på en anden måde kan personen danne sig nogle *nye* antagelser om naturen af den tingslige og sociale verden, han lever og handler i, ligesom han kan danne sig nogle *nye* antagelser om sig-selv-i-denne-verden. (I stedet for at tale om modstands*fokuserende* taktikker kan man derfor lige så godt bruge betegnelsen modstands*problematiserende* taktikker.)

Hvis de genstandsfokuserende, alterfokuserende og selvfokuserende taktikker ikke kan gennemføres ($Ac_{Ob} contravol$, $Ac_{AI} contravol$, $Ac_M contravol$), er personen i den situation, at han må erkende, at de nye antagelser, som lå til grund for disse taktikker, ikke uden videre kan opretholdes - de er blevet falsificerede, og han må forsøge at opstille nogle andre, der så må testes gennem handling o.s.v., o.s.v. Lykkes de nævnte taktikker derimod ($Ac_{Ob} vol$, $Ac_{AI} vol$, $Ac_M vol$), har personen grund til at opretholde de nye antagelser indtil videre.

Med ovenstående bemærkninger i relation til fig 19 har jeg givet en fremstilling af, hvordan en *handlende* og *erkendende* person gennem nye modstandsproblematiseringer af dagligdagens fællesmenneskelige situationer kan *udvikle* sin opfattelse af den tingslige og sociale verden, han lever og handler ligesom han kan udvikle sin opfattelse af sig-selv-i-denne-verden, mens han forandrer den.

I den hidtidige fremstilling er de forskellige modstandsproblematiserende taktikker beskrevet én efter én. Dette er gjort for at forenkle fremstillingen, men det ville være en utilsigelig overforenkling, hvis det dermed blev påstået, at mennesker almindeligvis står over for den opgave i dagligdagens situationer at skulle erkende - for derefter at ophæve - én og kun én form for modstand. Som det tidligere blev fremhævet, udgør den modstand, den handlende i en given situation står over for, en helhed, der kan uddifferentieres i *momenter* (forskellige former for modstand) og *ikke* i isolérbare *årsagsentiteter*. Det, at det tværtimod ofte er sådan, at en og samme helhedsprægede modstand viser hen til momenter af både tingslig, social og personlig karakter, gør det nødvendigt for personen på en skabende måde at anvende samtlige typer af modstandsfo-kuserende handle/erkendetak-tikker ved én bestemt handlingsblokade. Hvordan

dette nærmere skal ske (hvilken taktik, der eventuelt skal være den vigtigste, i hvilken rækkefølge de skal tages i brug o.s.v. o.s.v.) vil selvfølgelig afhænge af den *konkrete* situation.

På fig 19 kan man afbilde en midlertidig blokadeophævelse under anvendelse af kun én bestemt modstandsfokuserende taktik ved at gå direkte fra Ac_a contravol over Ac_{Ob} vol eller over Ac_{AI} vol eller over Ac_M vol til Ac_a vol. Må personen anvende flere, eventuelt alle de nævnte former for handle/erkendetaktikker, og eventuelt i den her omtalte rækkefølge, afbilder man denne midlertidige blokadeophævelse ved at gå fra Ac_a contravol til Ac_{Ob} vol og fra Ac_{Ob} vol direkte tilbage til Ac_a contravol. Fra Ac_a contravol går man til Ac_{AI} vol, og fra Ac_{AI} vol går man igen tilbage til Ac_a contravol og videre til Ac_M vol for at ende ved Ac_a vol, hvilket markerer, at personen gennem en konkret og systematisk anvendelse af de nævnte former for modstandsfokuserende taktikker i hvert fald midlertidigt har ophævet den givne handlingsblokade.

1c. ønske- og målfokus er ende taktikker

Når en person står i en handlingsblokeret situation, kan han på forskellige måder begynde at foretage en række kritiske, rekonstruerende analyser af det mål (det ønske eller kompleks af ønsker), der lå til grund for handlingen, og derefter kan han handle ud fra dette kritisk rekonstruerede mål for at komme ud af den oprindelige, handlingsblokerende situation. (For mange mennesker er det utvivlsomt noget selvfølgelig - ud fra en primær handleorientering - først at anvende modstandsfokuserende taktikker og dernæst skifte til ønske- og målfokuserende taktikker i det øjeblik, da de instrumentelle strategier, anvendt alene, slår fejl.)

Der er flere former for *ønske- og målfokuserende taktikker* (se også fig 19).

Personen kan forsøge at komme ud af den handlingsblokerede situation ved at vælge en *kompensationstaktik*: Personen opgiver forsøget på at virkeliggøre det oprindeligt blokerede mål og prøver dernæst at rekonstruere et *delvist* nyt ønske eller kompleks af ønsker, som han vil sætte sig som mål i stedet for det gamle. Den ønske- og målrekonstruktion, en person tilsigter ud fra en sådan kompensationstaktik, er ikke af radikal art: Idet personen tilstræber at fastholde *hovedsigtet* med sin handling, forsøger han at specificere et nyt ønskeindhold, som artsmæssigt er beslægtet med det, han opgiver, og han prøver såvidt muligt at undgå, at det delvist nye ønskeindhold kommer til at fremstå som en decideret forringelse i forhold til det ønske- og målindhold, han har opgivet. (Eksempel: Jeg må opgive en plan om en kombineret ferie- og studietur til Kreta, da alle pladser er optaget, men da jeg er næsten ligeså interesseret i det antikke Grækenlands historie som i det minoiske Kreta, skifter jeg rejsemål og planlægger i stedet en tur til Rhodos.)

Hvis personen vurderer, at han er kommet frem til et delvist nyformuleret ønskeindhold, der i rimeligt omfang tilfredsstiller kravene om at undgå en decideret „kvalitetsforringelse“, kan han sætte dette ønske eller kompleks af ønsker som et mål for en kompensationshandling (Ac_a), der træder i stedet for (s) den oprindelige handling (Ac_a). Dersom personen konstaterer, at det gennem handling lykkes ham at realisere dette nye mål, og dersom han konstaterer, at han befinder sig i en situation, som i nogenlunde acceptabel grad minder om den situation, der ville være indtruffet, dersom den oprindelige handlingsblokade var blevet ophævet, vil han finde, at han også ved virkeliggørelsen af

kompensationshandlingen har opnået en i hvert fald midlertidig blokadeophævelse ((Ac_a , s Ac_a)vol), hvor „vol“ betyder, at den samlede kompensationstaktik er lykkedes.

Dersom personen må erkende, at en sådan midlertidig blokadeophævelse ikke er opnået gennem en kompensationstaktik ((Ac_a , s Ac_a)contravol), vil han atter stå i en handlingsblokeret udgangssituation (Ac_a contravol).

I stedet for en kompensationstaktik kan en person vælge en anden ønske- og målfokuserende taktik for at ophæve en bestemt handlingsblokade: Personen kan vælge en *niveausænkningstaktik*. Også ved valget af denne handle/erkendetaktilik opgiver personen forsøget på fuldt ud at virkeliggøre det oprindeligt blokerede mål, men han prøver ikke som vi så det ved gennemførelsen af kompensationstaktikken - at rekonstruere et delvis *nyt* ønske eller kompleks af ønsker. I stedet sænker han kravene til det, han ønsker at realisere med sin handling. (Eksempel: Jeg ønsker atter at tage på en studie- og ferietur til Kreta, men denne gang må jeg opgive planen af økonomiske grunde, således at også alternative ferie- og studieture er udelukkede. Jeg fastholder imidlertid, at jeg vil beskæftige mig med det minoiske Kreta på en måde, der både er rekreerende og intellektuelt stimulerende: Jeg vil gå til film og foredrag om emnet, gå på museer, læse om det o.s.v., o.s.v.)

I det tilfælde, hvor personen konstaterer, at det gennem handling er lykkedes ham at realisere de niveausænkede ønsker, og i det tilfælde, at han konstaterer, at han befinder sig i en situation, som i rimelig grad - ud fra såvel emotive, cognitive som conative kriterier - minder om den situation, der ville være indtruffet, dersom den oprindeligt blokerede handling var blevet virkeliggjort, har han opnået en i hvert fald midlertidig blokadeophævelse ((Ac_a , s Ac_s)vol).

I det tilfælde, hvor en person er tvunget til at erkende, at en midlertidig blokadeophævelse ikke er opnået gennem en niveausænkningshandling ((Ac_a , s Ac_a)contravol), vil han atter finde sig selv i en handlingsblokeret udgangssituation (Ac_a contravol).

De to foregående ønske- og målfokuserende taktikker har enten bestået i et forsøg på en *kun delvis* kvalitativ ændring af ønske- og målindholdet af den oprindeligt blokerede handling eller i et forsøg på en udelukkende „kvantitativ“ niveausænkning af indholdet af det ønskede. Ved ingen af de to handle/erkendetaktilikker vil personen anfægte gyldigheden af sin opfattelse af det ønske eller det kompleks af ønsker, der lå til grund for den oprindeligt blokerede handling. ønske- og målomformuleringerne sker ud fra en praktisk gennemførelighedsbetragtning.

I modsætning hertil kan en person - idet han konstaterer, at han står i en handlingsblokeret situation vælge en *omkalfatringstaktik*, hvilket betyder, at han forsøger *radikalt* at rekonstruere det ønske eller det kompleks af ønsker, der lå til grund for den blokerede handling. Personen *forkaster* ud fra et emotivt/cognitivt/conativt underbygget skøn sin opfattelse af det, han tidligere anså for ønskeligt, og han forsøger at nå frem til en helt ny opfattelse af, hvad det er, han virkelig ønsker, således at en realisering af det omkalfatrede ønske eller kompleks af ønsker vil betyde en markant forbedring af hans situation i forhold til, hvad der ville have været tilfældet, hvis den oprindeligt blokerede handling var blevet virkeliggjort. (Eksempel: Ser jeg tilbage på min hidtidige plan om en Kreta-tur, må jeg nu erkende, at den ikke slet og ret har været den snusfornuftige kombination af rekreations- og studie- ønsker, som jeg hidtil har antaget. I virkeligheden har den været et udtryk for et hidtil uerkendt flugtøns-

ske fra en følelsesmæssigt og intellektuelt uakceptabel arbejdssituation, som jeg ikke har haft mod til at bryde ud af - og derfor heller ikke har kunnet *formulere* som uakceptabel. Men efter at jeg *har* formuleret denne utilfredshed, kan jeg begynde at opstille mine kvalitativt nye ønsker om en anden arbejdssituation, og jeg kan gå i gang med at forsøge at realisere dem.)

Efter at personen har besluttet, at det omkalfatrede ønske eller kompleks af ønsker skal sættes som mål for en kvalitativt ny handling (Ac_b s Ac_a), og efter at han har gennemført denne handling og opnået det, som han antciperede ($(Ac_b$ s $Ac_a)$ vol), har han - i hvert fald midlertidigt - bragt sig selv ud af den oprindeligt handlingsblokerende situation, og han kan opretholde sin opfattelse af, at det omkalfatrede mål var et bedre udtryk for, hvad han virkelig ønskede.

Må han derimod erkende, at omkalfatringstaktikken er mislykkedes ($(Ac_b$ s $Ac_a)$ contravol), befinder han sig atter i den blokerede udgangssituation (Ac_a)contravol), og han må forkaste den antagelse, at det omkalfatrede mål var i stand til at erstatte det oprindeligt blokerede mål.

Ved beskrivelsen af forskellige former for ønske- og mål fokuserende taktikker er det hidtil forudsat, at det lykkes personen at realisere de omformulerede mål per se. Det diskuterede problem har med andre ord været, om disse mål - når de var realiserede gennem handling har kunnet bringe personen ud af den oprindelige handlingsblokade - d.v.s. om de har kunnet optræde som *substitutionshandlinger*. Imidlertid kan der også opstå et andet problem for den erkendende og handlende person: Det kan i første omgang mislykkes for personen at realisere de tilsigtede substitutionshandlinger. I så fald kan han forsøge at overvinde blokaden ved at anvende modstandsfokuserende taktikker præcis på samme måde, som vi så det i afsnit 1b, hvor udgangspunktet var blokaden af handlingen Ac_a (Ac_a contravol). Lykkes det ikke at overvinde blokaden mod den eller de handlinger, der eventuelt vil kunne tjene som substitutionshandlinger, befinder personen sig atter i en blokeret udgangssituation (Ac_a contravol), og han står overfor at skulle udforme en ny handle/erkendetaktik. Alle disse mulige udfald kan specificeres nærmere ved at betragte fig 19, hvor udtrykkene: (Ac_a , s Ac_a)contravol, (Ac_{a_1} , s Ac_a)contravol og (Ac_b s Ac_a)contravol *både* kan markere, at de tilsigtede substitutionshandlinger per se bliver blokeret, *og* at disse handlinger nok bliver gennemført, men uden at personen finder, at de kan træde i stedet for den situation, der ville være opstået, dersom den oprindeligt blokerede handling (Ac_a) var blevet virkeliggjort.

1d. Opgivelsestaktik

Kommer en person i en situation, hvor han må konstatere, at en bestemt handling er blokeret (Ac_a contravol), kan han forsøge at komme ud af denne handlingsblokerende situation ved simpelthen at prøve, om det skulle være muligt totalt at opgive handlingen for derefter at kunne gå i gang med andre aktiviteter. Dette blev betegnet med symbolerne $D(W = \underline{G})$ eller $D(\underline{St})$ i 2. dels kapitel 2. En sådan bevidst *opgivelsestaktik* (se også fig 19) kan nærmere bestå i, at personen undersøger, om han kan vælge at opgive den pågældende handling, uden at det vil medføre sådanne sociale, materielle og/ eller personligt følelsesmæssige konsekvenser, at andre fremtidige handlinger vil blive blokerede. (Gangen i en taktik af denne type kan man få et mere indgående indtryk af ved at erindre sig afsnit 1c i 2. dels kap. 2, der beskriver, hvordan en person kan bære sig ad med at vurdere, om det er nødvendigt at realisere det ønskede

gennem handling. Hvad der her er benævnt som en opgivelsestaktik, kan med andre ord også siges at være en nødvendighedsfokuserende taktik.)

Personen kan finde, at opgivelsestaktikken (den nødvendighedsfokuserende taktik) lykkes, i hvert fald på kort sigt: Han kommer i en situation, hvor han konstaterer, at det er muligt helt at opgive den blokerede handling, hvilket vil sige, at han ikke bliver hængende i den handlingsblokerende situation. Sagt på en anden måde viser det sig for personen, at den opgivne handling hverken har en social, en materiel eller en personligt følelsesmæssig nødvendigheds karakter.

Aktivt at forsøge at *opgive* en handling (\underline{Ac}_a) kan betragtes som en bevidst handling på lige fod med dette bevidst at forsøge at *gennemføre* en handling. Finder personen, at det bevidste forsøg på handleopgivelse lykkes, kan man derfor sige, at den tilstræbte „ikke-handling“ fremtræder med voluntært præg for personen selv (\underline{Ac}_a vol).

Må personen derimod konstatere, at en opgivelsestaktik er mislykkedes, d.v.s. at det viser sig, at virkeliggørelsen af det mål (det ønske eller det kompleks af ønsker), der ligger til grund for den handling, der forsøges opgivet, har en uomgængelig social og/eller materiel og/eller personligt følelsesmæssig nødvendigheds karakter, må personen se i øjnene, at han atter står i en handlingsblokeret udgangssituation. Det, at et forsøg på handleopgivelse mislykkes for en person, kan også udtrykkes på den måde, at den tilstræbte ikke-handling fremtræder med contravoluntært præg (\underline{Ac}_a contravol). (Det må pointeres meget kraftigt, at eftersom et bevidst forsøg på at opgive en bestemt handling i sig selv er en handling, adskiller en opgivelsestaktik sig fundamentalt fra den avoluntære (passive og indifferente) holdning, som blev beskrevet i forrige kapitel.)

I det foregående kapitel blev der redegjort for de handleforståelsesdimensioner, som er nødvendige, når en person vil gennemføre en analyse af en givne handlings karakter og grad af 1) gennemførlighed, 2) ønskelighed og 3) nødvendighed. I tilknytning til disse tre hovedaspekter ved en handling er tre hovedtyper af handle/erkendetaktikker blevet beskrevet i dette kapitel:

a) *Modstandsfokuserende taktikker*, hvor personen på forskellige måder bestræber sig på at erkende for derefter gennem handling at ophæve - de forhold, som hindrer handlingens gennemførlighed.

b) *ønske- og målfokus erkendetaktikker*, hvor personen i en handlingsblokerende situation på forskellige måder aktivt omformulerer indholdet af det, han ønsker, for derefter gennem handling at virkeliggøre det nye indhold i stedet for det, der ikke kunne realiseres gennem den oprindeligt blokerede handling.

c) *Opgivelsestaktikker*, hvor personen i en handlingsblokerende situation forsøger at undlade at virkeliggøre det ønskede, hvorved han udvikler sin opfattelse af den givne handlings nødvendigheds karakter alt efter, hvordan opgivelsestaktikken lykkes eller mislykkes.

Som tidligere nævnt er det af fremstillingsmæssige grunde, at de forskellige handle/erkendetaktikker er nævnt én efter én: I dagligdagens situationer vil en person i mangfoldige tilfælde tilstræbe et samvirke mellem alle tre hovedtaktikker.

En sådan skabende vekselvirkning mellem forskellige handle/erkendetaktikker kan bedst beskrives ved, at man tager udgangspunkt i et dilemma, som tidligere er omtalt: På den ene side kommer personen til den foreløbige erkendelse, at en bestemt handling er uigennemførlig (contravoluntær) på trods af, at han gennem en række modstandsfokuserende taktikker har forsøgt at ophæve de

forskellige former for modstand, der samlet blokerer handlingens virkeliggørelse. På den anden side kommer personen til den foreløbige erkendelse, at virkeliggørelsen af det kompleks af ønsker, som han i første omgang erkendte lå til grund for handlingen, er uomgængelig; også en opgivelsestaktik mislykkes altså.

Hvis personen skal undgå at blive hængende i dette dilemma, må han underkaste det til grund for den blokerede handling liggende kompleks af ønsker en nærmere undersøgelse og et mere eller mindre radikalt omformuleringsforsøg. Uanset om han i denne forbindelse anvender en compensationstaktik, en niveausænkningstaktik eller en radikal omkalfatringstaktik, kan han også blive nødsaget til at underkaste den totalmodstand, som den *ny* handling møder, en undersøgelse, for derefter gennem nye instrumentelle handlinger at kunne ophæve denne modstand. Han må med andre ord anvende en ny modstandsfokuserende taktik. Hvis det lykkes personen at virkeliggøre den ny handling, som er et resultat af en anvendelse af såvel ønske- og målfokuserende som af modstandsfokuserende taktikker, står den opgave tilbage at afgøre, om det stadig er *nødvendigt* at virkeliggøre det kompleks af ønsker, der lå til grund for den oprindeligt blokerede handling. Viser dette sig *ikke* at være tilfældet, kan personen konstatere, at han i hvert fald foreløbigt er kommet ud af den oprindelige, handlingsblokerede situation - og dette er sket ved at anvende samtlige handle erkendetaktilker. Sagt på en anden måde: Det, som personen opfatter som gennemførligt, ønskeligt og nødvendigt udvikles ved gennem de forskellige former for erkendende handling, som er beskrevet som forskellige typer af handle erkende-taktikker.

Kommer personen ikke ud af sit dilemma på trods af et forsøg på at anvende en lang række handle, erkendetaktilker, betyder det, at han ikke længere kan udvikle sig som et aktivt handlende og erkendende subjekt. Han har i hvert fald midlertidigt - lidt nederlag som subjekt.

1e. Blokadegentagelse

Dersom det i første omgang lykkes en person at ophæve en handlingsblokade gennem én - eller som regel flere handle/erkendetaktilker, kan han som handlende og erkendende subjekt gå i gang med *andre handlinger*. (Hvilke handlinger, han går i gang med, står i nær sammenhæng med de materielle og/eller mellem menneskelige og/eller personligt følelsesmæssige forandringer, han har skabt i og med blokadeophævelsen - og *hvilke* forandringer han har skabt, står igen i nær sammenhæng med de handle/erkendetaktilker, han har anvendt.)

Nogle af disse „andre handlinger“ kan fremstå som gennemførte (voluntære) for personen, men på et eller andet tidspunkt vil en handlingsblokade atter indtræffe ($Ac_c \text{vol} \diamond Ac_d \text{vol} \dots \diamond Ac_n \text{contravol}$, se fig 19). Personen kan indtage en konkretiserende erkendeindstilling over for den nye, blokerede handling ($Ac_n \text{contravol}$), ligesom han indtog en konkretiserende erkendeindstilling over for den førstnævnte blokerede handling ($Ac_c \text{contravol}$), og han kan forsøge at ophæve denne ny blokade gennem anvendelse af de handle/erkendetaktilker, som er beskrevet i det foregående, *men uden at han selv sætter den nye handle/erkendeopgave i forbindelse med de foregående* - heri består netop hans konkretiserende erkendeindstilling.

I situationer, hvor handlinger med præg af at være enkeltstående gang på gang blokeres, kan der hos personen pludselig eller snigende opstå en fornem-

melse af, at handlingsblokaderne har noget tilfælles, som kan erkendes nærmere. Handlingsblokadernes præg af at være enkeltstående bliver altså nu noget, der muligvis er *tilsyneladende*. Personen får en anelse om, at handlingsblokaderne på en eller anden måde er *gentagelser* af den *samme* blokerede handlesituation (Ac_n , contravol Ac_a , contravol, se fig 19).

Det er i en situation som denne, at en person kan føle det påkrævet at skifte fra en konkretiserende til en generaliserende erkendeindstilling, hvilket vil sige, at han prøver at nå frem til at kunne erkende en række fælles træk ved - og i forbindelse med - en given kreds af blokerede handlinger, således at han på baggrund af denne almengjorte erkendelse kan virkeliggøre, hvad han ikke tidligere har kunnet virkeliggøre. Disse forhold skal beskrives nærmere i det følgende afsnit.

2. Generaliserende handle/erkendestrategier

Ud fra en retrociperende, analyserende og *generaliserende* erkendeindstilling kan personen forsøge at sammenfatte, hvad der alment karakteriserer de jægkontrære kausalitetsaspekter (objekt-forårsagen, alterforårsagen, mig-forårsagen), der fremtrådte i og med en bestemt kreds af contravoluntære enkelthandlinger.

At forsøge at indkredse, hvordan momenter af objektforårsagen alment skal karakteriseres, er det samme som at forsøge at uddrage de almene træk ved de materielle momenter i den nærmere bestemte kreds af handlesituationer, som på væsentlig måde bidrog til, at denne kreds af handlinger blev blokeret.

At forsøge at indkredse, hvordan momenter af alterforårsagen i og med den nærmere bestemte kreds af contravoluntære handlinger skal bestemmes alment, er det samme som at undersøge, hvilke interesser, værdier (positive normer) og negative normer, *andre mennesker* bevidst eller uafvidende har givet udtryk for i og med, at de har lagt hindringer i vejen for disse handlinger.

At forsøge at indkredse, hvordan momenter af mig-forårsagen i den bestemte kreds af enkeltstående, contravoluntære handlinger skal karakteriseres, er at forsøge at finde frem til, hvilke interesser og værdier, man tidligere i andre sammenhænge bevidst eller uafvidende har ignoreret eller tilsidesat med den konsekvens, at de er dukket op som handlingsblokerende fristelser eller handlingsafbrydende forpligtelser.

Ud fra en retrociperende, analyserende og *generaliserende* erkendeindstilling kan personen forsøge at sammenfatte, hvilke almene ønsker han forsøgte at virkeliggøre i og med en bestemt kreds af blokerede (contravoluntære) handlinger, der ved første øjekast har noget ubestemt tilfælles. Personen prøver med andre ord ud fra en tilbagegribende erkendeindstilling at danne sig en opfattelse af, hvilke *interesser* han tidligere *uafvidende* har stræbt efter at virkeliggøre i og med sine uigennemførte enkelthandlinger.

Ud fra en retrociperende, analyserende og en *generaliserende* erkendeindstilling kan personen endelig forsøge at undersøge, hvilke alment nødvendige ændringer af såvel materiel, mellem menneskelig som af personligt følelsesmæssig art, som den bestemte kreds af contravoluntære handlinger eventuelt står som udtryk for. Erfaringsgrundlaget for en sådan undersøgelse er de situationer, hvor personen forsøgsvis opgav at realisere den nærmere bestemte kreds af contravoluntære handlinger og herunder opdagede, at dette ville få sådanne materielle, mellem menneskelige og personligt følelsesmæssige konsekvenser, at

en række fremtidige handlinger ville blive blokerede, hvorfor opgivelsen af den nærmere bestemte kreds af contravoluntære handlinger fremtrådte som umulig.

Efter at have forsøgt at gennemføre en generaliserende og analyserende erkendelse af en bestemt kreds af *fortidige* contravoluntære handlinger kan personen på denne erkendelsesbaggrund gå igang med en generaliserende og analyserende bestemmelse af sin *fremtidige* handling. Hvad indebærer det at forsøge at lægge en sådan overordnet plan?

Det indebærer for det første, at personen *bevidst* forsøger - i generelle træk - at formulere, hvilke ændringer af materiel og/eller mellemmenneskelig og/eller personligt følelsesmæssig art, som han alment ønsker, d.v.s. er interesseret i at virkeliggøre i og med den *overordnede* plan. Han prøver kort sagt at formulere den eller de værdier (positive normer), som den almene plan skal være et udtryk for.

Sådanne *interesse- og værdifokuserende strategier* foretages i sammenhæng og vekselvirkning med modstandsfokuserende og nødvendighedsfokuserende strategier (som skal omtales i det følgende). På samme måde som vi så det ved gennemgangen af forskellige former for handle/erkendetaktilker er der flere former for værdifokuserende *strategier: kompensationsstrategier, niveausænkningstrategier og omkalfatringsstrategier*. På det almene plan kan en person altså forholde sig værdiundersøgende, værdikritiserende, værdiekspederende og værdiomformulerende på forskellige måder under hensyntagen til de *typiske former for modstand*, han forventer, forsøget på at realisere værdierne vil møde, og under hensyntagen til, hvilke typiske ændringer af forskellig art, han vurderer vil blive *nødvendige*. (Læg mærke til at termen „handle/erkendestrategi“ bruges i forbindelse med *generaliserende* indstillinger, mens termen „handle/erkendetaktilk“ bruges i sammenhæng med *konkretiserende* indstillinger. I øvrigt er der identitet strukturelt såvel som funktionelt - mellem de forskellige former for handle/erkendetaktilker som blev beskrevet i forrige afsnit og de forskellige former for handle/erkendestrategier, som kort skal omtales i dette afsnit.)

Foruden at fastlægge, hvilke værdier (positive normer) der skal realiseres i og med en bestemt overordnet plan, må personen også - i generelle træk - beslutte, hvilke ønsker om ændringer (af materiel og/eller mellemmenneskelig og/eller personligt følelsesmæssig art) han bevidst vil *ignorere eller undertrykke* ud fra den vurdering, at de - hvis de blev virkeliggjort eller forsøgt virkeliggjort - ville blokere realiseringen af den overordnede plan. Sagt på en anden måde fastlægger personen de *negative normer*, som er nødvendige for realiseringen af den overordnede plan.

En sådan fastlæggelse af negative normer i forbindelse med en overordnet plan må også foregå ved på generaliserende vis at anvende opgivelsesstrategier: Personen må undersøge, *om* det er muligt at opgive en bestemt kreds af handlinger uden at dette får sådanne konsekvenser af materiel, mellemmenneskelig og/eller personligt følelsesmæssig art, at det utilsigtet kommer til at blokere gennemførelsen af den overordnede plan i stedet for - som det var tilsigtet - at fremme realiseringen af denne plan.

I nær sammenhæng og i vekselvirkning med de ovenfor beskrevne værdi- (eller norm-)fokuserende strategier, må personen som før omtalt gennemføre en række *modstandsfokuserende strategier*, idet han - i generelle træk - må forsøge at formulere, hvordan de fremtidige former for modstand mod realiseringen af den overordnede plan skal karakteriseres alment, for at han derefter skal

kunne overvinde dem gennem konkret handling. I de situationer, hvor personen vurderer, at den samlede modstand uden videre vil være til at overvinde, kan han planlægge de typiske *gennembrudsstrategier*. I de situationer, hvor personen vurderer, at den samlede modstand ikke uden videre vil være til at overvinde, må han gå i gang med at udarbejde nogle typiske *omgåelsesstrategier*, d.v.s. planlægge nogle typiske instrumentelle handlinger, hvis realisering vil befordre virkeliggørelsen af den overordnede plan. I forbindelse med at personen alment forsøger at karakterisere de mulige momenter af fremtidig tingslig (materiel) modstand, kan han planlægge de typiske *genstandsfokuserende strategier* (genstandsændrende, instrumentelle handlinger), som er nødvendige for realiseringen af den overordnede plan. I forbindelse med at personen prøver at bestemme de almene træk, der karakteriserer de mulige momenter af fremtidig modstand fra andre mennesker mod den overordnede plan, d.v.s. i forbindelse med at personen forsøger at indkredse, ud fra hvilke positive og negative normer de andre vil lægge hindringer i vejen mod hans forsøg på at realisere den overordnede plan, kan han planlægge de typiske *alterfokuserende strategier*, d.v.s. de sociale tilpasningshandlinger, som er nødvendige for at *afbøde* en ellers uovervindelig social modstand. I forbindelse med at personen forsøger at bestemme de almene træk, der karakteriserer de mulige momenter af fremtidig, indre modstand mod realiseringen af den overordnede plan, kan han beslutte, hvilke ikke-planrelevante interesser og værdier han vil realisere *ved siden af* forsøget på at realisere de værdier, der er indeholdt i den overordnede plan. Formuleret på en anden måde kan man sige, at personen i og med en sådan *selvfokuserende strategi* beslutter sig for, hvilke typiske ønsker og mål der skal realiseres gennem fremtidig handling ud fra den betragtning, at de som fristelser eller forpligtelser ville blokere realiseringen af den overordnede plan, dersom de blev ignoreret, opgivet eller udskudt.

I nær sammenhæng og i vekselvirkning med de ovenfor beskrevne værdi- (eller norm-) fokuserende strategier og i sammenhæng og vekselvirkning med de ligeledes beskrevne modstandsfokuserende strategier, må personen endelig gennemføre en *nødvendighedsfokuserende strategi*. Sagt på en anden måde må personen forsøge at opnå, at den overordnede plan kommer til at omfatte sådanne forandringer i hans materielle, mellem menneskelige og personligt følelsesmæssige situation, at det tilsikres ham, at han kan *forblive og udvikle* sig som et bevidst handlende subjekt. For at sikre sig, at det er sådanne nødvendige forandringer, som bliver indeholdt i den overordnede plan, undersøger personen på forestillingsplanet, hvad der ville ske, hvis forandringerne *ikke* blev virkeliggjort. Hvis personen vurderer, at en sådan almen handleopgivelse ville få sådanne konsekvenser, at han ikke ville kunne gennemføre en bred kreds af nærmere bestemte handlinger (d.v.s. hvis han ikke ville kunne udfolde sig som subjekt i en nærmere bestemt kreds af handlesituationer), har personen grund til at slutte, at de nærmere og alment bestemte forandringer, der forudses i den overordnede plan, har nødvendighedskarakter.

Vi har i det foregående set, hvordan en person ud fra en generaliserende, anticiperende og analyserende erkendeindstilling kan udarbejde en overordnet plan, således at en enkelt handling (Ac_a på fig 19) nu - i modsætning til, da Ac_a i begyndelsen af fremstillingen betegnede en enkeltstående handling - kommer til at stå som udtryk for denne plan.

I jo højere grad en person kan se sine konkrete handlinger som udtryk for en bestemt overordnet plan (og dermed for en eller flere værdier) i jo højere

grad vil han kunne forøge sine anstrengelser for at virkeliggøre de konkrete handlinger. Det at en person direkte kan være sig bevidst, at han kan lægge mere viljestyrke i sine handlinger, når disse kommer til at stå som udtryk for et sammenhængende sæt af værdier, får Lindworsky (1923) til med rette at hævde, at selv om en person ikke specifikt kan optræne sin viljesstyrke, så har han dog mulighed for at forstærke sin viljesindsats i det omfang, han bevidst kan antage nye, handleinspirerende værdier. Muligvis har vi også her nøglen til nærmere at kunne forstå, hvad der sker, når McClelland (1965) hævder at kunne optræne „præstationsbehovet“.

En konkret handling, der udspringer af en generel plan, kan uden videre vise sig at være gennemførlig (Ac_a vol på fig 19) og den konkrete, voluntære handling bliver et udtryk for, at den generelle plan er på vej mod at blive realiseret. Kan personen ikke uden videre realisere den konkrete handling (Ac_a contravol på fig 19), kan han gå igennem de faser af forskellige handle/erkendetaktikker, som vi allerede har beskrevet på fig 19.

På grundlag af flere handlinger, som *uforudset blokeres*, kan personen ud fra en generaliserende, retrociperende og analyserende erkendeindstilling revidere sin opfattelse af sin *hidtidige* plan, og ud fra en generaliserende, anticiperende og analyserende erkendeindstilling kan han bestræbe sig på at lægge en *ny*, overordnet plan o.s.v., o.s.v.

Fig 19 anskueliggør den uafsluttelige vekselvirkning mellem *konkret handling* og *konkretiserende handle/erkendetaktikker* på den ene side og *generaliserende handle/erkendestrategier* på den anden side.

3. En diskussion af de beskrevne taktikker og strategier

I dette kapitel har jeg uddybet handlemodellens konceptualisering af den kategoristruktur, som en person nødvendigvis må bevæge sig indenfor, i og med at han forsøger at udfolde sig som subjekt og at *forstå* sig selv som aktualiseret og potentielt subjekt. Man kan også sige, at jeg med beskrivelsen af handle/erkendetaktikkerne og handle/erkendestrategierne og de mulige vekselvirkninger imellem dem fortsætter min hidtidige bestræbelse på at formulere en nuanceret vejledning i, *hvordan* en person må forholde sig handlende og erkendende, *hvis* han personligheds-mæssigt vil udvikle sig *alsidigt*.

Omvendt bliver det også muligt ud fra hvad der er beskrevet i dette kapitel i relation til fig 19 at konceptualisere en række måder, hvorpå et menneske kan udvikle sig *ensidigt*. Her skal jeg blot antyde nogle ikke-udtømmende eksempler på ensidige former for personlighedsudvikling i og med ensidige anvendelser af bestemte handle/erkendetaktikker og strategier.

Bruger en person til eksempel hovedsagelig eller udelukkende modstandsfokuserende taktikker og strategier, har han en handle/erkendestil, som er værdiuproblematiserende. Ved at undlade at formulere og udvikle et sammenhængende sæt af værdier, som kommer til at ligge til grund for de instrumentelle handlinger, bliver disse instrumentelle handlinger i *forhold til vedkommendes eget personlige livsforløb* fragmenterede, usammenhængende og latent eller manifest meningsløse, også i de tilfælde, hvor de er udtryk for en avanceret, men *upersonlig* og *abstrakt* erkendelse af mennesker og/eller objekter. Alt efter hvilke former for modstandsfokuserende handle/erkendetaktikker og strategier, der anvendes på en ensidig måde, kan man tale om en „objektteknologisk“, en „soci-

alteknologisk“ eller en „psykoteknologisk“ holdning til dagligdagens fællesmenneskelige situationer.

Som et andet eksempel på en ensidig personlighedsudvikling kan man nævne en overbetoning af brugen af værdifokuserende strategier. At fordybe sig i sine værdier (positive normer) uden at søge at realisere dem og således sætte dem på prøve gennem konkrete handlinger, er det samme som at udvikle en dogmatisk, moraliserende holdning. I denne forbindelse kan man i øvrigt også nævne muligheden af en ensidig udvikling af negative normer, hvilket betyder at personen får en generelt restriktiv og ueksperimenterende livsmåde, som dog kan få et vist præg af at være sammenhængende, så længe personen *bevidst* undertrykker en bestemt gruppe af ønsker.

I de foregående eksempler på ensidig personlighedsudvikling har der i alle tilfælde primært været tale om en overbetoning af bestemte handle/erkendestrategier. Helt alment kan man sige, at en person overhovedet ikke vil udvikle sig personligheds-mæssigt, i de situationer, hvor han slet ikke anvender *generaliserende* handle/erkendestrategier. At forblive indstillet på det konkrete er det samme som at forblive personlighedsløs.

For at forebygge mulige misforståelser må jeg understrege, at jeg *ikke* siger, at forskellige former for ensidig personlighedsudvikling (eller slet ingen personlighedsudvikling) sker *som følge af*, at nogle handle/erkendestrategier og/eller handle/erkendestrategier anvendes ensidigt. Derimod er det et langsigtet formål med handlemodellens kategoristruktur (som er sammenfattet på fig 18 og 19), at den skal kunne blive et begrebsmæssigt udgangspunkt for en vejledning i at stille sådanne nye spørgsmål, at det i højere grad bliver muligt for en person at klarlægge sig sin hidtidige, ensidige personlighedsudvikling og at beslutte sig for en anden, mere alsidig udviklingskurs - ligesom det skal være muligt for andre at deltage i en dialog med den pågældende person om dette emne *inden for den samme kategoristruktur*.

Men man må være klar over begrænsningerne ved et sådant projekt. Mennesker kan ikke *modtage* undervisning i en mere alsidig personlighedsudvikling (!). De kan i bedste fald *inspireres* til ny handling og nye måder at reflektere på. Det er først i og med deres *egen* nye handling, at de kan udvikle sig personligheds-mæssigt og erkende, *hvordan* de er begyndt at udvikle sig, og bestemme, *hvordan* de vil udvikle sig i fremtiden.

Modellens - og især de forskellige taktikkers og strategiers - mulighed for at konceptualisere, hvad en alsidig personlighedsudvikling vil sige, hænger nært sammen med modellens muligheder for at klarlægge, hvad det vil sige, at en person føler sig fri: En person føler sig desto mere fri, i jo højere grad han på såvel en fantaserende som en problemløsende måde kan anvende *samtlig* handle/erkende taktikker og strategier med det resultat, at han kontinuert kan udfolde sig som handlende subjekt i de fællesmenneskelige situationer, som han lever i.

I dette kapitel er det blevet yderligere specificeret, hvordan mennesker - når de befinder sig i konkrete problematiske handlesituationer - aktivt *gør* sig deres konkretiserende og generaliserende erfaringer om sig selv, andre mennesker og genstandsverdenen, og hvordan de ud fra disse erfaringer lægger planer, som de skønner er værdifulde, nødvendige og gennemførlige. Dette må selvfølgelig ikke føre til den parodiske opfattelse, at mennesker hver for sig og uafhængigt af hinanden opbygger deres univers fra grunden. I 2. dels kapitel 5 skal det konceptualiseres, hvordan en person kan udvikle sin forståelse af sine handlinger, ved

at *andre* mennesker kommunikerer *deres* kritiske omstrukturerede forståelse til ham inden for handlemodellens kategoristruktur, men det må her understreges, at sådanne kritiske omfortolkninger foretaget af andre mennesker kun har betydning for udviklingen af en persons selv- og omverdensforståelse, når de tager udgangspunkt i dennes *egne* konkrete og problematiske handlesituationer.

Af fremstillingsmæssige grunde er handle, erkendetaktilkerne og handle/erkendestrategierne blevet beskrevet med udgangspunkt i den enkelte persons klarlægning og planlægning af sine handlinger, anskuet som hans *individuelle handlinger*. I 2. dels kapitel 4 skal det kort omtales, hvordan en person også *kan* anskue sine tidligere handlinger som fremtrædelsesformer for fællesmenneskelige (kollektive) handlinger, og at han dernæst sammen med andre mennesker bevidst kan deltage i planlægningen af fremtidige kollektive handlinger. Det vil blive foreslået, at handlemodellens kategoristruktur også vil kunne anvendes i en sådan situation.

Til slut vil jeg omtale nogle vigtige inspirationskilder til handlemodellens konceptualisering af forskellige handle/erkendetaktilker og -strategier.

Som jeg før har været inde på - med en lidt anden terminologi - kan man sige, at modellens handle/erkendetaktilker og handle/erkendestrategier er en konceptualisering af de *heuristiske metoder* (de metoder til at finde løsninger, der kan ophæve en given handlingsblokade), som principielt står til rådighed for den handlende og erkendende person. Med denne formulering bliver modellens slægtskab med Karl Dunckers beskrivelse af typiske problemløsningsmetoder iøjnefaldende (Duncker 1935).

Modellens konceptualisering af modstandsfokuserende taktikker og strategier uddifferentierer de måder at forholde sig på, som Duncker er inde på med sine beskrivelser af konfliktanalyser og materialanalyser. Det jeg har omtalt som en frontal gennembrudstaktik resp. -strategi leder tanken hen på det, som Duncker omtaler som en parforceløsning. Og videre: Det jeg har kaldt ønske- og mål fokuserende taktikker resp. interesse- og værdifokuserende strategier leder tanken hen på Dunckers beskrivelser af målanalyser. Dunckers omtale af målets „Umzentrierung“ minder således om det, jeg har kaldt omkalfatring af ønsker, mål eller værdier.

Med en vis ret kan man måske sige, at modellens konceptualisering af det menneskelige handlingsliv som forskellige former for vekselvirkning mellem konkretiserende handle/erkendetaktilker og generaliserende handle/erkendestrategier er en *omformuleret generalisering* af Dunckers beskrivelse af typiske problemløsningsmetoder.

Modellens slægtskab med den af Kurt Lewin formulerede viljespsykologi (se f.eks. Lewin 1926) må også fremhæves. Specifikt kan man sige, at det, jeg har omtalt som kompensationstaktik resp. -strategi, er blevet undersøgt eksperimentelt af bl.a. Kate Lissner under betegnelsen: en handlings erstatningsværdi („Ersatz“- eller „substitutionsværdi“), (Se Lissner (1933) og Lewin (1935).) Ligeledes er det, jeg har omtalt som niveausænkningstaktik resp. -strategi, undersøgt af bl.a. Erik Hoppe i hans eksperimenter over hævnning og sænkning af kravniveauet („Anspruchsniveau“) til en opgaveløsning under „Erfolg und Misserfolg“. (Se Hoppe (1931) og Lewin (1935).)

I det hele taget er handlemodellen, især som den optræder i dette kapitel, langt mere påvirket af Lewin og andre gestaltpsykologer, end det fremgår af de få henvisninger til disse forfattere. For det første støtter jeg mig under min begrebskonstruktion til de begrebsdannelser, der er udsprunget af disse psykologers arbejde - hvad jeg allerede har omtalt ovenfor. For det andet har

jeg overtaget - eller forsøgt at overtage - den holistiske (helhedspsykologiske) angrebsmåde over for psykologiske problemer, der karakteriserer disse forskere. Men jeg har - for det tredje - bevidst forsøgt at undgå en tendens, som jeg mener er åbenbar hos gestaltpsykologerne: På den ene side starter de deres analyser med et subjektproblematiserende („fænomenologisk“) udgangspunkt, på den anden side ender de med nogle begrebsdannelser, som ligger inden for en deterministisk referensramme (se f.eks. Lewincitatet i indledningskapitlet). Op mod denne tendens kommer jeg med det forslag, at man inden for handlemodellens kategoristruktur (som den er sammenfattet på fig 18 og fig 19) kan udvikle en handlingslivets psykologi, mens man *forbliver* inden for en subjektproblematiserende forståelsesramme. Desuden vil jeg antyde det perspektiv, at man med handlemodellens kategoristruktur som det begrebsanalytiske metode-redskab kan frilægge den subjektproblematiserende („fænomenologiske“) kerne, som man i rigt mål finder i den oprindelige gestaltpsykologiske viljespsykologi, og som man også (undertiden med langt større besvær) kan finde i amerikanske motivationsteorier.

Denne bogs subjektproblematiserende eksperimenter har haft indirekte betydning for den udformning handlemodellen har fået i dette kapitel på følgende måde: De subjektproblematiserende forsøg inspirerede primært til opstillingen af handleforståelsesdimensionerne, som er beskrevet i forrige kapitel, og herunder specielt til dimensionerne „anstrengelse/forskellige former for modstand“ og „jeg-forårsagen forskellige former for jeg-kontrær forårsagen“ („objektforårsagen“, „alterforårsagen“ og „mig-forårsagen“), og disse sidstnævnte dimensioner er videre baggrunden for de forskellige former for omgælelsestaktikker resp. -strategier (objektfokuserende, alterfokuserende og selvfokuserende handle/erkendetaktilikker og -strategier), som er beskrevet i dette kapitel.

Man kan sætte et spørgsmålstegn ved berettigelsen af at teoretisere langt ud over, hvad der er belæg for i eksperimenterne. (Modellens modstands-fokuserende taktikker og strategier har en vis, men også kun en *vis* baggrund i de udførte eksperimenter, og modellens ønske- og målfokuserende taktikker og værdifokuserende strategier og dens nødvendighedsfokuserende taktikker og strategier har så godt som *ingen* baggrund i de udførte eksperimenter.) Hertil vil jeg svare, at læserne ikke står „værgeløse“ over for de af modellens teoretiseringer, som bevæger sig ud over, hvad der er belæg for i eksperimenterne. Da læsernes almindelige dagligdag og almene sprogligt kulturelle baggrund i mange henseender er den samme som forfatterens, har læserne *deres egen erfaringsbaggrund*, ud fra hvilken de kan vurdere modellens holdbarhed og frugtbarhed. Endvidere vil jeg fremføre, at man med baggrund i modellens helhedssyn på handlingslivet bedre kan vende tilbage til eksperimenterne for at *kritisere* dem.

Hvori kan en sådan kritik bestå? Nok må man sige, at eksperimenterne viste sig særdeles velegnede til at fremtvinge spontane refleksioner over handlesituationer, som i dagligdagen ellers forekommer selvindlysende og problemfrie, og nok tror jeg, at man må sige, at forsøgspersonernes typiske refleksionsmåder var et velegnet inspirationsgrundlag for den teoretiske opstilling af handleforståelsesdimensionerne, men eksperimenterne har også indeholdt kimen til den oplevelsesbotanisering („oplevelsesreifikation“), som jeg i forrige kapitel tog afstand fra.

Lad mig begrunde denne kritik lidt nærmere: I instruktionen var der ikke – som jeg allerede har påpeget i 2. dels kapitel 1 – givet forsøgspersonerne mulighed for problemløsende at om formulere deres mål og ændre deres handlinger

på baggrund af den analyse, som de foretog af de situationer, hvor de oplevede, at deres handlinger blev blokerede. Valgforsøgene som omtales i 1. delskapitel 2 kunne måske have været formuleret således, at den alsidige og skabende vekselvirkning mellem konkret handling og handle/erkendetakikker og -strategier blev belyst, men nu må man sige, at forsøgene havde en vis tendens til at favorisere en oplevelsesbotaniserende holdning, hvor forsøgspersonernes beskrivelser blev behandlet som abstrakte „oplevelses-data“ i stedet for at blive konceptualiseret som faser i en sammenhængende og principielt uafsluttelig handle/erkendeprocess. Jeg håber, at handlemodellen, som netop beskriver det sidstnævnte forhold, vil kunne korrigere for eksperimenternes tendens til oplevelsesreifikation.

Kapitel 4. Handlingen anskuet som et personligt udtryk og som udtryk for et kollektiv

I de foregående kapitler er handlemodellen blevet beskrevet med udgangspunkt i den enkelte persons forsøg på at forstå sin egen handling som et personligt udtryk, d.v.s. som et udtryk for sig selv som et unikt individ. Handlemodellen er hidtil fremstillet som givende personen retningslinier for, hvordan han skal spørge: Hvad ønsker *jeg*? Hvad finder *jeg* nødvendigt? Hvad kan *jeg* gennemføre; hvad kan *jeg* ikke gennemføre?

En subjektproblematiserende forståelsesmåde af handlingslivet, som forsøges formuleret med den handlemodel, der skitseres i denne bog, tager *udgangspunkt* i den enkelte person, og det bliver et betydningsfuldt spørgsmål, om dette *nødvendigt* fører til et individualistisk menneskebillede, som udelukker mulighederne for, at mennesker også kan udvikle deres forståelse af sig selv og andre som *kollektivt handlende subjekter*. Jeg skal i det følgende forsøge at argumentere for, at det ikke forholder sig således for en subjektproblematiserende psykologi.

Ud fra en subjektproblematiserende forståelsesmåde af handlingslivet vil man hævde, at det på den ene side nødvendigvis er *enkelt* personer, der udfolder sig som subjekter, og som prøver at forstå sig selv som sådanne, mens det på den anden side ikke er muligt for enkeltpersoner *som isolater* at udvikle sig selv som handlende og handleerkendende subjekter.

Ud fra denne dobbeltsidige grundopfattelse vil jeg i det følgende kort forsøge at konceptualisere en subjektorienteret forståelsesmåde af handlingslivet, der hverken betyder en reduktion af handlingslivet til „individet“ eller til „kollektivet“, men som forudsætter, at en person ikke har klarlagt og fastlagt sin forståelse af en given handling på en tilstrækkelig alsidig måde, hvis han ikke *både* ser handlingen i forhold til sig selv som et enkeltstående subjekt *og* i forhold til et eller flere kollektiver.

I dagligdagen og inden for psykologien taler man ofte om individuelle *og* kollektive handlinger. Jeg mener, at en sådan talemåde er uheldig, fordi den medfører, at psykologiens genstand let bliver defineret som „individuelle handlinger“, mens samfundsvidenskabernes genstand lige så let bliver defineret som „kollektive handlinger“ og dette er en demarkation mellem psykologien og samfundsvidenskaberne, der overser det fundamentale forhold, at en og samme handling, som en bestemt person er involveret i, altid *både* kan problematiseres som et personligt udtryk *og* som et fællesmenneskeligt udtryk, d.v.s. som udtryk for et eller flere kollektiver - både for den handlende selv og for tilskuerne

til handlingen.

Et andet forhold er selvfølgelig, at nogle handlinger fremtræder *umiddelbart* som et personligt udtryk, mens andre handlinger fremtræder umiddelbart som et fællesmenneskeligt udtryk (d.v.s. som udtryk for et givet kollektiv); men ud fra en analyserende indstilling vil det altid være muligt at formulere, hvordan den førstnævnte type af handlinger *også* kan problematiseres som et middelbart udtryk for et eller flere kollektiver, og hvordan den sidstnævnte type af handlinger *også* kan problematiseres som et personligt udtryk. Den handling at tage med toget til mit arbejde hver morgen vil jeg f.eks. umiddelbart opfatte som et personligt udtryk („jeg tager på arbejde hver dag med kystbanetoget“), men jeg *kan* også se den samme handling som udtryk for et kollektiv („Vi“ - *i vores familie tager på arbejde hver dag; min indsats er ét af udtrykkene for vores fælles indsats for at opretholde vores måde at leve på*). Den handling at ro en båd sammen med en anden oplever jeg mest umiddelbart som en kollektiv handling („Vi“ *ror båden hen til det gode fiskested. Jeg går op i den fælles handling, min indsats er et moment ved den kollektive handling - lige som den andens indsats er et andet moment ved den samme handling.*) Men jeg *kan* også se min deltagelse i roningen som et personligt udtryk („Båden drejer hele tiden i utilsigtede retninger, fordi *jeg* ikke er i stand til at udføre ensartede, konstante åretag.“)

På fig 20 har jeg illustreret, hvordan en og samme handling, som en bestemt person er involveret i, både kan fremtræde som et personligt udtryk og som et fællesmenneskeligt udtryk for denne person.

I de foregående kapitler og især i kapitlet om handle/erkendetakikker og om handle/erkendestrategier - har jeg beskrevet, hvordan en person radikalt kan ændre opfattelse af, hvilken personlig handling det er, som han skal til at udføre eller har forsøgt at udføre. Under en sådan radikalt omkalfatrende bevidstgørelse af en handling anskuet som et personligt udtryk kan man også sige, at personen radikalt ændrer sin opfattelse af, hvad han skal forstå ved ord som „jeg“, „mig“, „min“ i de pågældende handlesituationer. Den samme person kan også radikalt skifte opfattelse af sin handling anskuet som et fællesmenneskeligt udtryk. (Det kan eventuelt dreje sig om den samme handling, som personen skiftede opfattelse af m.h.t. dens personlige udtryk.) Under en sådan radikalt omkalfatrende bevidstgørelse af en handling anskuet som et fællesmenneskeligt udtryk, kan personen for første gang blive sig bevidst, at han er knyttet til et bestemt kollektiv i og med sin handling. Hvis andre mennesker på samme måde gennem omkalfatrende bevidstgørelse af deres handlinger også for første gang ser deres handlinger som udtryk for det samme kollektiv, er det muligt for samtlige personer gennem gensidig kommunikation at gøre sig klart, hvad de nu i modsætning til tidligere - skal forstå ved ordene „vi“, „os“, „vores“ i de pågældende situationer. Efter at mennesker for første gang er blevet sig bevidst, at de - hver for sig - i lang tid uafvidende har givet udtryk for et tilhørsforhold til et bestemt kollektiv i og med deres individuelle handlinger, kan de nu gennem indbyrdes kommunikation *bevidst* planlægge deres *fælles* handlinger, og den enkelte person kan nu for første gang se sine (nye) handlinger som et bevidst og *tilsigtet* udtryk for kollektivets plan. (Arbejderbevægelsens historie er rig på eksempler, hvor arbejdere i givne situationer (strejkesituationer f.eks.) har indset, at de udgør et kollektiv (en klasse), og at bevidst planlagt fælleshandling er nødvendig - hvorefter den enkelte arbejder har kunnet se sine nye aktiviteter som et bevidst og tilsigtet udtryk for dette kollektiv (denne klasse).)

Det er vigtigt at understrege, at en og samme handling, som en person er involveret i, på én gang kan fremtræde som udtryk for forskellige kollektiver. På fig 20 har jeg foreslået tre typer af kollektiver som en person kan finde, at han udtrykker i og med samme handling. (Men dette er absolut ikke de eneste mulige typer af kollektiver, som en person kan se, at hans handling kan være udtryk for.) a) En person kan forstå sin handling som et gruppeudtryk. (Se det tidligere eksempel: Det, at jeg tager toget til mit arbejde hver morgen, er et af udtrykkene for den fælles arbejdsindsats i vores familie.) b) En handling kan desuden forstås som et klasseudtryk. (Det, at jeg tager toget for at komme på arbejde til en bestemt tid hver dag, er et udtryk for de vilkår, vi lønmodtagere har.) e) Endelig kan en handling forstås som artsudtryk. (Det, at jeg tager toget hver dag, kan jeg se som et helt alment udtryk for, at mennesket som det eneste væsen må *arbejde*, d.v.s. handle bevidst og vedvarende i forskellige sociale sammenhænge ud fra en indsigt i, hvad der er nødvendigt for opretholdelsen af dets eksistens.)

I 2. dels kapitel 2 beskrev jeg de handleforståelsesdimensioner, en person må anvende, når han vil problematisere sin handling som et personligt udtryk, d.v.s. når han kun siger „jeg“, „mig“ og „min“ i forbindelse med sine forsøg på at forstå sin handling. - I kapitel 3 beskrev jeg en kompletterende udgave af handlemodellen, hvor modellen med dens forståelsesdimensioner blev konceptualiseret på en mere handleorienteret måde, nemlig som handle/erkendetakikker og -strategier, men stadig med udgangspunkt i en enkeltperson, der forsøger at blive sig sin handling bevidst anskuet som et *personligt* udtryk. Det, jeg nu vil fremhæve, er, at personen også kan problematisere sine handlinger som fællesmenneskelige udtryk inden for de samme handleforståelsesdimensioner og ved hjælp af de samme handle/erkendetakikker og -strategier; den eneste forskel er, at hvor han tidligere sagde „jeg“, „mig“ og „min“, kan han nu sige „vi“, „os“ og „vores“. En person kan - under gensidig meningsudveksling med andre - spørge: Hvilke ændringer ønsker *vi* at virkeliggøre i og med *vores* handling? På hvilke måder er det nødvendigt/unødvendigt for *os*, at *vi* virkeliggør disse ændringer? Kan vi, eller kan *vi* ikke gennem *vores* fælles anstrengelse virkeliggøre disse ændringer, dersom *vi* beslutter, at det skal være et kollektivt mål, at de skal virkeliggøres?

Og i forbindelse med sidstnævnte spørgsmål: Hvilke former for modstand vil der være mod *vores* fælles bestræbelse på at virkeliggøre det kollektive mål?

Omend jeg i såvel den eksperimentelle som i den teoretiske behandling har fokuseret på handlemodellens muligheder for på strukturerende vis at vejlede den enkelte i hans forsøg på at problematisere sine handlinger anskuet som personlige (individuelle) udtryk, har jeg antydnet det perspektiv, at modellens indstillinger, dimensioner og handle/erkendetakikker og -strategier også vil kunne vejlede den enkelte, når han i fællesskab med andre vil forsøge at klarlægge og fastlægge sine handlinger som udtryk for forskellige kollektivs handlinger, men at undersøge holdbarheden og frugtbarheden af det antydede perspektiv er en forskningsopgave, som jeg ikke skal tage op her.

Kapitel 5. Den subjektproblematiserende dialog

I 2. del har jeg hidtil primært koncentreret mig om at beskrive, hvordan en person kan problematisere sig-selv-som-bevidst-handlende-subjekt-i-fremtidige-og-fortidige-situationer. I dette kapitel vil jeg gøre det til en hovedopgave at undersøge, hvordan en handlende og handleerkendende person på den ene side og en handleerkendende iagttager på den anden side under gensidig kommunikation kan udvikle og formulere en *falles* forståelse af førstnævntes handlen.

Under dette arbejde vil jeg søge at sandsynliggøre, at de tidligere beskrevne kategorier, som en person kan bruge til over for sig selv og over for andre at udvikle og formulere en forståelse af *sig selv* som et bevidst handlende subjekt, også kan bruges af en person, som over for sig selv og over for en anden vil udvikle og formulere sin forståelse af *denne anden* som et potentielt og/eller aktuelt handlende subjekt.

Under den følgende fremstilling vil jeg gentagne gange henvise til fig 21, som illustrerer modellen over den subjektproblematiserende dialog.

1a. Nogle almene bemærkninger om iagttagerens erkendelse af den andens handlen ud fra et direkte externt og ud fra et formidlet internt perspektiv

Under beskrivelsen af dialogmodellen vil jeg i første omgang undersøge, på hvilke måder en iagttager kan forholde sig erkendende over for en handlende og handleerkendende person.

En iagttager (B) kan *direkte* iagttage en anden (A) som handlende i en bestemt situation. (Se den stiplede linie fra A til B i øverste venstre side af fig 21.) Man kan også sige det på den måde, at B bliver - eller forsøger at blive sig - A's handling bevidst ud fra et direkte *externt perspektiv*. I et sådant tilfælde fremtræder A's handling for B med sanseligt anskuelige momenter (som kropsbevægelser og, eller som genstandsmanipulationer og/eller som tale („yt-ringer“) for at nævne én - ikke særlig tilfredsstillende - måde, hvorpå man kan klassificere disse sanseligt anskuelige momenter ved A's handling). Handlingens sanseligt anskuelige momenter kan fremtræde (ses, høres, føles etc.) som aktuelt forløbende eller som havende forløbet (i sidstnævnte tilfælde i form af handlespor), men det er vigtigt at understrege, at de sanseligt anskuelige momenter, hvadenten de er aktuelt forløbende eller fremtræder som handlespor, kan vise hen til såvel fortidige som fremtidige handlinger. 1. eksempel: Jeg (B)

kommer ind på min kollegas (A's) tomme kontor og ser, at han har sat papir i sin skrivemaskine (handlespor fra A). Disse

handlespor kan forstås som momenter ved en fortidig handling, som A har udført han *har* sat papir i sin skrivemaskine, men de kan også vise hen til en fremtidig handling: han skal snart i gang med at færdiggøre den artikel, jeg ved, han arbejder med. 2. eksempel: Jeg (B) kommer ind på biblioteket og ser min kollega (A) tage en bestemt bog ned fra en af hylderne. Disse aktuelt forløbende momenter kan for mig både vise hen til en fremtidig handling (Min kollega skal til at læse den bog, som han tidligere har snakket om, at han skulle se at få læst) og til en mulig fortidig handling. (Han har nok afsluttet arbejdet med artiklen, siden han nu skal til at beskæftige sig med et helt andet emne.)

Det er væsentligt at skelne mellem to typer af ytringer som kilder til B's problematisering af A som subjekt.

Som antydnet findes der ytringer, der kategorielt kan sidestilles med kropsbevægelser og genstandsmanipulationer. Disse sproglige momenter ved handlingen set fra et externt perspektiv kan kaldes *handleytringer*. (Se den stiplede linie fra A til B i øverste venstre side af fig 21.) Eksempel: Jeg (B) ser umiddelbart, at en mand (A) er ved at hænge et billede op på en væg, og han siger: „Ræk mig lige sømmene“. Denne ytring er et moment, som er sideordnet med handlemomenter som det at klatre op på stigen, det at løfte billedet etc. Det sproglige og ikke-sproglige indgår som sidestillede momenter ved én og samme handling, nemlig A's handling, som den direkte fremtræder for B ud fra et externt perspektiv.

Der findes desuden ytringer, som ikke blot kan betragtes som momenter ved en bestemt handling i en offentlig (fællesmenneskelig) situation, men som udtrykker, at den handlende *tænker over* en sådan handling. Ytringer af denne type kan kaldes *refleksionsytringer*.

I det øjeblik en person B forsøger at forstå en anden persons (A's) ytringer som refleksionsytringer, prøver han at se handlingen fra A's perspektiv. Man kan også sige det på den måde, at B prøver at forstå A's handling ud fra et formidlet *internt perspektiv*.⁸ (Se den stiplede linie fra „A's selvreflekterende ytringer“ til „B's erkendelse af A's handling ud fra et formidlet internt perspektiv“ på fig 21).

At undersøge en anden persons handling ud fra et formidlet internt perspektiv betyder altså, at man prøver at forstå, hvordan den anden person opfatter sig-selv-som-handlende-subjekt-i-en-fællesmenneskelig-situation, en forståelsesbestræbelse, der ikke må forveksles med det introspektionistiske program, som blev omtalt i denne bogs indledningskapitel. Et eksempel på en refleksionsytring: Jeg kommer ind i et rum og ser, at en mand er ved at foretage sig et eller andet - jeg kan ikke se hvad og jeg spørger ham: „Hvad laver du der?“, og han svarer: „Jeg er ved at hænge et billede op“. I og med denne bemærkning (refleksionsytring) formidler A bevidst og tilsigtet sin helhedsopfattelse af sin handling til B, mens A med bemærkningen: „Ræk mig sømmene“ forbliver handleindstillet over for den handling at hænge billedet op på væggen.

„Handleytringer“ og „refleksionsytringer“ er relative begreber. *I forhold til den handling at hænge et billede op* er sætningen: „Ræk mig sømmene“ en handleytring, mens sætningen: „Jeg er ved at hænge et billede op“ er en reflek-

⁸Min anvendelse af begreberne internt og eksternt perspektiv tager udgangspunkt i den måde, hvorpå Giorgi (1970) arbejder med perspektivbegrebet.

sionsytring. Men at skulle svare på spørgsmålet: „Hvad laver du der?“ er i sig selv en opgave, og sætningen: „Jeg er ved at hænge et billede op“ kan i relation til denne opgavesituation betragtes som en handleytring, nemlig som et udtryk for den handling at skulle erkende og beskrive sin aktuelle handling over for den anden.

Enhver ytring, som i forhold til én bestemt handling er en refleksionsytring, vil altid *også* kunne ses som en handleytring i forhold til en anden *erkende- og beskriveopgave*.

1b. Iagttagerens umiddelbare og middelbare erkendelse af den andens handling

I utallige af dagligdagens situationer kan en iagttager (B) indtage en globaliserende erkendeindstilling over for en *anden* handlende og handleerkendende person (A), og B kan herunder blive sig A's handling bevidst på en umiddelbar, udifferentieret og instantan måde.

Så længe B indtager en globaliserende erkendeindstilling over for A, skelner B ikke mellem et formidlet internt og et direkte externt perspektiv for forståelse af handlingen. Under dagligdagens umiddelbare forståelse af andre mennesker er vi os næppe bevidst, at der er forskellige perspektiver. I stedet er det snarere sådan, at den andens handling fremtræder umiddelbart for os, uden at vi hæfter os ved, hvornår vi iagttager den anden direkte, og hvornår den anden fortæller os om, hvordan han forstår sin handling.

Personen B kan skifte fra en globaliserende til en analyserende erkendeindstilling over for den anden (A). Et sådant skift kan ske ved en beslutning, men det sker langt oftere uvilkårligt, især i situationer, hvor den umiddelbare forståelse af den anden glipper - eller sagt på en anden måde: I det øjeblik B's erkendeopgave: „At forslå A's handling“ bliver blokeret, begynder B succesivt at klarlægge en række træk ved A's handling. (I mange tilfælde vil A samtidig finde, at han heller ikke kan forstå sin handling umiddelbart, og vil derfor selv spontant skifte over til en analyserende erkendeindstilling.) I en sådan situation, hvor forståelsen af den anden bliver problematisk, er det vigtigt at forsøge at analysere handlingen, som den fremtræder ud fra *hvert* af de to perspektiver: det interne og det externe. Man kan i virkeligheden tale om, at B kan acceptere to separate erkendeopgaver, når han er middelbart erkendeindstillet overfor A.

Den ene opgave består i at leve sig ind i og forstå handlingen, sådan som den tager sig ud fra A's og *kun* fra A's perspektiv. At B således prøver at anlægge et udelukkende internt perspektiv overfor A som handlende, kan også siges at udtrykke en empatisk erkendeindstilling.

B kan også prøve at forstå en andens (A's) handling udelukkende set fra et direkte externt perspektiv, idet han (midlertidigt) vælger at overhøre, hvordan A selv forstår (misforstår, fortegner, belyver) sin handling, ud fra devisen: Det er ikke, hvad du *siger*, du har gjort, der tæller. Det, der tæller, er, hvad du virkelig har gjort. Det er det, jeg vil prøve at finde ud af.

Hvilken rolle kan handlemodellen spille for B's forsøg på at nå frem til en middelbar erkendelse af A's forståelse af sin handling, d.v.s. når B udelukkende forsøger at anlægge et internt perspektiv? Lad os antage, at B er en psykolog, der kender handlemodellen, og som ønsker at vide, hvordan en bestemt person (A) er sig sin handling bevidst som et personligt udtryk i en nærmere bestemt

situation. Lad A være en person, der (endnu) ikke kender handlemodellen, og som ikke kender den konkrete handlesituation så godt som psykologen. (Det kunne være en terapeut og en klient, eller det kunne være en forsøgsleder og en forsøgsperson.) Når B forholder sig empatisk erkendende over for A i denne situation, er dette en aktiv erkendehandling fra B's side: Med udgangspunkt i modellens kategorier (indstillinger, forståelsesdimensioner m.m.) forsøger B i første omgang overfor sig selv at formulere en hypotese om, hvordan A forstår sin handling. Lad os videre antage, at B når frem til en bestemt, mere eller mindre sikker formodning (hypotese) om, hvordan A forstår sin handling. Denne formodning forelægger B så for A i en sproglig form, der nok har handlemodellens kategorier som baggrund, men uden at B i denne forbindelse behøver at kommunikere dem *som kategorier*. På det tidspunkt, da B under denne indlevende dialog føler sig sikker på, at han forstår, hvordan A forstår sin handling, er B's empathiske erkendepåvirkning løst (selvom B selvfølgelig senere hen kan opdage, at han tog fejl).

Hvilken rolle kan handlemodellen spille i det øjeblik, da psykologen prøver at forstå (det vil her sige fortolke) A's handling *udelukkende fra et direkte externt perspektiv*?

Ved en klassisk behavioristisk anskuelsesmåde vil svaret være, at adfærden (kropsbevægelser, genstandsmanipulationer, ytringer) udelukkende skal indordnes i en fysisk-geometrisk beskrivelsesramme *inden for en deterministisk erkendelsesmåde*, men, som jeg tidligere har nævnt, tilslutter jeg mig den opfattelse, at en sådan reduktionisme ikke lader sig gennemføre, *hvis* vi skal forstå menneskers aktiviteter netop som *menneskelig udfoldelse*. I stedet må vi anvende kategorier, som implicerer en forhåndsantagelse om, at mennesker er - eller har mulighed for at blive bevidst handlende væsener. Jeg vil nu hævde (som en påstand fremsat til kritisk overvejelse), at en iagttager (B), der midlertidigt ignorerer en persons (A's) eventuelle refleksionsytringer, alligevel kan formulere sin middelbare erkendelse (fortolkning) af den andens handling inden for de kategorier, som i første omgang blev opstillet med henblik på at kunne udvikle en persons erkendelse af sin *egen* handling: Udelukkende på grundlag af en persons kropsbevægelser, genstandsmanipulationer og handleytringer *kan* vi som iagttagere danne os et indtryk af, hvad denne person har ønsket at virkeliggøre i og med sin handling, hvilke former for modstand, der har hæmmet eller blokeret hans handling o.s.v., o.s.v. og alle disse aspekter kan formuleres inden for handlemodellens forståelsesramme. B's formulering af sin fortolkning af A's handling ud fra et rent externt perspektiv inden for handlemodellens forståelsesramme kan have følgende sproglige form: A handler, *som om* han sagde: Jeg ønsker det og det. A handler, *som om* han sagde: Jeg anstrenger mig for at overvinde en modstand af den og den art og beskaffenhed. A's handling forløber, *som om* han sagde: Jeg kan (kan ikke) overvinde modstanden, og jeg kan (kan ikke) realisere mit mål etc., etc.

At gå ud fra, at en persons handling, anskuet fra et rent externt perspektiv, kan søges forstået ud fra subjektproblematiserende kategorier, betyder med andre ord en principiel udelukkelse af den deterministiske betragtningsmåde også fra et traditionelt „behavioristisk“ perspektiv, men betyder det også et afkald på at ordne visse offentlige *momenter* ved handlingen i en fysisk-geometrisk beskrivelsesramme?

Det gør det absolut ikke. Siger jeg som iagttager, at en pilekaster rammer langt fra plet (en kvalitativ beskrivelse af en manglende målrealisation), kan

jeg uddybe dette udsagn ved at sige, at pilen sidder 17,8 cm fra plet, uden at jeg skifter forståelsesmåde af den grund. Thi den kvantificerede handlesporbeskrivelse er en *uddybning af et moment* ved den uigennemførte handling: forgæves at kaste en pil *for at ramme plet*, men *ikke en reduktion af handlingen* til det kvantificerede udtryk: 17,8 cm fra plet.

I det øjeblik B (en psykolog f.eks.) for sig selv er nået frem til en bestemt opfattelse af A's handling, anskuet udelukkende fra et externt perspektiv og med udgangspunkt i handlemodellens kategorier, kan han få brug for at diskutere denne mulige opfattelse med en 3. person (en anden psykolog f.eks.), der også udelukkende tager udgangspunkt i et externt perspektiv overfor A og de kan i fællesskab finde frem til en bestemt fortolkning ud fra dette perspektiv - en fortolkning, som for dem at se *kan* være mere eller mindre forskellig fra den forståelse, som A selv giver udtryk for gennem sine refleksionsytringer.

1c. Iagttagerens perspektivforenende fortolkning af den andens handling

Efter at have fortolket A's handling ud fra henholdsvis et rent internt og et rent externt perspektiv, vil B ofte opdage, at de to fortolkninger af den samme handling er i modstrid med hinanden, og B vil ud fra en fortsat analyserende erkendeindstilling forsøge at konstruere en perspektivforenende forståelse (fortolkning) af A's handling - og også dette kan gøres inden for modellens kategorier.

I denne nye middelbare erkendelse inddrager B A's handlemomenter (kropsbevægelser, genstandsmanipulationer og handleytringer), ligesom A's refleksionsytringer inddrages, men det, der karakteriserer B's forsøg på at konstruere et alternativ, er, at B's to middelbare fortolkninger ud fra henholdsvis det eksterne og det interne perspektiv bliver til en *trede* fortolkning, der er forskellig fra de to andre og således ikke kan reduceres til dem. Tager vi f.eks. A's refleksionsytringer, så bliver de nu (i modsætning til hvad der var tilfældet under den empatiske erkendeopgave) betragtet som handleytringer, d.v.s. som momenter ved A's handling, *som den kritisk er rekonstrueret af A ud fra en perspektivforenende fortolkning*. B lader med andre ord ikke A's tale vise hen til den handleforståelse, han mener, at A selv vil vise hen til med sine ytringer. I stedet lader B disse ytringer vise hen til den af ham selv konstruerede perspektivforenende forståelse af A's handling. Et eksempel: Jeg (B) taler med en af mine bekendte (A), som fortæller mig om sine igangværende planer om en rejse op gennem Andesbjergene. (Man kan sige, at A's evt. fremtidige handling her fremtræder for mig ud fra et formidlet internt perspektiv.) Hvis jeg ser på, hvilke indkøb min bekendt har foretaget (af ham betegnet som nødvendigt udstyr), må jeg sige, at disse handlespor er i klar modstrid med den plan, som han selv giver udtryk for. Indkøbene overstiger klart hans økonomiske formåen, de er ikke strengt nødvendige for rejsens gennemførelse, ja, de *forhindrer* ham i at realisere rejsen. Efter at jeg med udgangspunkt i et externt perspektiv er kommet frem til den vurdering, at indkøbene undergraver troværdigheden af min bekendts plan, som den er meddelt mig af ham selv, d.v.s. som den fremtræder for mig ud fra et formidlet internt perspektiv, må jeg prøve at konstruere et alternativ, perspektivforenende forståelse, således at min bekendts snak om en vandring op gennem Andes og hans impulsive indkøb kommer til at stå som

meningsfulde udtryk for den samme handling: Mon han ikke skulle have en meget stærk, men diffus trang til helt at ændre den tilværelse, han nu lever?

Efter at B (en psykolog f.eks.) inden for handlemodellens kategorier har formuleret en middelbar, perspektivforenende tolkning af A's handling, en rekonstrueret forståelse, som B mener er mere dækkende og mere handlerelevant (for A) end de to hinanden modstridende måder at forstå handlingen på (fra henholdsvis et internt og et eksternt perspektiv), trænger det næste spørgsmål sig på: Hvordan skal denne hypotese afprøves? Ud fra et subjektproblematiserende program er det en erkendelsesnorm og et erkendelsesideal, at enhver alternativ forståelse af en andens handling *altid* må betragtes som et *forslag* og *kun* som et forslag til den person, hvis handling bliver genstand for den rekonstruerede forståelse. (I dette forslag indgår også, at B fremlægger sine præmisser for A, d.v.s. at B fortæller A om sin middelbare forståelse ud fra henholdsvis et rent internt perspektiv og et rent eksternt perspektiv.) Naturligvis kan B (en psykolog f.eks.) diskutere sit forslag til en alternativ forståelse med en tredje part (en anden psykolog f.eks.), men i modsætning til, hvad der er tilfældet ved mange motivationspsykologiske teorier af deterministisk tilsnit, lægger man ikke dette forslag „ind i“ personen anskuet som en reagerende og proagerende organisme i et bestemt miljø. Forslaget bliver i stedet netop diskuteret ud fra, *om* det er et relevant forslag at stille den person, hvis handling bliver kritisk omfortolket.

Det afgørende kriterium for, om en bestemt alternativ handleforståelse er holdbar, er til syvende og sidst, om den person (A), hvis handling omfortolkes, selv kan acceptere den alternative forståelse, som kommunikerer af den anden (B). En sådan accept er ikke blot en intellektuel tilegnelse af samme type som det, af eksperter at få at vide, at Mars er ubeboelig, nej, det er en metrisk beskrivelsesramme? Det gør det absolut ikke. Siger jeg som iagttagere, at en pilekaster rammer langt fra plet (en kvalitativ beskrivelse af en manglende målrealisation), kan jeg uddybe dette udsagn ved at sige, at pilen sidder 17,8 cm fra plet, uden at jeg skifter forståelsesmåde af den grund. Thi den kvantificerede handlesporbeskrivelse er en *uddybning af et moment* ved den uigennemførte handling: forgæves at kaste en pil *for* at ramme plet, men *ikke en reduktion af handlingen* til det kvantificerede udtryk: 17,8 cm fra plet.

I det øjeblik B (en psykolog f.eks.) for sig selv er nået frem til en bestemt opfattelse af A's handling, anskuet udelukkende fra et eksternt perspektiv og med udgangspunkt i handlemodellens kategorier, kan han få brug for at diskutere denne mulige opfattelse med en 3. person (en anden psykolog f.eks.), der også udelukkende tager udgangspunkt i et eksternt perspektiv overfor A og de kan i fællesskab finde frem til en bestemt fortolkning ud fra dette perspektiv - en fortolkning, som for dem at se *kan* være mere eller mindre forskellig fra den forståelse, som A selv giver udtryk for gennem sine refleksionsytringer.

1c. Iagttagernes perspektivforenende fortolkning af den andens handling

Efter at have fortolket A's handling ud fra henholdsvis et rent internt og et rent eksternt perspektiv, vil B ofte opdage, at de to fortolkninger af den samme handling er i modstrid med hinanden, og B vil ud fra en fortsat analyserende erkendeindstilling forsøge at konstruere en perspektivforenende forståelse

(fortolkning) af A's handling - og også dette kan gøres inden for modellens kategorier.

I denne nye middelbare erkendelse inddrager B A's handlemomenter (kropsbevægelser, genstandsmanipulationer og handleytringer), ligesom A's refleksionsytringer inddrages, men det, der karakteriserer B's forsøg på at konstruere et alternativ, er, at B's to middelbare fortolkninger ud fra henholdsvis det eksterne og det interne perspektiv bliver til en *tredie* fortolkning, der er forskellig fra de to andre og således ikke kan reduceres til dem. Tager vi f.eks. A's refleksionsytringer, så bliver de nu (i modsætning til hvad der var tilfældet under den empatiske erkendelseopgave) betragtet som handleytringer, d.v.s. som momenter ved A's handling, *som den kritisk er rekonstrueret af A ud fra en perspektivforenende fortolkning*. B lader med andre ord ikke A's tale vise hen til den handleforståelse, han mener, at A selv vil vise hen til med sine ytringer. I stedet lader B disse ytringer vise hen til den af ham selv konstruerede perspektivforenende forståelse af A's handling. Et eksempel: Jeg (B) taler med en af mine bekendte (A), som fortæller mig om sine igangværende planer om en rejse op gennem Andesbjergene. (Man kan sige, at A's evt. fremtidige handling her fremtræder for mig ud fra et formidlet internt perspektiv.) Hvis jeg ser på, hvilke indkøb min bekendt har foretaget (af ham betegnet som nødvendigt udstyr), må jeg sige, at disse handlespor er i klar modstrid med den plan, som han selv giver udtryk for. Indkøbene overstiger klart hans økonomiske formåen, de er ikke strengt nødvendige for rejsens gennemførelse, ja, de *forhindrer* ham i at realisere rejsen. Efter at jeg med udgangspunkt i et eksternt perspektiv er kommet frem til den vurdering, at indkøbene undergraver troværdigheden af min bekendts plan, som den er meddelt mig af ham selv, d.v.s. som den fremtræder for mig ud fra et formidlet internt perspektiv, må jeg prøve at konstruere et alternativ, perspektivforenende forståelse, således at min bekendts snak om en vandring op gennem Andes og hans impulsive indkøb kommer til at stå som meningsfulde udtryk for den samme handling: Mon han ikke skulle have en meget stærk, men diffus trang til helt at ændre den tilværelse, han nu lever?

Efter at B (en psykolog f.eks.) inden for handlemodellens kategorier har formuleret en middelbar, perspektivforenende tolkning af A's handling, en rekonstrueret forståelse, som B mener er mere dækkende og mere handlerelevant (for A) end de to hinanden modstridende måder at forstå handlingen på (fra henholdsvis et internt og et eksternt perspektiv), trænger det næste spørgsmål sig på: Hvordan skal denne hypotese afprøves? Ud fra et subjekt- problematiserende program er det en erkendelsesnorm og et erkendelses-ideal, at enhver alternativ forståelse af en andens handling *altid* må betragtes som et *forslag* og *kun* som et forslag til den person, hvis handling bliver genstand for den rekonstruerede forståelse. (I dette forslag indgår også, at B fremlægger sine præmisser for A, d.v.s. at B fortæller A om sin middelbare forståelse ud fra henholdsvis et rent internt perspektiv og et rent eksternt perspektiv.) Naturligvis kan B (en psykolog f.eks.) diskutere sit forslag til en alternativ forståelse med en tredje parti (en anden psykolog f.eks.), men i modsætning til, hvad der er tilfældet ved mange motivationspsykologiske teorier af deterministisk tilsnit, lægger man ikke dette forslag „ind i“ personen anskuet som en reagerende og proagerende organisme i et bestemt miljø. Forslaget bliver i stedet netop diskuteret ud fra, *om* det er et relevant forslag at stille den person, hvis handling bliver kritisk omfortolket.

Det afgørende kriterium for, om en bestemt alternativ handleforståelse er

holdbar, er til syvende og sidst, om den person (A), hvis handling omfortolkes, selv kan akceptere den alternative forståelse, som kommunikeres af den anden (B). En sådan akcept er ikke blot en intellektuel tilegnelse af samme type som det, af eksperter at få at vide, at Mars er ubeboelig, nej, det er en akcept, som betyder, at den fortolkede på en følelsesladet måde indser nye muligheder for at forstå *tidligere* handlinger og ser nye *fremtidige* handlemuligheder, som derefter gennem aktiv handling i den fællesmenneskelige verden viser sig realiserbare, d.v.s. voluntære.

En sådan omstruktureret handleforståelse kan for begge parter i begyndelsen fremtræde middelbart (omend den i visse henseender må være umiddelbart slående, ellers ville den slet ikke blive taget alvorligt), men det er vigtigt at bemærke, at den nye handleforståelse kommer til at fremtræde mere og mere umiddelbart for begge parter, efterhånden som den viser sig mere og mere brugbar i nye handlesituationer og i nye reflekterende dialogsituationer.

(B's formulering af sit forslag til en rekonstrueret perspektivforenende forståelse (fortolkning) af A's handling med udgangspunkt i modellens kategorier kan ske inden for en sproglig form, som svarer til den, B anvendte ved formuleringen af sin forståelse af A's handling ud fra et rent externt perspektiv: „Du (A) handler, *som om* du sagde: Jeg ønsker det og det. Du handler, *som om* du sagde: Jeg anstrenger mig for at overvinde en modstand af den og den beskaffenhed. Din handling forløber, *som om* du sagde: Jeg kan (kan ikke) overvinde modstanden, og jeg kan (kan ikke) realisere mit mål etc. etc. Hvad siger du til den fortolkning?“)

På fig 21 betegner „B's alterreflekterende ytringer“ *alle* meddelelser fra B til A (og eventuelt til andre) om indholdet af en bestemt forståelse af A's handling, som B er kommet frem til. „B's alterreflekterende ytringer“ omfatter altså *både* meddelelser, hvor B beretter om sin umiddelbare forståelse af A's handling, *og* meddelelser, hvor B beretter om sin middelbare forståelse af A's handling anskuet ud fra et formidlet internt perspektiv, *og* meddelelser, hvor B beretter om sin middelbare forståelse af A's handling anskuet fra et direkte externt perspektiv, *og* meddelelser, hvor B beretter om sin middelbare, perspektivforenende forståelse af A's handling. (Alle disse forhold kan man få afbildet på dialogmodellen ved at gå alle de mulige veje fra „B's erkendelse af A's handling“ til „A's erkendelse af sin egen handling“.)

„B's metareflektende ytringer“ på fig 21 afbilder den situation, hvor B meddeler A, *inden for hvilke kategorier* han udvikler sin forståelse af A's handling. B kan til eksempel være en psykolog, der - foruden at meddele sit forslag til en perspektivforenende forståelse af klienten A's handling - *også* beskriver handlemodellens kategoristruktur.

B's metareflektende ytringer kan desuden bestå deri, at han foreslår A at bruge de samme kategorier, når han udvikler *sin* forståelse af sin handling.

2a. Den subjektproblematiserende dialog - beskrevet med udgangspunkt i den handlende og handleerkendende person

I det foregående har jeg primært beskrevet den subjektproblematiserende dialog med udgangspunkt i den udenforstående iagttagere. I det følgende skal jeg

beskrive den subjektproblematiserende dialog, idet jeg primært tager udgangspunkt i den handlende og handleerkendende person selv (A på fig 21).

2b. Den handlende og handleerkendende persons erkendelse af sin handling fra et direkte internt og fra et formidlet externt perspektiv

Den handlende person (A) kan forsøge at erkende sin handling, som den direkte fremtræder for ham. (Se den stiplede linie, der går fra „A’s handling“ til „A’s erkendelse af sin egen handling“.) Sagt på en anden måde forsøger A at blive sig sin egen handling bevidst fra et direkte *internt perspektiv*.

At forsøge at blive sig sin handling bevidst fra et direkte internt perspektiv er *ikke* det samme som at fremdrage de bevidsthedselementer, som konstituerer oplevelsen af handlingen - dette var derimod introspektionismens program. At forsøge at erkende sin egen handling fra et internt perspektiv er derimod at forsøge at klarlægge det, man selv har gjort eller selv vil gøre i den fællesmenneskelige verden, på grundlag af emotive, conative og cognitive kriterier, der fremtræder direkte for én selv. (Det er den handlende persons forsøg på at erkende sin egen handling fra et internt perspektiv, som har været hovedudgangspunktet ved beskrivelsen af handlemodellen.)

En person (A) kan imidlertid også forsøge at inddrage et andet menneskes (B’s) forståelse i sit eget forsøg på handleforståelse. At gøre et andet menneskes forståelse af sin handling til en kilde til sin egen forståelse af sin egen handling er det samme som at anskue sin egen handling fra et formidlet *externt perspektiv*.

Forståelsen af ens egen handling fra et formidlet externt perspektiv kan dels ske via den andens sprogligt formulerede refleksioner over ens handling (se „B’s alterreflekterende ytringer“ på fig 21), dels via den andens handlemæssige forhold til ens handling. (Det sidstnævnte forhold er ikke afbildet på fig 21, men kan bl.a. optræde som „modstand fra andre mennesker“ i handlemodellen; se f.eks. fig 18.)

I dagligdagens ureflekterede situationer vil en person ikke skelne skarpt mellem sin-handling-som-den-fremtræder-direkte-fra-et-internt-perspektiv og sin-handling-som-den-fremtræder-via-andre-mennesker-fra-et-externt-perspektiv. I det øjeblik en persons handling blokeres, kan denne person imidlertid ud fra en analyserende erkendeindstilling forsøge at forstå handlingen *både* ud fra et direkte internt perspektiv *og* ud fra et sprogligt formidlet, externt perspektiv.

På fig 21 kan man både illustrere den situation, hvor A forsøger at analysere sin handling, sådan som den fremtræder direkte for ham fra et internt perspektiv, og den situation, hvor A forsøger at forstå sin handling fra et sprogligt formidlet eksternt perspektiv. I den sidstnævnte situation kan det f.eks. dreje sig om det tilfælde, hvor B kommunikerer sin perspektivforenende fortolkning til A.

2c. Den handlende og handleerkendende persons perspektivforenende fortolkning af sin egen handling

Med disse to alternative udkast til en forståelse af sin handling vil personen A se det som sin opgave at komme frem til én bestemt forståelse, som er

maksimalt holdbar, d.v.s. maksimalt *handlerelevant*. Ud fra sine egne kriterier af emotiv, conativ og cognitiv art kan han simpelthen vælge det ene og forkaste det andet, men der er også den mulighed, at han formulerer en helt tredje, perspektivforenende fortolkning på basis af de to udkast til en forståelse.

„A’s metareflekterende ytringer“ på fig 21 afbilder den situation, hvor A meddeler B, inden for hvilke kategorier han udvikler sin forståelse af sin handling. Til eksempel kan han gøre rede for, hvordan han gør brug af handlemodellens kategoristruktur. A’s metareflekterende ytringer kan specielt bestå i, at han kommer med ændringsforslag til B’s forslag om handleforståelseskategorier.

3. En diskussion af den subjektproblematiserende dialogmodel

Dersom kommunikationsmodellen er frugtbar, skal deltagerne i en samtale om den ene parts handlingsliv være i stand til - med modellen foran sig at styre uden om nogle af de faldgruber og sidespor, som truer enhver dialog.

Ud fra modellen kan deltagerne identificere *sig selv*, og de kan identificere deres *roller*. Under samtaler såvel i dagligdagen som i psykologiske forsknings- eller behandlingssituationer er det uhyre almindelige, at det er flydende, hvem der har A- og B-rollen: Iagttageren (B) bliver f.eks. ofte umærkeligt til den omhandlede person, i og med at man ikke fastholder, hvilken handling (udført eller planlagt) i den fællesmenneskelige verden, der er *dialogens genstand*. Selvfølgelig kan det være frugtbart for en dialog, at deltagerne skifter roller, i og med at de skifter samtalemne, men kun *hvis* de gør sig dette skift bevidst, og her håber jeg, at dialogmodellen kan tjene som en vejviser.

Når deltagerne i en dialog umærkeligt glider væk fra emnet, sker dette, fordi deltagerne ikke fastholder, at den overordnede genstand for en subjektproblematiserende dialog er den ene parts handlen *i* den fællesmenneskelige verden.

Under en dialog kan det til eksempel blive et uomgængeligt problem for psykologen (B) at forstå, hvordan en person (A) selv forstår sin handling. At forstå A’s handling fra et formidlet internt perspektiv bliver med andre ord et særligt problem for B. Under forsøget på at løse dette problem kan der umærkeligt ske det for psykologen, at det interne perspektiv så at sige bliver isoleret og „selvstændiggjort“. Psykologen glemmer, at det drejer sig om at bestemme den andens handlen *i* den fællesmenneskelige verden fra *ét* bestemt perspektiv og kommer til at tro, at han beskæftiger sig med *selve* handlingslivets genstand. Jeg mener, at vi just her har kimen til den oplevelses- eller bevidsthedsreifierende tendens i psykologien - en tendens som dialogmodellen skulle kunne bekæmpe i og med den begrebsmæssige adskillelse mellem „A’s handling i den fællesmenneskelige verden“ som samtalens definiendum *på den ene side* og „A’s erkendelse af sin egen handling“ og „B’s erkendelse af A’s handling“ som de to parter forsøger på i fællesskab at nå frem til et definiens *på den anden side*.

Under en dialog kan det også blive et problem for psykologen (B) at forstå en person (A) fra et externt perspektiv, og psykologen kan blive så optaget af denne problemløsning, at det eksterne perspektiv bliver selvstændiggjort, og vi har kimen til de varianter af adfældsreifikation, der karakteriserer forskellige behavioristiske retninger.

Modellens konceptualisering af, hvordan en psykolog kan veksle mellem at anlægge et direkte externt og et formidlet internt perspektiv over for personens handlen i den fællesmenneskelige verden, skulle kunne medføre, at psykologen med modellen foran sig hverken reifierer „oplevelsen“ eller „adfærden“.

Under en dialog om forståelsen af en bestemt handlen i en bestemt fællesmenneskelig situation kan der opstå problemer omkring fastlæggelsen af de kategorier, inden for hvilke handleforståelsen skal udvikles. Disse problemer kan vokse i et sådant omfang, at de bliver selvstændiggjorte, og man glemmer at hovedformålet var at forstå menneskers handlen/fællesmenneskelige situationer. En sådan selvstændiggørelse af de begrebsmæssige problemer kan være kimen til en begrebsidealisme, hvor studiet af handlingslivet sættes lig med en rent tankemæssig afklaring af *handlebegrebet*. Ved at dialogmodellen (og herunder også handlemodellen) konceptualiserer en uafsluttelig vekselvirkning mellem handlen og handleerkendelse understreges det, at handlingslivets psykologi ikke kommer et skridt frem, medmindre man tager udgangspunkt i *konkret handlen i fællesmenneskelige handlesituationer*.

De subjektproblematiserende eksperimenter i 1. del har i høj grad været en inspirationskilde til den her beskrevne kommunikations- eller dialogmodel (som hænger uløseligt sammen med handlemodellen), og det skulle nu være muligt at bruge disse eksperimenter til at eksemplificere en række træk ved dialogmodellen.

Betragter vi samtalerne mellem forsøgslederen (B) og forsøgspersonen (A), kan vi se, hvordan B gennem sin lytten og spørgen forsøger at forstå A's handling udelukkende fra et internt perspektiv, d.v.s. sådan som A selv kæmper for at forstå sin pludselig uigennemførlige handling. Ved sin empatiske holdning til A forsøger B såvidt muligt ikke at introducere kategorier i samtalen, som A ikke selv har nævnt - men beder i stedet A om at uddybe en række træk ved handlingen, som A nævner spontant. Det er meget vigtigt at understrege, at B under sin empatiske samtale med A ikke er passivt modtagende. Når B beder A om at uddybe visse momenter ved handlingen, som A har nævnt spontant, er dette et udtryk for, at B er aktiv i samtalen og er med til at styre dens udfald. (A nævner således træk ved sin handling i samtalens løb, som B *undlader* at bede A om at uddybe, og som A måske derfor dropper i det følgende.)

Forsøgslederens (B's) *sammenfattende* fremstilling af forsøgspersonernes opfattelse af deres handlen, er også en aktiv og skabende proces fra B's side. Som jeg var inde på i indledningskapitlet, er det ikke psykologens opgave mekanisk at opsamle forsøgspersonernes beskrivelser. Det er tværtimod psykologens opgave aktivt at opstille de kategorier, som bedst kan rumme de væsentlige træk, som kommer frem under forsøgspersonernes beskrivelser.

Som det erindres, skelnede jeg i min sammenfattende beskrivelse af forsøgspersonernes handlinger, *sådan som de fremtrådte for forsøgspersonerne*, mellem „identitetsaspekter“, „perceptuelle aspekter“ og „kontrolaspekter“ - og især kontrolaspekterne gav anledning til mine „metareflekterende ytringer“ i bogens 2. del, d.v.s. til min opstilling af handlemodellens (og dialogmodellens) kategoristruktur.

Ser vi på forsøgspersonernes handlespor, som blev registreret, mens de troede, at de så eller hørte sig selv (mens det i virkeligheden var en anden, de så eller hørte), har vi et eksempel på handlinger, som fremtræder for iagttageren (B) fra et direkte externt perspektiv.

Ligesom forsøgspersonernes handlinger ikke er identiske med deres egen kommunikerede opfattelse af dem, er handlingerne ikke identiske med de registrerede handlespor. Det er vigtigt at ordne handlesporene i en fysisk/geometrisk/matematisk beskrivelsesramme (i vinkelgrader, i cps (hertz) etc. etc.), men handlingen er ikke reduceret til disse målinger. De skal i stedet hjælpe os til at formulere en præcisere kvalitativ beskrivelse af handlingen inden for en subjektorienteret forståelsesramme: Anskuet fra et externt perspektiv

lykkes/mislykkes forsøgspersonens forsøg på at realisere et bestemt mål på den og den måde og så og så meget.

Forsøgspersonernes handlinger under eksperimenterne fremtrådte, som man vil huske, forskelligt for forsøgslederen ud fra henholdsvis et formidlet internt og et direkte externt perspektiv. (Som det også vil erindres, havde forsøgspersonerne i kraft af forsøgets tilrettelæggelse ikke mulighed for selv at iagttage deres handlespor under forsøgene.) På den ene side fortalte forsøgspersonerne f.eks. forsøgslederen, at de så og følte deres krop (eller hånd) blive tvunget væk mod højre fra det tilstræbte mål af et eller andet ukendt, og at dette skete på trods af deres aktive forsøg på at rette bevægelsen op. På den anden side registrerede forsøgslederen fra et direkte externt perspektiv, at forsøgspersonerne ikke var i stand til at virkeliggøre det mål, de stræbte efter at realisere, idet de bevægede sig væk fra målet *mod venstre*. (Ved stemmeforsøgene opnåedes analoge resultater.)

Modsætningen mellem de to måder, hvorpå forsøgspersonernes handlinger fremtrådte for forsøgslederen, tvang ham (d.v.s. nærværende forfatter) til at konstruere en tredje, perspektivforenende fortolkning: Den fremmede krops og den fremmede hånds visuelle målafvigelse (og den fremmede stemmes auditive målafvigelse) greb formende ind i forsøgspersonernes opfattelse af *deres* krop, hånd og stemme i en sådan grad, at de så og *følte*, at de contravoluntært bevægede sig væk fra målet, og deres registrerede bevægelse væk fra målet i den *modsatte* retning står som et udtryk for, at de forsøgte at rette bevægelsen op. Det, at denne kompenserende bevægelse slet ikke eller kun delvist var forsøgspersonerne bevidst, skal samtidig ses som et udtryk for, i hvilken grad synsindtrykket (eller lydindtrykket) af den fremmede krop, hånd eller stemme greb formende ind i forsøgspersonernes krops-, hånd- og stemmebevidsthed.

Det er videre illustrativt for gangen i den subjektproblematiserende dialog, -sådan som den er konceptualiseret i den her beskrevne model, at forsøgspersonerne akcepterede forsøgslederens perspektivforenende fortolkning af deres handlinger, da de efter forsøget fik indsigt i, at de ikke havde set (eller hørt) sig selv, men en anden, og da de for første gang fik lejlighed til at se (eller høre), hvordan de havde kompenseret under M₂-forsøgene.

I 3. del af denne bog vil jeg beskrive et nyt eksperiment, som er velegnet til på en mere indgående måde at eksemplificere en række træk ved dialog- og handlemodellen.

Den subjektproblematiserende dialog, som er beskrevet i dette kapitel, er en specificering af, hvordan fagspsykologer og ikke-psykologer kan udvikle en forståelse af handlingslivet i forlængelse af den forståelse, som mennesker i dagligdagen selv kan give udtryk for, og ved beskrivelsen af handlemodellen blev der givet et forslag til en kategoristruktur, inden for hvilken denne subjektorienterede, ikke-deterministiske forståelse af handlingslivet kan udvikles.

En subjektproblematiserende psykologi har ikke blot dialogen som *erkendemetode* (i lighed med psykoanalysen); den formulerer også ethvert *erkendelses-*

resultat som en fase indenfor en fortsat og uafsluttet dialog mellem den altererende iagttagende og den selverkendende, dialog *deltagende* og dialog *omhandlende* person. Og her står den i modsætning til deterministisk orienterede teoretiseringer over den menneskelige handling (som vi ser det inden for den motivationspsykologi, som er inspireret af psykoanalysen), hvor dialogens *resultat* konceptualiseres som noget, der ligger *uden for* denne dialog. (Også det at udarbejde psykologiske teorier inden for forskellige varianter af en deterministisk ramme, kan beskrives som faser i dialoger, men det er dialoger mellem forskere. Forsøgspersonen (eller klienten) er primært dialogens *genstand* i modsætning til det, der sker under gennemførelsen af det subjektproblematiserende program, hvor forsøgspersonen både er dialogens omhandlede person og den principielt ligestillede deltager i den fælles erkendelse.)

I lys af ovenstående bliver det muligt bedre at gøre rede for, hvordan man inden for den subjektproblematiserende forståelsesramme, som handle- og dialogmodellen afstikker, kan tale om de forhold, som på en substantiverende måde er blevet betegnet som „det ubevidste“ inden for en deterministisk ramme.

Hvis en psykolog under en dialog med en klient kommer frem til en omkalfatrende fortolkning af visse af klientens fortidige handlinger ud fra en deterministisk ramme, vil psykologen så at sige substantivere sin fortolkning. Den bliver med tilbagevirkende gyldighed lagt ind i personen anskuet som en organisme. Sagt på en anden måde bliver de fortidige handlinger fortolket som værende determineret af nogle ubevidste kræfter - og psykologen vil meget let komme til at formidle denne fortolkningsform til klienten, således at denne får forstærket sin quasi-deterministiske selvopfattelse i stedet for at få udviklet en subjektorienteret selvforståelse.

Ønsker psykologen i modsætning hertil at formulere sine omkalfatrende, perspektivforenende fortolkninger af klientens fortidige handlinger inden for en kategoristruktur, hvor han principielt ikke forlader den subjektproblematiserende dialog mellem fortolkeren og den fortolkede, kan dette gøres ved hjælp af handleforståelsesdimensionerne, og det kan f.eks. ske i følgende sproglige form: „Du har handlet, *som om* du ønskede det og det, og *som om* du havde besluttet dig for at ignorere de og de ønsker, hvilket har haft de og de konsekvenser. Hvad siger du til denne fortolkning?“

Hvis et forslag til en tilbagegribende fortolkning af denne type accepteres som gyldigt af den fortolkede selv, betyder det ikke, at hans eventuelle tendens til at forstå sig selv på en avoluntær, quasi-deterministisk måde bliver forstærket; thi kriteriet på at fortolkningen er holdbar består primært deri, at han på baggrund af den nye forståelse af de fortidige handlinger, får mulighed for at planlægge nye, *gennemførlige* handlinger, som viser sig at være i bedre overensstemmelse med både det, han *ønsker sig*, og det, han anser for *nødvendigt*.

Det er min opfattelse, at mange motivationspsykologiske teorier - ofte utilset og implicit - fungerer som vejledninger i at stille subjektproblematiserende spørgsmål. Netop derfor kan de være frugtbare. Derfor er det klart, at man ikke ud fra en subjektorienteret grundsynsmåde blot unuanceret vil forkaste handleteorier, der er udviklet inden for erkendelsesrammer, der angiveligt er deterministiske. Tværtimod må man forsøge at *rekonstruere* teorierne med henblik på at få ekspliciteret deres mulighed for at give specificeret vejledning til en subjektproblematiserende dialog. Et sådant arbejde skal ikke forsøges i denne bog; I og med at jeg forsøger at ekspliciterer en subjektproblematiserende

forståelsesramme og en subjektproblematiserende dialogmodel, kan man sige, at jeg arbejder med begyndelsesgrundlaget for et sådant projekt.

En subjektproblematiserende psykologi vil altid sejle mellem Scylla og Charybdis. Scylla: En spekulativt postulerende psykologi, hvor resultatet nok kan blive et sammenhængende system af begreber, men hvor begrebssystemet samtidig er uden indbygget krav om konfrontation med den fællesmenneskelige dagligdags virkelighed, hvilket betyder, at det er uden udviklingsmuligheder, i og med at det ikke opfordrer mennesker til selv at eksperimentere som handlende subjekter i nye situationer. Charybdis: Den rene case-story psykologi, hvor man får indgående beskrivelser af enkeltpersoner, men på et helt ateoretisk plan, idet der ikke er noget eksplicit forsøg på generalisering.

Kravene til den subjektproblematiserende psykologi må således være dobbeltsidige. På den ene side må psykologens teoretiske arbejde bestå i en udvikling af stadig mere nuancerede spørgsmål, som handlende og handleerkendende mennesker må stille sig selv og hinanden, og disse spørgsmål må direkte afspejle et sammenhængende system af begreber, imellem hvilke der består indre og ikke ydre forhold. På den anden side må psykologens virkelighedskonfronterende arbejde bestå i at udvikle metoder, der anviser handlende og handleerkendende mennesker, hvordan de sammen og hver for sig kan bære sig ad med *konkret* at stille disse spørgsmål, og hvordan de kan bære sig ad med at besvare dem *konkret*. I 2. del af denne bog har jeg kun beskæftiget mig med en beskrivelse af det sprogligt formulerbare indhold af handlemodellens kategorier („spørgsmålene“), men dette betyder absolut ikke, at jeg mener, at menneskers udvikling som bevidst handlende væsener primært foregår, mens de samtaler om deres handlen. Lad mig minde om en grundtese i denne bog (som også i det små har været vejledende for udformningen af eksperimenterne): Vi begynder først at tage vor forståelse af os selv og andre op til dybtgående revision, når vi handlemæssigt, følelsesmæssigt og forstandsmæssigt kommer ud for et brud i vor selvfølgelige, vanepregede og (tilsyneladende) uproblematisk dagligdag. En selverkendelse og en erkendelse af andre, der ikke tager udgangspunkt i en sådan total brudsituation, er overfladisk og intellektualistisk hvilket er det samme som at sige, at den ikke får handlemæssige konsekvenser.

Med udgangspunktet i en sådan tese bliver det at få vejledning i, hvilke „spørgsmål“ man skal stille sig selv og andre (og hvordan man skal gøre det), ikke blot en anvisning på et sprogligt plan. Psykologer, der vil udvikle subjektproblematiserende metoder, må primært arbejde med at udvikle nogle anvisninger på, hvordan man i dagligdagen (eller i workshop situationer) kan handle på forskellige eksperimenterende måder for at kunne provokere en omkalfatrende erkendelse af sig selv og af andre.

Ideelt burde handlemodellens kategorier ikke beskrives isoleret - sådan som det er sket i denne bog, men i og med forslag til åbne, eksperimenterende handlinger.

I dag flourer der utallige teknikker, som er eller har mulighed for at blive subjektproblematiserende (sensitivitetstræning, sensory awareness øvelser, gestaltterapi etc.) Det er en meget spændende og måske en meget omvæltende udvikling af psykologien, *hvis* disse workshop situationer på den ene side bliver gennemlevede, på den anden side bliver gennemreflekteret på en åben erkendende måde og ikke styret af en overfladisk og dogmatisk pseudoteori. At de bliver gennemlevede er der efterhånden ingen tvivl om. Om de bliver åbent gennemreflekteret (og derved giver en *omstruktureret* forståelse, som kan danne

baggrund for *ny* handlen i dagligdagen) afhænger bl.a. af, om der kan udvikles en relevant vejledning i at stille subjektproblematiserende spørgsmål. Jeg håber, at handlemodellen (og herunder også dialogmodellen), som er beskrevet i denne bog, kan indgå som et indlæg i en diskussion om dette projekt.

Efter at manuskriptet til denne bog var færdiggjort har lektor, cand. psych. Berl Kutchinsky fortalt mig, at han har arbejdet ud fra overvejelser, der i væsentlige henseender falder sammen med de tanker, der især udvikles i dette kapitel (Kutchinsky, 1976). Berl Kutchinskys arbejde er en indgående beskrivelse af en voyeur's livssituation, og det viser klart frugtbarheden af at veksle mellem forskellige forsøg på forståelse ud fra forskellige perspektiver i en dialogssituation, forsøg på forståelse som fører frem til en perspektivforenende forståelse, som *begge parter* (psykolog som ikke-psykolog) kan blive enige om.

3. del// Handleudvikling -
eksperimentelle eksemplificeringer
af modellens anvendelighed

I 1. dels kapitel 1, 2 og 3 redegjorde jeg for en række eksperimenter, hvor forsøgspersonerne i dialog med forsøgslederen beskrev, hvordan de opfattede deres krop, hånd eller stemme snart som havende et involuntært (et avoluntært eller som regel - et contravoluntært) præg snart som havende et voluntært præg, og de beskrev, hvordan de *forsøgte at forstå*, d.v.s. *at problematisere* sig-selv-i-den-situation-som-de-handlede-i. I 1. dels kapitel 4 diskuterede jeg, hvordan disse kvalitative, eksplorerende eksperimenter kunne bruges i et begrebskonstituerende arbejde, hvorefter jeg i 2. del - netop med forsøgenes dialoger som én af inspirationskilderne - udarbejdede og diskuterede et forslag til en begrebsramme, inden for hvilken mennesker - for sig selv eller i dialog med andre - kan forsøge at forstå sig selv eller andre som individuelt eller kollektivt handlende subjekter.

Under det begrebskonstituerende arbejde i 2. del bevægede jeg mig langt ud over, hvad jeg fandt i eksperimenterne. Dette er ikke i sig selv kritisabelt, ja det er en uomgængelig konsekvens af at have stillet sig en begrebskonstituerende, d.v.s. en *begrebsoverskridende* opgave. Hvis man pålagde sig selv det krav aldrig at udtale sig udover sine data, ville eksperimentel psykologi stå i fare for at ende i empiristisk tomgang inden for den samme - uproblematiserede - begrebsramme. Som jeg imidlertid omtalte i indledningskapitlet til denne bog, er der en række krav, som den psykolog, der arbejder eksperimentelt og begrebskonstituerende inden for handlingslivets psykologi, må søge at leve op til.

Således må man kræve, at væsentlige aspekter ved dialogerne fra de eksplorerende forsøg skal kunne „rummes“ inden for den opstillede begrebsramme – og det på en måde, som giver en *sammenhængende* forståelse af forsøgene.

Dette er ikke det samme som at sige, at *alle* aspekter ved de eksplorerende forsøg skal kunne rummes inden for den opstillede begrebsramme. Tværtimod må en begrebsramme kunne „bortfiltrere“ aspekter, som er uvæsentlige for ens beskrivelsesformål, således at de væsentlige aspekter bliver beskrevet i en *koncentreret, overskuelig* form.

Jeg vil hævde - hvad jeg tidligere har været inde på i 2. del - at handlemodellens kategoristruktur er en velegnet forståelsesramme, når man i sammenhængende og koncentreret form vil beskrive de måder, hvorpå forsøgspersonerne under de subjektproblematiserende forsøg forsøgte at gøre sig deres handlesituation bevidst - og dette er en konklusion, som læseren delvis har mulighed for at tage stilling til på basis af de aftrykte dialoger.

Dernæst må man forlange af en subjektproblematiserende handlemodel, at mennesker i dagligdagens handlesituationer skal kunne reflektere over sig selv og andre som aktuelt og, eller potentielt handlende subjekter inden for den opstillede begrebsramme (handlemodel) - og det på en måde, som på én gang er sammenhængende, forståelseskabende og handleudviklende.

I denne bog har jeg ikke søgt at dokumentere, at modellen kan opfylde dette krav, idet mine eksempler fra dagligdagens handlesituationer udelukkende er af illustrativ art. For alvor at sætte frugtbarheden af handlemodellen på prøve ville kræve konkret psykologisk arbejde, som blev planlagt, gennemført og vurderet inden for modellens forståelsesramme. Et sådant arbejde – som til eksempel kunne have karakter af en terapeutisk praksis eller som kunne finde sted under mere „laboratoriemæssige“ forhold - er ikke blevet taget op i denne bog. Betraget som en *generel* konceptualisering af væsentlige aspekter ved det

menneskelige handlingsliv må handlemodellen - som tidligere nævnt - ses som et *forslag*, som herved overdrages til læserens videre bearbejdning.

I tredje - og sidste - del af denne bog vil jeg forsøge at løse en mere begrænset opgave. Jeg vil vende tilbage til nogle af de forsøgssituationer (beskrevet i 1. del), som var en væsentlig inspirationskilde til den subjektproblematiserende handle- og dialogmodel (som jeg beskrev i 2. del). I de nye forsøg vil jeg afprøve om jeg - ved systematisk at stille spørgsmål, som er udledt af modellens handleforståelsesdimensioner - kan finde en struktur i svarene, som er i overensstemmelse med modellens definitioner af det voluntære, det contravoluntære og det avoluntære, og som giver et holdepunkt for en meningsfuld fortolkning af, hvordan forsøgspersonerne *selv* forstod deres handleudvikling. Jeg vil med andre ord se, om det er muligt på basis af de modelafledte spørgsmål at få sådanne svar, at de kan danne et forsvarligt udgangspunkt for en fortolkning ud fra et „rent“ internt perspektiv. Desuden vil jeg prøve at give en fortolkning af forsøgspersonernes registrerede handlespor, altså en fortolkning ud fra et „rent“ externt perspektiv. (Også i forbindelse med denne fortolkning vil jeg anvende modellens handleforståelsesdimensioner.) Endelig vil jeg undersøge, om der kan findes en sammenhæng mellem visse træk ved forsøgspersonernes svar og visse træk ved forsøgspersonernes handlespor, som kan danne udgangspunkt for en holdbar, perspektivforenende fortolkning af handlesituationen og dens udvikling. (Også i forbindelse med den perspektivforenende fortolkning vil jeg anvende modellens handleforståelsesdimensioner.)

I tredje del vil jeg med andre ord undersøge, om handlemodellens forståelsesdimensioner er anvendelige, når jeg som psykolog prøver at nå frem til en meningsfuld og holdbar fortolkning af en given handlesituation anskuet ud fra de forskellige perspektiver, som dialogmodellen angiver. *Hvis* jeg kan vise, at jeg som psykolog kan bruge handleforståelsesdimensionerne under alle erkendelsesprocessens faser (både når jeg prøver at forstå handlesituationen ud fra et sprogligt formidlet, internt perspektiv og ud fra et direkte, externt perspektiv, og når jeg prøver at give en perspektivforenende fortolkning) betyder det, at jeg har eksemplificeret et handleerkendelsesforløb, hvor der ikke på noget tidspunkt er blevet indført en dualistisk og mekanisk deterministisk betragtningsmåde over for handlesituationen. Thi som det vil fremgå af de følgende kapitler, er de fortolkninger, som jeg formulerer inden for modellens begrebsramme under alle de forskellige fortolkningsfaser i princippet *forslag*, som kan stilles forsøgspersonerne med det formål at nå frem til en holdbar handleforståelse, som er *fælles* for psykolog og forsøgsperson, og som er *handlerelevant* for den sidstnævnte.

Kapitel 1. Manuelle handlingers udvikling. - En eksperimentel eksemplificering af modellens anvendelighed

1. Formålene med eksperimentet

For at klarlægge nærmere, hvordan det var hensigten at undersøge anvendeligheden af handlemodellens begrebsramme, vil jeg begynde med at give en første kortfattet oplysning om forsøgssituationens beskaffenhed, for dernæst at stille nogle spørgsmål, der vedrører udfaldet af forsøget - spørgsmål der blev stillet på baggrund af dels de allerede beskrevne eksperimenter og den allerede beskrevne begrebsramme, dels nogle spredte forforsøg, der lagde op til det her beskrevne eksperiment.

Spørgsmålene er i deres endelige udformning formuleret efter at forsøgene er udført og bearbejdet. De skal derfor mere ses som en pædagogisk vejledning af læseren end som en beskrivelse af gangen i det faktiske forskningsforløb.

Forsøgspersonen bliver i det her beskrevne eksperiment anmodet om at bevæge sin hånd langs en ret linie, som står vinkelret på hans frontalplan.

Takket være et spejlarrangement vil han se *forsøgslederens* hånd, som ved begyndelsen af hvert enkeltforsøg visuelt er lokaliseret der, hvor han under normale omstændigheder ville se sin egen hånd. Hans egen hånd vil blive skjult af spejlet. (Dette forsøgsarrangement ligner altså på mange måder det, der blev arbejdet med under de forsøg, der blev beskrevet i 1. dels kapitel 2. I det følgende afsnit skal der gives en detaljeret apparatbeskrivelse.)

I modsætning til de kvalitative, eksplorerende forsøg, som tidligere er omtalt, vil forsøgspersonen få besked om, at han ikke ser sin egen hånd, men forsøgslederens. - Denne ændring i forsøgsproceduren har et dobbeltsidigt formål: Dels vil det være interessant at se, om denne viden i sig selv er tilstrækkelig til at forsøgspersonen får fuld kontrol over sine egne manuelle handlinger, dels vil det være formålstjenligt at afmystificere forsøgssituationen i en sådan grad, at forsøgspersonen afslappet og sagligt kan besvare den række af spørgsmål, som forsøgslederen vil stille ham efter hvert enkeltforsøg.

Mens forsøgspersonen forsøger at bevæge sin hånd langs den rette linie, som han ser i spejlet, vil han se forsøgslederens hånd, som bevæger sig mod højre væk fra den rette linie i en vinkel på 30° . Forsøgspersonen vil få et stort antal enkeltforsøg (30) af denne type.

Man kan stille en lang række spørgsmål, der vedrører udfaldet af dette eksperiment: For det første kan man stille spørgsmål om, hvordan forsøgspersonen selv vil beskrive sin manuelle handling, altså om hvordan handlingen vil fremtræde fra et sprogligt formidlet internt perspektiv.

Vil forsøgspersonen opfatte sin egen kinæstetisk givne håndbevægelse som voluntær eller som involuntær (avoluntær eller contravoluntær) under et enkeltforsøg? Vil forsøgspersonen være sig bevidst, at der sker en ændring i den måde, hvorpå han opfatter sin håndbevægelse? Vil han f.eks. - efterhånden som forsøgssessionen skrider frem i stigende grad kunne mærke, at han *selv* styrer sin hånd langs den rette linie? - Vil han med andre ord efterhånden mærke, at hans håndbevægelse har et voluntært præg? Vil sådanne eventuelle ændringer i forsøgspersonens opfattelse af sin manuelle handling kunne fremgå ved en udspørgen, som er styret af handlemodellens begrebsramme? - Vil det med andre ord vise sig, at modellens forståelsesdimensioner er anvendelige til i en mikrosituation at beskrive, hvordan en person bliver sig bevidst, at en bestemt manuel handling ved gentagne forsøg efterhånden fremtræder som gennemførlig, d.v.s. som voluntær?

For det andet kan man stille spørgsmål om, hvordan forsøgspersonens manuelle handling vil fremtræde direkte for forsøgslederen, altså ud fra et direkte externt perspektiv, eller sagt på en anden måde: Hvordan vil forsøgslederen kunne karakterisere forsøgspersonens registrerede handlespor - handlespor, som forsøgspersonen ikke har kendskab til takket være spejlanordningen?

Vil forsøgspersonernes registrerede handlespor vise nogle konstante træk? Vil forsøgspersonerne have en tendens til at bevæge sig til venstre for den rette linie, når de forsøger at følge den, i og med at de ser den fremmede hånd bevæge sig mod højre? Vil forsøgspersonernes handlespor ændre sig under en forsøgssession? Vil de f.eks. have en tendens til efterhånden at nærme sig den linie, de prøvede at følge - eller vil deres handlespor udvise andre karakteristiske ændringer?

Vil handlemodellens forståelsesdimensioner og øvrige begreber kunne bruges til at bringe resultaterne fra de to perspektiver i en meningsfuld sammenhæng? Hvis der - på den ene side er konstante træk i de rapporter som forsøgspersonerne giver om deres handlespor, mens der på den anden side - er konstante træk ved deres handlespor, sådan som de bliver registreret af forsøgslederen, vil det så være muligt at undgå den dualisme mellem „det subjektive“ og „det objektive“ som karakteriserer forskellige varianter af behaviorismen? Vil det på samme måde være muligt at undgå den dualisme, der undertiden dukker frem i oplevelsesbeskrivende undersøgelser? Eller udtrykt med andre ord: Hvis der tilsyneladende er modstrid mellem de to typer af resultater, vil det så være muligt at bringe dem i en meningsfuld sammenhæng inden for handlemodellens (og herunder dialogmodellens) begrebsramme, således at det bliver klart, at der er tale om to fremtrædelsesmåder for en og samme handling og ikke om to handlinger i hver sin - henholdsvis subjektive og objektive - verden?

2. Forsøgspersonerne

31 mandlige college-studerende deltog i eksperimentet, som blev udført ved Psychology Laboratory, State University of New York, Brooklyn i foråret 1965. (En stencileret rapport på engelsk om forsøget har foreligget siden 1968). Forsøgs-

personerne oplyste, at de altid havde været højrehåandede, ligesom de oplyste, at de havde normalt syn eller korrigeret syn på begge øjne. I alle andre henseender var 28 af forsøgspersonerne uselekterede, mens de tre resterende forsøgspersoner (no. 29, 30 og 31 i Tabel 1, 2, 3 og 4) blev særligt udvalgt, fordi de havde vist sig at være markant fielddependente i en anden undersøgelse med nogle forsøgsprocedurer udarbejdet af H. A. Witkin (1962). (Problematikken omkring „cognitiv stil“ ligger imidlertid uden for det problemområde, som jeg behandler i denne bog, og skal derfor ikke tages op til særskilt behandling. I det følgende kapitel vil jeg blot ganske kort berøre mine forsøgsresultaters relation til „cognitiv stil“.)

3. Forsøgsopstillingen og fremgangsmåden ved forsøget

Fig 22 forestiller apparatet, som blev brugt ved dette eksperiment. I hovedprincippet er det identisk med det apparat, som blev brugt ved de forsøg, som blev beskrevet i 1. del, kapitel 2. Forsøgspersonen (S) sad ved apparatet med hovedet på en hovedstøtte og så gennem en tragt (T). Et spejl (M) var altid anbragt i en vinkel på 45° i forhold til apparatets vertikale og horisontale flader. Spejlet skjulte forsøgspersonens hånd (SH). Spejlet bevirkede, at forsøgspersonen så en hvid flade (Su_2) med en linie (L_2) som lokaliseret der, hvor en papirdækket flade (Su_1) med en linie (L_1) ville have været synlig, hvis der ikke havde været et spejl. Tragten (T) var anbragt på en sådan måde, at forsøgspersonen kun så det, som lå inden for det område, som er angivet af det stiplede rektangel på Su_2 . Dette betyder, at han hverken så begyndelsen af linien L_2 eller forsøgslederens venstre hånd i startpositionen (i det følgende vil forsøgslederens hånd blive kaldt „den fremmede hånd“ eller AH).

Forsøgspersonens højre hånd (SH) var anbragt på et „håndtag“, som er afbildet på fig 23. Håndtaget var dannet af en halv gummibold fyldt med gips. Boldens diameter var 10 cm. Håndtaget var påsat et cirkulært stykke aeryl, som var så glat, at forsøgspersonen let kunne skubbe håndtaget hen over papiret på fladen Su_1 . Under håndtaget var der en blyant, som rørte linien L_1 , når forsøgspersonens hånd (SH) blev anbragt i startpositionen. Blyanten under håndtaget muliggjorde, at retningen og længden af forsøgspersonens håndbevægelse kunne registreres.

Det håndtag, som den fremmede hånd (AH) var anbragt på, havde ingen blyant, hvorfor dette håndtag ikke efterlod sig noget spor, når det blev bevæget hen over fladen Su_2 . I alle andre henseender var de to håndtag identiske.

Forsøgspersonen blev anmodet om under hele eksperimentet at gribe om håndtaget som vist på fig 22. Den fremmede hånd greb altid på lignende måde om håndtaget, sådan som det er vist på fig 22. De to hænder bar ens handsker.

Spejlarrangementet og den nære lighed mellem de to hænder og håndtag havde den konsekvens, at den venstre, fremmede hånd så ud som forsøgspersonens højre hånd - og at den fremmede hånd var visuelt lokaliseret på fladen Su_1 , hvor forsøgspersonen ville forvente at se sin egen hånd.

Før eksperimentet blev forsøgspersonen oplyst om, at han ville se forsøgslederens hånd bevæge sig i stedet for sin egen håndbevægelse. Han blev anmodet om at se på fladen Su_2 (som altså var visuelt lokaliseret ved Su_1), ligesom han blev informeret om, at det var hans opgave at bevæge sin hånd og sit håndtag langs (under) linie L_2 , som han så i spejlet.

Forsøgspersonen havde indøvet denne bevægelse uden for apparatet ved et bord før det egentlige eksperiment. Han havde lært at starte på et givet signal og at bevæge sin hånd i en bestemt jævn fart, så at hans blyant var ved enden af linien to sekunder efter starten. En summende lyd giver angav varigheden af et enkeltforsøg. Den strækning, der skulle tilbagelægges, var 23,5 cm, svarende til afstanden mellem blyanten i startpositionen og endepunktet på linien L_1 . Under disse tids- og afstandsforhold vil det være forsøgspersonens opgave at foretage en kontinuert styring af sin hånd. Jeg har eksplicit villet undgå at give forsøgspersonen så kort tid til at gennemføre opgaven, at hun blev tvunget til at foretage en ballistisk bevægelse.

Forsøgspersonen og den fremmede hånd startede på samme tid. En brøkdel af et sekund efter starten viste den fremmede hånd sig i forsøgspersonens visuelle felt. Medens forsøgspersonen prøvede at bevæge sin hånd langs med den lige linie L_2 , bevægede den fremmede hånd sig jævnt i en ret linie med en retning, der var 30° til højre for linien L_2 - set fra forsøgspersonens position. Den fremmede hånd bevægede sig med en sådan hastighed, at den tilbagelagde en strækning, som svarede til den strækning, som forsøgspersonen skulle tilbagelægge inden for det samme tidsrum.

Nøjagtig to sekunder efter starten gik lyset ud, og der var komplet mørke i apparatet. Forsøgspersonen blev instrueret om at standse sin bevægelse lige i det øjeblik lyset gik ud og straks tage hånden ud af apparatet. Han blev anmodet om at lade håndtaget blive inde i apparatet. Før lyset blev tændt igen, blev den fremmede hånd anbragt i startpositionen og det samme blev det håndtag, som forsøgspersonen skulle gribe om.

Under selve eksperimentet fik forsøgspersonen aldrig lejlighed til at se de linier (handlespor), som han tegnede under hvert enkeltforsøg.

Der var 30 enkeltforsøg af den type, som er beskrevet ovenfor.

Efter det første enkeltforsøg blev forsøgspersonen oplyst om, at den fremmede hånd ville bevæge sig i den samme retning mod højre i de efterfølgende enkeltforsøg, mens han selv skulle forsøge at bevæge sig ligeud langs linien L_1 .

Når forsøgspersonen havde udført fem enkeltforsøg, blev papiret med forsøgspersonens tegninger udskiftet med et nyt ark papir.

Forsøgslederen forsøgte at karakterisere forsøgspersonens handlespor (d.v.s. hans handling anskuet ud fra et eksternt perspektiv) med udgangspunkt i følgende opmåling af hvert enkeltforsøg: Linien L_1 (som jo optisk faldt sammen med linien L_2 - set fra forsøgspersonens position) blev det ene ben i en vinkel, mens det andet vinkelben fremkom ved at trække en linie fra startpunktet på L_1 til endepunktet af den linie, som forsøgspersonen havde tegnet. Hvis endepunktet af den linie, forsøgspersonen havde tegnet, lå til venstre for linien L_1 blev vinklen (målt i hele grader) givet et positivt fortegn; hvis endepunktet lå til højre for L_1 blev vinklen givet et negativt fortegn.

Forsøgslederen forsøgte på følgende måde at få en forståelse af, hvordan forsøgspersonen selv opfattede sin manuelle handling efter hvert enkeltforsøg - altså hvordan hans handling kunne karakteriseres ud fra et internt perspektiv:

Efter det allerførste enkeltforsøg blev forsøgspersonen bedt om at gennemlæse nedenstående sæt af udsagn⁹ meget omhyggelig og at vælge det udsagn fra hvert sæt, som bedst beskrev hans opfattelse af enkeltforsøget. Forsøgspersonen blev ikke direkte tvunget til at vælge et af udsagnene blandt hvert sæt,

⁹ *Anstrengelse (A) - ingen anstrengelse (A)*

men han var dog udsat for et pres om at vælge, idet det blev betydet ham, at han kun skulle svare „ved ikke“, hvis han var fuldstændig i vildrede.

a. Jeg prøvede virkelig at få min hånd til at bevæge sig langs den lige linie (A).

b. Jeg prøvede ikke virkelig at få min hånd til at bevæge sig langs den rette linie (A).

1. *Mål-realisering (GR) - ingen målrealisering (GR)*

a. Jeg følte, at min hånd bevægede sig mod højre. Den mest udtalte retning var mod højre (GR).

b. Jeg følte, at min hånd bevægede sig lige frem. Den mest udtalte retning var lige frem (GR).

c. Jeg følte, at min hånd bevægede sig mod venstre. Den mest udtalte retning var mod venstre (GR).

1. *Jeg-forårsagen (IC) - ingen jeg-forårsagen (IC)*

a. Jeg oplevede ingen kontrol over min hånd (IC).

b. Skønt jeg oplevede *nogen* kontrol over min hånd, havde jeg mindre kontrol, end da jeg bevægede min hånd uden at se nogen hånd ¹⁰ („IC“).

D.v.s. i en fortest, hvor forsøgspersonen kun så fladen Su_2 , mens han forsøgte at bevæge sig langs med linien L_2 - herom senere.

c. Jeg oplevede, at jeg kontrollerede min hånd på samme måde, som da jeg bevægede min hånd uden at se nogen hånd (IC).

1. *Extern forårsagen (EC) ingen extern forårsagen (EC)*

a) Jeg følte afgjort, at nogle fysiske forhindringer influerede min hånd eller mit håndtag (EC).

b) Jeg følte ikke (tydeligt), at nogle fysiske forhindringer influerede min hånd eller mit håndtag, men det var *som om* min hånd eller mit håndtag blev influeret („EC“).

c) Jeg havde ingen af de oplevelser, som er beskrevet i de to ovenstående udsagn (EC).

Da udformningen af de forskellige sæt af udsagn byggede på en tidligere udført analyse af handleforståelsesdimensioner (som har foreligget i et duplikeret engelsksproget manuskript siden 1968) er de anvendte sæt af udsagn ikke helt i overensstemmelse med den fremstilling af handleforståelsesdimensionerne, som er givet i 2. del, kapitel 2 i denne bog. Men uoverensstemmelserne er dog ikke større, end at man kan sige, at de forskellige sæt af udsagn kan ses som en udmøntning af nogle af de handleforståelsesdimensioner, som er beskrevet i denne bog, til en praktisk anvendelig udspørgeform. Mere specifikt vil jeg hævde, at udsagnene repræsenterer de aspekter, ved hjælp af hvilke det er muligt at karakterisere en handling, som havende henholdsvis et voluntært præg ($A \wedge GR \wedge IC \wedge EC$), og et contravoluntært præg ($A \wedge GR \wedge \underline{IC} \wedge EC$). Ligeledes er det muligt at karakterisere et forløb som havende et avoluntært præg

¹⁰Overskrifterne over hvert sæt af udsagn, og hvad der står i parenteserne efter udsagnene, blev ikke præsenteret for forsøgspersonen.

($\underline{A} \wedge \underline{GR} \wedge \underline{IC} \wedge \underline{EC}$) ved hjælp af udsagnene. (Ved hjælp af udsagnene ville det også have været begrebsmæssigt muligt at karakterisere et forløb som havende et gratuity-præg ($\underline{A} \wedge \underline{GR} \wedge \underline{IC} \wedge \underline{EC}$), men jeg har skønnet, at det ikke ville være empirisk relevant at arbejde med dette præg i denne undersøgelse.) Imidlertid er det vigtigt at understrege, at udsagnene *kun* kan indkredse den manuelle handlings gennemførlighedsaspekter. Der er ingen udsagn, der giver mulighed for at udspørge om personens ønsker og mål i forbindelse med den manuelle handling. De forudsættes så at sige at være givne i og med den i instruktionen forlangte opgave.

Det er påkrævet med nogle flere afklarende kommentarer til den form for udspørgen, som jeg har arbejdet med i dette eksperiment.

Udsagnet \underline{A} i udspørgerammen står for en ikke-villet passivitet over for handlesituationen. Som jeg allerede har været inde på i 2. del, er det meget vigtigt at skelne mellem en sådan ikke-villet passivitet på den ene side og en bevidst valgt handleopgivelse på den anden side. Den sidste måde at forholde sig på kan siges at være en særlig form for handlen, mens kun den ikke-villende passivitet over for en bestemt situation kan karakteriseres som „en ren inaktivitet“, d.v.s. som en avoluntaritet.

Som det fremgår af udspørgerammen udtømmer dens udsagn ikke alle de mulige former for jeg-kontrær forårsagen, som blev beskrevet i 2. del, kapitel 2. Ingen udsagn viser eksplicit hen til „mig-forårsagen“, „alter-forårsagen“ eller „objektforårsagen“. Når forsøgspersonerne valgte udsagn, der viste hen til „ekstern forårsagen“ var det mit indtryk, at dette både implicerede et moment af „objektforårsagen“ og et moment af „alterforårsagen“: De mærkede direkte, at der var - eller det var som om der var noget genstandsagtigt, der påvirkede deres håndbevægelse (objektforårsagen) og dette var tilsigtet af forsøgslederen (alter-forårsagen) i og med at han havde konstrueret den særlige forsøgssituation. Ud fra de få forforsøg, som var et led i forberedelsen af det her beskrevne eksperiment, skønnede jeg, at kun de i udspørgerammen nævnte udsagn var empirisk relevante, mens andre udsagn nok ville være begrebsmæssigt mulige, men uden empirisk relevans.

Som det fremgår af symbolerne efter overskrifterne over de fire sæt af udsagn, har jeg konsekvent valgt at ordne svarene i dichotome kategorier, hvilket med andre ord betyder, at jeg har slået svar, der stammer fra to udsagn, sammen i én kategori. Dette er sket, fordi jeg fandt, at det ville være det mest praktiske, samtidig med at jeg skønnede, at der var dækning for det, både under hensyntagen til hvad forsøgspersonerne var sig bevidst under eksperimentet og under hensyntagen til den udførte begrebsanalyse.

Fra og med det andet enkeltforsøg blev forsøgspersonen anmodet om at forblive siddende ved apparatet med hovedet på hovedstøtten under resten af eksperimentet. Efter hvert af de følgende enkeltforsøg blev han bedt om at fortælle, hvordan han havde opfattet sin handling ved at vælge et udsagn fra hvert sæt af udsagn. Da forsøgspersonerne ikke lærte udsagnene udenad, blev de mundtligt præsenteret for dem i forkortet form. Alle forsøgspersonens svar blev noteret ned med henblik på senere bearbejdning.

Efter afslutningen af eksperimentet blev forsøgspersonen bedt om på et stykke papir at tegne nogle af de håndbevægelser, som han havde mærket, at han havde udført under enkeltforsøgene, og han blev bedt om i ord at give en fri beskrivelse af, hvordan han havde opfattet, at eksperimentet havde udviklet sig.

Dernæst blev forsøgspersonen for første gang præsenteret for sine adfærds-
spor, og han blev bedt om at kommentere dem. Til sidst meddelte forsøgslede-
ren forsøgspersonen, hvordan han fortolkede forsøgets udfald.

Før det ovenfor beskrevne hovedforsøg blev der udført en fortest, som bestod
i, at forsøgspersonen skulle udføre 10 enkeltforsøg af samme type, som enkelt-
forsøgene i hovedeksperimentet - med den vigtige undtagelse at han hverken så
sin egen hånd eller den fremmede hånd, mens han forsøgte at styre sin hånd
langs (under) den rette linie L_2 i spejlet. Efter hvert enkeltforsøg beskrev for-
søgspersonen, i hvilken retning han havde mærket, at han havde bevæget sin
hånd.

Ved at sammenligne resultaterne fra fortesten med nogle af resultaterne fra
hovedeksperimentet vil det i højere grad blive muligt at udtale sig om i hvilken
udstrækning og på hvilken måde den fremmede hånds visuelle bevægelse har
haft betydning for forløbet af hovedeksperimentet.

For at undersøge, hvilken indflydelse udfaldet af hovedeksperimentet even-
tuelt ville få for forsøgspersonernes senere manuelle handlen, blev der udført en
eftertest præcis af samme karakter som den ovenfor beskrevne fortest. Denne
test var inspireret af de undersøgelser over visuo-motorisk adaptation til for-
skellige former for *prismatisk syn*, som især Held og medarbejdere (se f.eks.
Held & Gottlieb (1958)) har arbejdet med. De her beskrevne for- og efter-
tests foregik under principielt de samme optiske stimulusbetingelser, som var
gældende under Held & Gottliebs for- og eftertest, da de undersøgte hvilken
eftervirkning det har at betragte sin hånd under prismatisk forskydning.

Det store problemkompleks vedrørende visuo-motorisk adaptation, som hi-
storisk går tilbage til Stratton's klassiske undersøgelser (1897), skal ikke gøres
til genstand for speciel behandling i denne bog. (En glimrende redegørelse for
studiet af disse problemer er givet af Howard & Templeton (1966).)

Udarbejdelsen af de grundlæggende tabeller er sket i samarbejde med lektor,
cand. psych. Jan Rattleff, lektor, cand. stat. Benny Karpatschof, stud. psych.
Eva Koch Sørensen og stud. psych. Pia Ryde. Under dette arbejde blev idølpro-
grammerne anvendt (se Karpatschof, Møller & Rattleff 1974). Den statistiske
analyse er foretaget i samarbejde med lektor, cand. stat. Svend Kreiner Møller,
der desuden har foretaget programmeringen i forbindelse med udarbejdelsen af
tests, grafer og mere specielle tabeller.

4. Eksperimentets udfald

I Tavle I, II, III, IV og V har jeg sammenfattet forsøgsresultaterne for samtlige
enkeltpersoner. Af diagrammet kan man - for hver person - dels danne sig et
indtryk af de opmålte handlespors retninger, dels danne sig et indtryk af for-
søgspersonernes domsafsigelser i løbet af eksperimentet. S, L, R og ? i for- og
eftertesten betyder henholdsvis „lige ud“, „til venstre“, „til højre“ og „er for usik-
ker til at fælde en dom“. A, C, V og U i forsøget med fremmed-hånd-betingelser
(AHC) betyder henholdsvis avoluntære, contravoluntære, voluntære og andre
former for domskombinationer. Tavlerne er ment som en hjælp til læserne, så
de kan danne sig et umiddelbart indtryk af, om de er enige med mig, når jeg
i det følgende vil forsøge at udtrække de *generelle træk* i forsøgsresultaterne.
Ligeledes er det meningen at læserne skal få mulighed for at formulere andre
fortolkninger, end dem jeg når frem til. Dersom læserne ønsker nærmere at un-

dersøge sådanne fortolkninger, kan de på anmodning få tilsendt det komplette datamateriale, som foreligger i overskuelig form.

4a. Eksperimentets udfald - *anskuet udelukkende fra et eksternt perspektiv*

Forsøgspersonernes registrerede handlespor under hele hovedeksperimentet med „fremmed-hånd-betingelser“ (AHC 1-30) er sammenfattet i Tabel 1, mens Tabel 2 sammenfatter resultaterne fra de 10 første (AHC 1-10) og de 10 sidste enkeltforsøg (AHC 21-30) i det samme eksperiment. Forsøgspersonernes handlespor under fortestens 10 enkeltforsøg (Pre 1-10) er sammenfattet i Tabel 3, mens resultaterne fra eftertesten (Post 1-10) er sammenfattet i Tabel 4. Tabel 4 gengiver ligeledes den registrerede retning af det første (Post 1) og det sidste enkeltforsøg (Post 10) i eftertesten.

Næsten alle forsøgspersoner bevægede sig tydeligt mod venstre i hovedeksperimentet, når den fremmede hånd bevægede sig 30° mod højre. Sammenholder man for hver forsøgsperson den gennemsnitlige retning af hovedforsøgets 10 sidste enkeltforsøg (M(AHC 21-30)) med den gennemsnitlige retning af fortestens 10 enkeltforsøg (M(Pre 1-10)) er denne tendens klart signifikant for gruppen som helhed ved benyttelse af Wilcoxon Test of Paired Replicates ($p < 1/2\%$).

Der viste sig store individuelle forskelle m.h.t. hvor meget forsøgspersonerne bevægede sig mod venstre, når den fremmede hånd bevægede sig mod højre. Fire forsøgspersoner bevægede sig mere end 40° mod venstre; de fleste bevægede sig mindre, men kun et fåtal kunne siges at bevæge sig nogenlunde på samme måde som i fortesten.

Hvis man (som på fig 24) for hver forsøgsperson sammenholder den gennemsnitlige retning af de 10 sidste enkeltforsøg (M(AHC 21-30)) med den gennemsnitlige retning af de 10 første enkeltforsøg (M(AHC 1-10)), vil man kunne se de store individuelle forskelle i hovedeksperimentet afbildet grafisk, ligesom man vil kunne få et klart indtryk af, hvordan næsten alle forsøgspersoner var forholdsvis stabile i deres gennemsnitlige bevægelsesretning: Under hele forsøget havde de en tendens til at bevæge sig i én bestemt retning mod venstre, i og med at den fremmede hånd bevægede sig 30° mod højre. Dette „grafiske indtryk“ bliver ikke modsagt af en statistisk analyse: En Spearman-test for rangorden korrelation mellem M(AHC 21-30) og M(AHC 1-10) for hver forsøgsperson viste høj signifikans ($\rho = 0,89$, $p < 1/2\%$), mens en Wilcoxon test viste, at der for gruppen som helhed ikke var noget signifikant skift i den gennemsnitlige bevægelsesretning fra de første 10 til de sidste 10 enkeltforsøg ($30\% > p > 20\%$).

Også ved at se på en række spredningsmål hos hver enkelt forsøgsperson kan man få en række vigtige oplysninger.

Som helhed udviste gruppen en tendens til at have en langt større spredning ved de 10 første enkeltforsøg under hovedeksperimentet ($s(\text{AHC } 1-10)$) i forhold til spredningen i fortesten ($s(\text{Pre } 1-10)$) - en tendens der var klart signifikant ud fra Wilcoxon testen ($p < 1/2\%$).

Sammenholder man endvidere for hver enkelt forsøgsperson gennemsnittet af samtlige 30 bevægelsesretninger i hovedforsøget (M(AHC 1-30)) med den dertil hørende spredning ($s(\text{AHC } 1-30)$), kan man se (fig 25), at de to aspekter

ved forsøgspersonernes handlespor var positivt korrelerede ($\rho: 0.75, p < 1/2\%$).

Sammenholder man dernæst for hver forsøgsperson spredningen ved de 10 sidste enkeltforsøg i hovedeksperimentet ($s(\text{AHC } 21-30)$) med spredningen ved de 10 første enkeltforsøg i det samme eksperiment ($s(\text{AHC } 1-10)$) vil man se (fig 26), at der for gruppen som helhed var en klar tendens til at forsøgspersonernes bevægelsesretninger udviste en formindsket spredning hen mod slutningen af eksperimentet - en tendens der ud fra en Wilcoxon test var signifikant ($p < 1/2\%$).

For gruppen af forsøgspersoner taget som helhed gælder det dog, at spredningerne ved slutningen af hovedeksperimentet *ikke* er faldet så meget, at de er nede på samme niveau som i fortesten: For gruppen af forsøgspersoner er $s(\text{AHC } 21-30)$ signifikant større end $s(\text{Pre } 1-10)$ i en Wilcoxon test ($p < 1/2\%$).

Tabel 4 sammenfatter de registrerede handlespor i eftertesten. Det fremgår klart, at forsøgspersonerne i varierende grad bevægede sig mod venstre også i denne situation, hvor de hverken så den fremmede hånd eller deres egen hånd.

På fig 27a og 27b er - for hver forsøgsperson - den gennemsnitlige bevægelsesretning ved slutningen af hovedeksperimentet ($M(\text{AHC } 21-30)$) sammenholdt med bevægelsesretningen ved første (Post 1) og sidste (Post 10) enkeltforsøg i eftertesten. I begge tilfælde ser man, at det for gruppen af forsøgspersoner gælder, at vinkelstørrelsen af bevægelsen mod venstre i eftertesten, er positivt korreleret med den gennemsnitlige vinkelstørrelse i hovedeksperimentet (i en Spearman test er ρ henholdsvis 0.91 og 0.83, hvilket i begge tilfælde giver en p-værdi på mindre end $1/2\%$). Videre ser man, at vinkelstørrelsen af bevægelsesretningen mod venstre ved sidste enkeltforsøg i eftertesten er klart mindre end ved det første enkeltforsøg i samme test. For gruppen af forsøgspersoner gælder det, at vinkelstørrelsen af bevægelsen mod venstre i det første enkeltforsøg i eftertesten er ca. to trediedele af vinkelstørrelsen i hovedeksperimentet. I det sidste enkeltforsøg i eftertesten er vinkelstørrelsen af bevægelsen mod venstre faldet til ca. halvdelen af den gennemsnitlige vinkelstørrelse i de sidste 10 enkeltforsøg i hovedeksperimentet.

Sammenholder man for hver enkelt person den gennemsnitlige bevægelsesretning i fortesten ($M(\text{Pre } 1-10)$) med retningen af henholdsvis det første (Post 1) og det sidste (Post 10) enkeltforsøg i eftertesten, ser man at en Wilcoxon test i *begge tilfælde* viser, at det for gruppen af personer gælder, at bevægelsesretningen mod venstre er signifikant større i eftertesten end i fortesten (p er henholdsvis mindre end 1% og $1/2\%$).

Nogle af de hidtil beskrevne tendenser kan på udmærket måde illustreres ved hjælp af fig 28.

Fig 28a viser, hvordan en forsøgsperson (nr. 12) ved de fem første enkeltforsøg i hovedeksperimentet udviser en stor spredning mellem de venstredrejende bevægelsesretninger, mens denne spredning ved de fem sidste enkeltforsøg (se fig 28b) er blevet betydeligt formindsket. Det er imidlertid bemærkelsesværdigt, at den gennemsnitlige bevægelsesretning mod venstre ved begyndelsen og slutningen af hovedeksperimentet er omtrent den samme.

Fig 28c viser fem enkeltforsøg i fortesten, mens fig 28d viser de fem første enkeltforsøg i eftertesten. Man ser, at forsøgspersonen også i eftertesten bevægede sig markant mod venstre, men lidt mindre udpræget efter det første

enkeltforsøg. Fig 28e viser, at bevægelsesretningen mod venstre i de 5 sidste enkeltforsøg i eftertesten var overordentlig stabil.

I den hidtidige analyse af forsøgspersonernes handlespor er der beskrevet en række ydre forhold mellem forskellige variable. Er det muligt at se disse ydre forhold som udtryk for nogle indre forhold i en meningsfuld handlekontekst? I forlængelse af den model over kommunikation mellem psykolog og forsøgsperson, som jeg beskrev i 2. del, kapitel 5, vil jeg først prøve at give en meningsfuld beskrivelse af forsøgspersonernes handlespor ud fra et snævert og ensidigt externt perspektiv: Jeg vil prøve at forestille mig, hvordan jeg som psykolog kunne fortolke blyantstregene som udtryk for fortidige handlinger,

hvis jeg overhovedet ikke havde haft kendskab til de omstændigheder, hvorunder de var produceret og slet ikke havde fået oplysninger om forsøgspersonernes opfattelse af deres handlesituation.

Ved at se på blyantstregene på papirarkene med linien L_1 , og ved at se på målingerne af disse handlespor, kunne jeg have givet denne fortolkning af *fortesten*: Det ser ud *som om* forsøgspersonerne har forsøgt at tegne langs med den rette linie L_1 , og at de fleste nogenlunde har gennemført deres forehavende, omend flere har haft en tendens til at skyde lidt for meget mod venstre (jvnf. gennemsnittene i Tabel 3).

Ved at se på blyantstregene for *hovedeksperimentet* og ved at se på de ydre sammenhænge, som forskellige målinger af handlesporene udviser, kunne jeg have givet denne fortolkning: Det ser ud *som om* forsøgspersonerne har stræbt efter at ramme et imaginært mål til venstre for den rette linie L_1 . Dernæst ser det ud som om dette mål har ligget placeret i forskellige retninger i forhold til linien L_1 for de forskellige forsøgspersoner (jvnf. de individuelt forskellige bevægelsesretninger mod venstre som blev påvist i det foregående).

Endvidere ser det ud som om forsøgspersonerne var mere usikre i deres bevægelser, da de i begyndelsen skulle prøve at ramme dette imaginære mål til venstre for den rette linie, i forhold til dengang da de forsøgte at følge den rette linie L_1 (jvnf. den påviste spredningsforøgelse ved de 10 første enkeltforsøg i forhold til *fortesten*). Ligeledes ser det ud til, at vanskelighederne har været større jo længere det imaginære mål har ligget mod venstre, (jvnf. den påviste positive korrelation mellem vinkelstørrelsen af de individuelt forskellige bevægelsesretninger mod venstre og størrelsen af bevægelsesretningernes spredninger). Imidlertid ser det ud som om langt de fleste er blevet dygtigere til at ramme det imaginære mål ved at gentage forsøget mange gange (jvnf. det før påviste fald i spredningerne i løbet af eksperimentet). Alligevel nåede de fleste forsøgspersoner ikke frem til den samme sikkerhed som i *fortesten* (jvnf. det forhold, at spredningerne ved de 10 sidste enkeltforsøg i hovedeksperimentet fremdeles var større end spredningerne i *fortesten*).

Ved udelukkende at holde sig til blyantstregene, som blev produceret under eftertesten, kan man give denne handlefortolkning: Det ser ud som om forsøgspersonerne har skiftet mål i forhold til hovedeksperimentet, idet det imaginære mål nu ligger længere inde ved linien L_1 men dog fremdeles til venstre for den.

Mere specifikt ser det ud som om forsøgspersonerne ved det første enkeltforsøg i eftertesten har stræbt efter at ramme et imaginært mål, der lå ca. en trediedel nærmere linien L_1 i forhold til, hvad der var tilfældet i hovedeksperimentet (jvnf. fig 27a), mens det ser ud som om de ved slutningen af eftertesten har stræbt efter at ramme et mål der lå ca. midt imellem det tilstræbte mål i hovedeksperimentet og linien L_1 , (jvnf. fig 27b).

Som sagt mener jeg, at jeg har givet en fortolkning af forsøgspersonernes handlespor, som transformerer de ydre forhold mellem forskellige adfærdsvARIABLE til indre forhold i en handlekontekst, der er meningsfuld. Men at den er meningsfuld behøver ikke at betyde, at den er holdbar. Netop fordi fortolkningen kun er baseret på handlesporene ud fra et snævert og ensidigt eksternt perspektiv, er den utilstrækkelig og uholdbar. Først ved at sammenholde de tendenser, som forsøgspersonernes handlespor udviser, med forsøgspersonernes egen opfattelse af deres handling, bliver det muligt at give en meningsfuld, sammenhængende fortolkning, der - så vidt jeg kan se - er holdbar.

Men inden jeg går i gang med denne sammenfattende fortolkning, vil jeg først prøve at give en fremstilling af, hvordan forsøgspersonerne selv opfattede deres handlesituation. Kort sagt vil jeg i det følgende afsnit anlægge et *internt* perspektiv, som er lige så snævert og ensidigt som det eksterne perspektiv, jeg anlagde i dette afsnit.

4b. Eksperimentets udfald - anskuet udelukkende fra et sprogligt formidlet, internt perspektiv

Når jeg i dette afsnit skal give en fremstilling af forsøgets udfald, udelukkende anskuet fra et sprogligt formidlet, internt perspektiv, vil jeg gå frem på en måde, som er analog til min fremstillingsmåde i det foregående afsnit: Først vil jeg give en beskrivelse af de strukturer, man kan finde i det datamateriale, der vedrører forsøgspersonernes domsafsigelser; sagt på en anden måde vil jeg give en beskrivelse af de ydre, empirisk forefundne relationer mellem de forskellige „domsvariable“. Dernæst vil jeg på grundlag af de afdækkede strukturer i det kvantitative datamateriale forsøge at give en kvalitativ beskrivelse af, hvordan forsøgspersonerne opfattede deres manuelle handlinger, dels under for- og eftertesten, dels (og især) under hovedeksperimentet. Jeg vil med andre ord søge at transformere de ydre forhold mellem de forskellige domsvariable til en meningsfuld, sammenhængende beskrivelse af forsøgspersonernes forståelse af deres handling, således at der kommer til at bestå et indre forhold mellem de i beskrivelsen optrædende begreber.

Først beskrivelsen af de strukturer, som man kan finde i datamaterialet angående forsøgspersonernes domsafsigelser:

I Tabel 3 kan man se, at forsøgspersonerne - med ganske få undtagelser - efter flertallet af fortestens enkeltforsøg afgav „lige-ud-domme“, d.v.s. GR-domme. (Af samtlige afgivne domme under fortesten var 81% „lige-ud-domme“.)

Endvidere kan man se i Tabel 3, at forsøgspersonerne som gruppe betragtet ikke afgav domme, der viste hen til en perciperet målafvigelse (GR), der fortrinsvis gik i en bestemt retning. (Af samtlige afgivne domme under fortesten var 9,4% „højre-domme“, mens 9% var „venstre-domme“, kun 0,6% var „ved-ikke-domme“.)

Ser man på Tabel 1, udviser gruppen af forsøgspersoner - set under ét - en tendens til at afgive færre lige-ud-domme under hovedeksperimentet end under fortesten. (Af samtlige afgivne domme i hovedeksperimentet var 73% lige-ud-domme, mens der var 81 % lige-ud-domme i fortesten.) I modsætning til fortesten udviste gruppen af forsøgspersoner under hovedeksperimentet en tendens til at afgive flere højre-domme (16%) end venstre-domme (10,4%). An-

tallet af ved-ikke-domme (0,5 %) var ubetydeligt i hovedeksperimentet ligesom i fortesten.

Ser man på enkeltpersonernes afgivelse af domme angående den perciperede håndbevægelsesretning under hovedeksperimentet viser der sig store individuelle forskelle: Nogle afgav næsten kun lige-ud-domme, andre afgav betydeligt flere målafvigelsesdomme end lige-ud-domme. Blandt dem, der afgav mange målafvigelsesdomme, viser flertallet en tendens til at afgive flere højre-domme end venstre-domme, men nogle udviser dog tydeligt en tendens til at afgive flere venstre-domme end højre-domme.

Forsøgspersonernes valg af udsagn (— domsafsigelser) ved de andre sæt af udsagn viste på lignende måde store individuelle forskelle.

Mindst markant var de individuelle forskelle i forbindelse med forsøgspersonernes valg af udsagn, der vedrørte deres anstrengelse (A)/ikke-anstrengelse (A) for at bevæge deres hånd ligeud, idet forsøgspersonerne - med et par undtagelser - kun afgav en enkelt eller slet ingen A-domme.

Ser vi på forsøgspersonernes valg af udsagn, der viste hen til hvorvidt de havde (IC) eller ikke-havde (IC) kontrol over deres håndbevægelse, ser vi også store individuelle forskelle. Nogle forsøgspersoner afsagde næsten udelukkende IC-domme, mens andre omvendt afsagde et betydeligt antal IC-domme. Af Tabel 1 fremgår det, at det overvældende flertal af de afsagte IC-domme var „IC“-udsagn, d.v.s. udsagn om, at forsøgspersonerne på den ene side *ikke* følte den samme kontrol over deres hånd som under fortesten, men at de på den anden side ikke følte, at de helt havde mistet kontrollen. Som ved de andre sæt af udsagn var der forsvindende få ved-ikke svar.

Ser vi endelig på forsøgspersonernes valg af udsagn, der vedrørte spørgsmålet om, hvorvidt de havde det indtryk (EC) eller ikke havde det indtryk (EC), at deres håndbevægelse blev influeret af fysiske forhindringer, finder vi igen store individuelle forskelle.

Nogle forsøgspersoner afsagde udelukkende - eller næsten udelukkende - EC-domme, mens andre afsagde EC-domme i stort omfang. Flere forsøgspersoner afsagde efter få eller adskillige enkeltforsøg domme, der viste hen til, at de direkte mærkede, at fysiske forhindringer influerede deres håndbevægelse (EC-udsagn i Tabel 1), men de fleste af de valgte EC-udsagn viste dog hen til det indtryk, at det var *som om* håndbevægelsen blev influeret af fysiske forhindringer („EC“-udsagn i Tabel 1).

Indtil nu har jeg udelukkende beskæftiget mig med de tendenser, som forsøgspersonernes domme (valg af udsagn) udviste - en tendens, som talmæssigt kan aflæses i Tabel 1. I det følgende skal jeg omtale nogle træk ved de forefundne *domskombinationer*, som også kan aflæses af Tabel 1.

I denne forbindelse er det vigtigt at understrege, at jeg som forsøgsleder har forsøgt at ordne de afsagte domme inden for de kombinationsmuligheder, som *jeg* fandt var i overensstemmelse med handlemodellens begrebsramme. Under selve forsøget blev forsøgspersonerne ikke konfronteret med handlemodellens begrebsramme i sin helhed og ej heller med modellens handleforståelsesdimensioner, men kun med en række enkeltstående udsagn, der så at sige udsprang af disse dimensioner. Et væsentligt spørgsmål er derfor, i hvor høj grad de afsagte domme efter hvert enkelt forsøg faktisk viser sig at kunne ordnes inden for de tre domskombinationer, som jeg før forsøget skønnede ville være empirisk relevante ($A \wedge GR \wedge IC \wedge EC$, d.v.s. et voluntært præget handleforløb, $\underline{A} \wedge \underline{GR} \wedge \underline{IC} \wedge \underline{EC}$,

d.v.s. et avoluntært præget forløb og $A \wedge \underline{GR} \wedge \underline{IC} \wedge EC$. d.v.s. et contravoluntært præget handleforløb).

Naturligvis er det ikke blot et spørgsmål om, hvorvidt forsøgspersonernes valg af udsagn viser sig at kunne ordnes inden for disse 3 typer af domskombinationer. Ved vurderingen af frugtbarheden af handleforståelsesdimensionerne er det et afgørende spørgsmål, om en sådan ordning kan danne udgangspunkt for en meningsfuld fortolkning af, hvordan den manuelle handlen fremtrådte for personerne selv. Ligeledes er det et afgørende spørgsmål om, hvorvidt ordningen af domsafsigelserne på den ene side og ordningen af handlesporene på den anden side kan danne udgangspunkt for en perspektivforenende fortolkning.

Med udgangspunkt i den samlede gruppe af forsøgspersoner fremgår det af Tabel 1, at der efter 57,4% af samtlige 930 enkeltforsøg blev afsagt sådanne domme, at udfaldet kunne karakteriseres som voluntært ($A \wedge \underline{GR} \wedge \underline{IC} \wedge \underline{EC}$). Desuden fremgår det, at der efter 1,4% og 14,4% af samtlige enkeltforsøg blev afsagt sådanne domme, at udfaldet kan karakteriseres som avoluntært ($\underline{A} \wedge \underline{GR} \wedge \underline{IC} \wedge EC$) og contravoluntært ($A \wedge \underline{GR} \wedge \underline{IC} \wedge EC$). Endelig kan man se, at der efter 26,8 % af samtlige enkeltforsøg blev afsagt sådanne domme, at udfaldet hverken kunne karakteriseres som voluntært, avoluntært eller contravoluntært. (Se „Andre domskombinationer“ i sidste kolonne i Tabel 1).

Ser vi på de enkelte forsøgspersoner er det primært de voluntære og contravoluntære domskombinationer, der er af interesse, da antallet af avoluntære domskombinationer er forsvindende lille. De store individuelle forskelle er iøjnefaldende. Hos 10 forsøgspersoner findes der voluntære domskombinationer ved 25-30 enkeltforsøg, hos 11 forsøgspersoner findes der voluntære domskombinationer ved 11-24 enkeltforsøg, mens der hos 10 forsøgspersoner kun findes voluntære domskombinationer ved 0-10 enkeltforsøg. Antallet af contravoluntære domskombinationer varierer også. Hos 10 forsøgspersoner findes der contravoluntære domskombinationer ved 6-17 enkeltforsøg, hos 11 forsøgspersoner findes der contravoluntære domskombinationer ved 1-5 enkeltforsøg, mens der hos 10 forsøgspersoner overhovedet ikke findes nogen contravoluntære domskombinationer.

Ud fra Tabel 1 kan man se, at der med udgangspunkt i de enkelte forsøgspersoner ikke er nogen markant negativ korrelation mellem antallet af voluntære domskombinationer på den ene side og contravoluntære domskombinationer på den anden side. Ser man således på forsøgspersoner, hos hvem der findes nogenlunde det samme (lille) antal voluntære domskombinationer, vil man bemærke, at antallet af contravoluntære domskombinationer varierer temmelig meget fra person til person, hvilket står som et udtryk for, at der er store individuelle forskelle m.h.t. antallet af enkeltforsøg, der hverken kan karakteriseres som entydigt voluntære eller som entydigt contravoluntære.

Skal man prøve at undersøge om, og i givet fald hvordan forsøgspersonernes domsafsigelser ændrede sig i løbet af hovedeksperimentet, giver fig 29 en illustrativ beskrivelse. (Denne figur bygger på oplysninger fra Tabel 2.) Fig 29 viser, at der hos de fleste (18) var flere voluntære domskombinationer ved de 10 sidste enkeltforsøg end ved de 10 første. 8 forsøgspersoner havde det samme antal voluntære domskombinationer ved begyndelsen og ved slutningen af eksperimentet, mens der kun hos 5 var en formindskelse af de voluntære domskombinationer ved slutningen af forsøget. Den her beskrevne hovedtendens på fig 29 var signifikant ud fra en Wilcoxon test ($p < 2^{1/2} \%$).

Af fig 29 fremgår det mere specifikt, at de fleste af de forsøgspersoner, som

havde få eller ingen voluntære domskombinationer ved begyndelsen af eksperimentet, nok viste en tendens til at have et forøget antal voluntære domskombinationer hen mod slutningen, men at de på den anden side ikke nåede det voluntaritetsniveau, som kendetegnede de forsøgspersoner, som havde mange voluntære domskombinationer både ved begyndelsen og ved slutningen af eksperimentet.

Mens de fleste forsøgspersoner havde flere voluntære domskombinationer ved slutningen af eksperimentet, var der en omvendt, men ikke så markant en tendens til at antallet af contravoluntære domskombinationer *faldt* ved slutningen af eksperimentet (se Tabel 2). Hos 13 forsøgspersoner var der flere contravoluntære domskombinationer ved de 10 første end ved de 10 sidste enkeltforsøg. Hele 12 forsøgspersoner havde det samme antal (nemlig 0) contravoluntære domskombinationer ved begyndelsen og ved slutningen af eksperimentet, mens 6 havde flere contravoluntære domskombinationer ved slutningen end ved begyndelsen af eksperimentet. Også den her beskrevne hovedtendens var signifikant ud fra en Wilcoxon-test ($p < 5\%$).

Kun 8 forsøgspersoner havde avoluntære domskombinationer ved de 10 første enkeltforsøg. Blandt disse havde 7 kun en enkelt avoluntær domskombination, og med en enkelt undtagelse fremkom denne umiddelbart i forbindelse med det første enkeltforsøg i hovedeksperimentet. Ved de 10 sidste enkeltforsøg var der kun én person som i et par tilfælde havde avoluntære domskombinationer.

Sammenholder man antallet af „andre domskombinationer“ ved de første 10 enkeltforsøg med antallet af „andre domskombinationer“ ved de 10 sidste enkeltforsøg (se Tabel 2) viser en Wilcoxon-test ingen signifikant udviklingstendens ($30\% < p < 40\%$).

Ser vi til slut på Tabel 4, vil det fremgå, at alle forsøgspersoner efter flertallet af enkeltforsøg i eftertesten afgav lige-ud-domme, d.v.s. GR-domme. I denne henseende adskilte eftertesten sig altså ikke fundamentalt fra fortesten. Forskellen mellem for- og eftertesten består i en mindre stigning i antallet af GR-domme (7.7 %) og et omtrent tilsvarende fald i antallet af „højre-domme“, mens antallet af „venstre-domme“ er næsten uændret.

På grundlag af de ydre, empirisk forefundne relationer mellem de forskellige „domsvariable“, som er beskrevet i det foregående, vil jeg prøve at give en resumerende, kvalitativ fortolkning af, hvordan forsøgspersonerne opfattede deres egen manuelle handlen. Med andre ord: Idet jeg anlægger et snævert og ensidigt internt perspektiv vil jeg i min beskrivelse lade som om jeg kun har forsøgspersonernes oplysninger under eksperimentel at holde mig til, mens jeg vil forsøge at ignorere mit eget kendskab til forsøgssituationen og til forsøgspersonernes handlespor (som forsøgspersonerne jo selv var afskåret fra kendskab til).

I begyndelsen af hovedeksperimentet (jvnf. Tabel 1) var langt de fleste forsøgspersoner sig prægnant bevidst, at deres manuelle handlen fremtrådte klart anderledes end i fortesten: De *mærkede*, at der var nogle fysiske forhindringer - eller de havde det indtryk, at det var *som om* der var nogle fysiske forhindringer - der trak eller skubbede mod højre. Ved de allerførste enkeltforsøg fastholdt nogle enkelte ikke opgaven: De forholdt sig passive over for deres hånd, i det øjeblik de mærkede, at den blev ført mod højre. (Deres håndbevægelse fremtrådte altså med et avoluntært præg.) I de følgende forsøg fastholdt bogstaveligt talt alle forsøgspersoner ved alle enkeltforsøg opgaven: De bestræbte sig aktivt på at bevæge deres hånd lige ud langs den rette linie. For nogle forsøgspersoner

soner stod det klart, at de under næsten alle enkeltforsøg gennemførte deres manuelle handlen: De følte, at de helt havde den samme kontrol over deres hånd som i fortesten, de mærkede, at de bevægede deres hånd langs den rette linie, og de mærkede ingen fysiske forhindringer. Kort sagt fremtrådte deres handlen prægnant voluntær ved alle eller næsten alle enkeltforsøg. Andre forsøgspersoner opfattede deres manuelle handlen som værende contravoluntær ved et større eller mindre antal enkeltforsøg. På trods af at de aktivt bestræbte sig på at bevæge sig lige ud, var de sig bevidst, at de på en eller anden måde blev influeret af nogle fysiske forhindringer, der trak eller skubbede mod højre, således at de ikke kunne holde kursen.

Imidlertid var det tydeligt at flertallet af forsøgspersoner følte, at de blev bedre til at løse opgaven efterhånden som forsøget skred frem (jvnf. Tabel 2 og fig 29). For nogle var det oplagt, at de mod slutningen løste opgaven lige så godt som i fortesten; andre følte nok, at de var blevet bedre, uden dog at være nået op på det løsningsniveau, de var på under fortesten.

Endelig var forsøgspersonerne overbeviste om, at de havde løst opgaven i eftertesten lige så godt som det var sket i fortesten (jvnf. Tabel 4).

I et interview efter at hele eksperimentet var overstået (men før de havde fået kendskab til deres handlespor) blev forsøgspersonerne bedt om på et stykke papir med en påtrykt ret linie at tegne nogle af de bevægelsesretninger, de havde mærket ved begyndelsen og slutningen af hovedeksperimentet, og de blev anmodet om at beskrive, hvordan de i øvrigt havde opfattet disse bevægelser. Ligeledes blev de bedt om at tegne de typiske retninger, de havde mærket under for- og eftertesten.

Mine notater er desværre for spredte til, at jeg kan give en detaljeret gengivelse af udfaldet af disse interviews, men det var mit hovedindtryk, at der ikke fremkom oplysninger, som var i væsentlig uoverensstemmelse med den opfattelse, man kan få på grundlag af forsøgspersonernes udsagn umiddelbart efter hvert enkeltforsøg. (I en senere undersøgelse af manuel handlen under omtrent de samme betingelser som i det her beskrevne eksperiment (Storm Jensen, 1969) viste et systematisk interview af forsøgspersonerne *efter* eksperimentet, at de retrospektivt gav udtryk for en opfattelse af, hvordan deres handlen havde udviklet sig, som svarer til det udviklingsforløb, som forsøgspersonerne gav udtryk for i nærværende undersøgelse i *løbet* af eksperimentet.)

Under mine interviews efter eksperimentet kom nogle nye oplysninger frem, som jeg ikke fik noteret ned, men som jeg alligevel nævner her efter hukommelsen. (De samme iagttagelser er blevet gjort senere på en systematisk måde i den lige omtalte undersøgelse (Storm Jensen, 1969).) Nogle forsøgspersoner beskrev, at de i begyndelsen af hovedeksperimentet nok *vidste*, at de så en fremmed hånd, som bevægede sig mod højre, men at det ikke desto mindre var *som om* det var deres egen hånd, de så. De fortalte videre, at denne som-om-det-er-mig-selv-jeg-ser-fornemmelse efterhånden forsvandt helt eller delvist, og i og med at den sete hånd fremtrådte som mere fremmed, mærkede de, at de selv kunne bevæge deres *egen* hånd mere frit, kort sagt: *De følte, at deres egen håndbevægelse blev mere jeg-præget, jo mere den sete hånd fik et præg af fremmedhed.*

Under interviewet fastholdt forsøgspersonerne, at det stort set var lykkedes dem at løse opgaven såvel i fortesten som i eftertesten.

4c. Eksperimentets udfald. - En perspektivforenende fortolkning af forsøgspersonernes manuelle handlen

Som en foreløbig konklusion kan man sige, at det ved at anvende handlemodellens forståelsesdimensioner har været muligt at nå frem til en meningsfuld, kvalitativ fortolkning af, hvordan forsøgspersonerne selv opfattede deres manuelle handlen. Men det er samtidig iøjnefaldende, at forsøgspersonernes egen forståelse - så meningsfuld og sammenhængende den end er - er i modstrid med den lige så meningsfulde og sammenhængende - fortolkning man kan få ved *udelukkende* at prøve at forstå den manuelle handlen på grundlag af de registrerede handlespor. Det spørgsmål, som skal behandles i det følgende, er, om det er muligt at forene de to, tilsyneladende modstridende fortolkninger af den samme handlen. Vil det med andre ord ud fra de to forskellige fortolkninger, der bygger på ydre empiriske relationer mellem variable fra henholdsvis et externt og et internt perspektiv, være muligt at danne sig en tredje, perspektivforenende fortolkning af personens manuelle handlen, en fortolkning, som forbliver inden for handlemodellens begrebsramme, således at både psykologer og forsøgspersoner (og læsere) - når de alle får adgang til det samme sæt præmisser - kan tage stilling til fortolkningens holdbarhed?

Som en forberedelse til denne opgave vil jeg først give en fremstilling af de ydre, empirisk forefundne relationer mellem variable fra henholdsvis det eksterne og det interne perspektiv.

På fig 30 sammenholdes for hver person - spredningen omkring den gennemsnitlige bevægelsesretning for alle 30 enkeltforsøg i hovedeksperimentet (s(AHC 1 -30)) med det samlede antal voluntære domskombinationer ved det samme eksperiment ($A \wedge GR \wedge IC \wedge EC$ 1-30). Man ser en negativ korrelation mellem de to variable ($\rho = -0,68$, $p < 1/2$ %): Jo større spredning, jo færre voluntære domskombinationer og vice versa.

På fig 31 sammenholdes - for hver person - spredningsændringerne på den ene side (s(AHC 1-10): s(AHC 21-30)) med ændringerne i antallet af voluntære domskombinationer på den anden side (($A \wedge GR \wedge IC \wedge EC$ 21-30) - ($A \wedge GR \wedge IC \wedge EC$ 1-10)). (Observationerne på fig 31 kan findes i Tabel 2.) Lad os se på de 22 forsøgspersoner, som under hovedforsøget med fremmed-hånd-betingelser *både* havde spredningsændringer *og* ændringer i antallet af voluntære domskombinationer. Blandt disse 22 personer ser man hos 16 såvel en *formindskelse* i spredningens størrelse som en *stigning* i antallet af voluntære domskombinationer, mens kun 1 person udviste en stigning i antallet af voluntære domskombinationer og en stigning i spredningen. Blandt 5 personer (ud af de 22), som havde et *fald* i antallet af voluntære domskombinationer havde 2 en formindskelse i spredningen, mens 3 havde en stigning.

Den påviste tendens til en faldende spredning i og med et stigende antal af voluntære domskombinationer er ved hjælp af Fisher's eksakte test vist at være signifikant ($p < 2,5$ %).

Undersøger man - med udgangspunkt i Tabel 2 forholdet mellem spredningsændringer (s(AHC1-10): s(AHC21-30)) og ændringer i antallet af contravoluntære domskombinationer (($A \wedge GR \wedge IC \wedge EC$ 1-10) - ($A \wedge GR \wedge IC \wedge EC$ 21-30)), og tager man udgangspunkt i de forsøgspersoner (17 ud af 31), der havde såvel spredningsændringer som ændringer i antallet af contravoluntære domskombinationer, viser det sig, at 12 ud af 17 både udviste en *spredningsformindskelse* og et *fald* i antallet af contravoluntære domskombinationer. 1 person udviste

både en formindskelse i antallet af contravoluntære domskombinationer og en stigning i spredningen. Blandt 4 personer (ud af de 17), som havde en *stigning* i antallet af contravoluntære domskombinationer udviste 3 et fald i spredningen, mens 1 havde en stigning.

Ud fra Fisher's eksakte test var der ikke en signifikant tendens til faldende spredning i og med et faldende antal contravoluntære domskombinationer ($p > 40\%$).

Undersøger man endelig forholdet mellem spredningsændringer og ændringer i antallet af „andre domskombinationer“ (se Tabel 2) ser man ingen signifikante udviklingstendenser ud fra Fisher's eksakte test ($p > 60\%$), når man tager udgangspunktet i de personer (22 ud af 31) der både udviste spredningsændringer og ændringer i antallet af „andre domskombinationer“.

I det følgende vil jeg forsøge at give en fortolkning af forsøgspersonernes manuelle handlen, der forener de tilsyneladende paradoksale resultater, som er opnået ud fra henholdsvis et externt og et internt perspektiv. På et vist tidspunkt i den kommende fremstilling vil det fremgå, at de oven for påviste empiriske relationer mellem variable fra det externe og interne perspektiv er en nøgle til denne perspektivforenende fortolkning, som i sin helhed skal være empirisk holdbar i og med at den er meningsfuld inden for handlemodellens begrebsramme.

Selv om alle forsøgspersoner havde fået at vide, at de ville se en fremmed hånd bevæge sig mod højre, når de selv skulle forsøge at bevæge sig lige ud, var denne viden ikke tilstrækkelig til at ophæve det visuelle indtryks formende indflydelse på den kinæstetiske håndbevidsthed, en indflydelse som vi så demonstreret ved forsøgene i 1. del, hvor forsøgspersonerne helt og holdent var indstillede på, at de så deres *egen* hånd og *ikke* en fremmed. Ved de første enkeltforsøg i det her omhandlede eksperiment virkede det visuelle indtryk af den fremmede hånd formende ind på forsøgspersonernes „håndbevidsthed“ på en sådan måde, at de i mere eller mindre udtalt grad og med større eller mindre virkelighedspræg mærkede og *så*, at *deres* hånd ved de første enkeltforsøg blev tvunget af „et eller andet“ mod højre.

Fra forsøgspersonernes eget perspektiv tog situationen sig videre sådan ud, at de straks eller efter den første overrumpling bevidst forsøgte at rette deres *højredrejende* håndbevægelse ind til linien, og deres *venstredrejende* bevægelse væk fra linien (som den ses fra et externt perspektiv) kan fortolkes som et meningsfuldt udtryk for dette forsøg: *Fordi* det visuelle indtryk af den fremmede højredrejende hånd greb formende ind på deres kinæstetiske håndbevidsthed og så at sige „trak“ deres hånd mod højre, var det *som om* de forsøgte at bevæge sig så langt til venstre for linien, at de lige netop kunne mærke, at de bevægede sig ligeud langs den rette linie med fuld voluntær kontrol og uden forstyrrende indflydelser. Og videre: *Fordi* det visuelle indtryk af den fremmede højredrejende hånd i varierende grad greb formende ind på de forskellige personers kinæstetiske håndbevidsthed, og således i varierende grad „trak“ deres hånd mod højre, var det *som om* hver forsøgsperson måtte forsøge at finde sin individuelle *kompensationsvinkel*, som netop fjernede ham så langt mod venstre, at han kunne mærke, at han ubesværet og med fuld kontrol kunne bevæge sin hånd *lige ud* langs med den rette linie.

Ovenstående er vel at mærke en rekonstruerende fortolkning af den opgave, som forsøgspersonerne forsøgte at løse under hovedeksperimentet, en rekonstruerende fortolkning, som forsøger at forene - men som ikke kan reduceres til

- de to ensidige fortolkninger fra henholdsvis det externe og det interne perspektiv. For at føre denne fortolkning videre, kan vi spørge: Hvordan lykkedes det så forsøgspersonerne at løse deres opgave?

Jo mere forsøgspersonerne blev influeret af den visuelt højredrejende hånd, og jo mere de derfor selv måtte bevæge sig mod venstre for at finde den passende kompensationsvinkel, jo mere usikre var de i deres forsøg på at løse denne opgave, hvis man ser på hovedeksperimentet som en helhed. (Jvnf. fig 25, hvor man ser en positiv korrelation mellem den gennemsnitlige kompensationsretning og spredningens størrelse - hvor spredningens størrelse kan fortolkes som et udtryk for usikkerhed, som kommer frem gennem handlesporene. Se endvidere - og især - fig 30, hvor den negative korrelation mellem spredningernes størrelse og antallet af voluntære domskombinationer kan fortolkes på den måde, at stor usikkerhed i at løse opgaven både kommer til udtryk som forholdsvis stor spredning og som få (eller ingen) voluntære domskombinationer, mens omvendt stor sikkerhed i at løse opgaven både kommer til udtryk som en forholdsvis lille spredning og som mange voluntære domskombinationer.)

Det at spredningerne omkring de gennemsnitlige kompensationsretninger havde en tendens til at blive formindsket i løbet af hovedeksperimentet samtidigt med at antallet af voluntære domskombinationer havde en tendens til at stige (jvnf. fig 31) (mens antallet af contravoluntære domskombinationer havde en (ikke-signifikant) tendens til at falde) er to forskellige udtryk for det samme, nemlig at flertallet af forsøgspersonerne var *på vej* til at finde den venstredrejende kompensationsvinkel, som betød, at de kunne mærke, at de bevægede sig lige ud langs den rette linie under fuld voluntær kontrol og uden fremmede påvirkninger. Det at spredningerne for flere personers vedkommende fremdeles var større ved slutningen af forsøget end i fortesten, og det at flere personer fortsat havde få (eller ingen) voluntære domskombinationer, er to udtryk for, at de ikke fuldt ud havde løst den opgave - som de efter den her givne fortolkning stræbte efter at løse.

Efter at forsøgspersonerne i det afsluttende interview havde beskrevet, hvordan det i løbet af hovedeksperimentet var lykkedes dem mere eller mindre at komme fri af den fremmede hånds indflydelse, således at de mærkede, at de kunne bevæge deres egen hånd uhindret ligeud langs med den rette linie, blev de for første gang konfronteret med deres registrerede handlespor under fremmed hånd eksperimentet. Umiddelbart var det selvfølgelig en umådelig overraskelse for forsøgspersonerne at se, hvordan deres handlespor var i fundamental strid med den handlen de havde mærket under selve eksperimentet.

Som forsøgsleder lagde jeg stor vægt på at gøre denne diskrepans forståelig for forsøgspersonerne. De blev med andre ord præsenteret for nogle af hovedtrækkene i den perspektivforenende fortolkning, som jeg har givet oven for. Desværre indså jeg ikke på det tidspunkt, da jeg lavede forsøget, at det var en lige så vigtig og interessant fase af eksperimentet, som de øvrige, hvorfor jeg ikke tog noter fra samtalen. Jeg kan dog huske, at det var mit generelle indtryk, at forsøgspersonerne stående overfor deres uafviselige handlespor følte sig tvunget til at acceptere min fortolkning, selv om de fandt at det var et kors for tanken, at de i den grad havde løst en anden opgave, end den de havde været sig bevidst under selve eksperimentet.

Skal jeg forsøge at give en perspektivforenende fortolkning af *eftertestens* udfald, kan det gøres på den måde, at man antager, at den visuelle hånds formende indflydelse på den kinæstetiske håndbevidsthed fortsætter *efter* at

den fremmede, visuelle hånd ikke længere er tilstede: Forsøgspersonen må finde en ganske bestemt retning *mod venstre*, som er nødvendig, hvis han skal mærke, at han bevæger sig voluntært *lige tid* langs med den rette linie. Som det fremgår af fig 27a og 27b er størrelsen af denne eftereffekt direkte proportional med størrelsen af kompensationsvinklen under fremmed hånd forsøget og som det også fremgår af fig 27a og 27b sker der et vist fald i eftereffektens størrelse i løbet af eftertesten, men den er dog på næsten 50% af kompensationsvinklens størrelse ved slutningen af eftertesten.

For første gang at blive konfronteret med deres handlespor under eftertesten var også en stor overraskelse for forsøgspersonerne: Under selve eftertesten *mærkede* de, at de bevægede sig voluntært lige ud langs den rette linie, men nu *så* de, at de havde bevæget sig mod venstre.

Forsøgspersonerne blev præsenteret for den lige beskrevne fortolkning, og de accepterede fortolkningen af eftertesten som en eftereffekt af udfaldet i hovedeksperimentet, men de holdt ikke op med at undre sig over udfaldet af eksperimentet: Fortolkningen blev forstået middelbart; de følte sig *tvunget* til at acceptere den ud fra de vidnesbyrd, de blev præsenteret for.

4d. En note til fortesten

Som det fremgik af forsøgsresultaterne ved fortesten havde flere forsøgspersoner en tilbøjelighed til at bevæge sig en smule mod venstre, når de forsøgte at følge den rette linie lige frem.

Denne tendens kan muligvis ses som en svag eftereffekt fra et forsøg over lokalisation af passive håndbevægelser, som forsøgspersonerne mindst en uge tidligere havde deltaget i. Da dette forsøg falder uden for de hovedproblemstillinger, der behandles i denne bog, skal det ikke omtales indgående her; dog kan det kort oplyses, at forsøgspersonerne i en række enkeltforsøg hele tiden så den fremmed hånd bevæge sig lige ud langs den lige linie i håndapparatet, mens deres egen hånd på samme tid af en mekanisk anordning blev bevæget enten lige ud, 15° mod venstre, 30° mod venstre eller 45° mod venstre. Forsøgspersonerne skulle efter et sådant enkeltforsøg meddele, i hvilken retning de havde mærket, at deres hånd blev bevæget. Ved disse forsøg var der store individuelle forskelle m.h.t. i hvilket omfang den visuelt givne, fremmede hånd greb formende ind i personens kinæstetiske håndbevidsthed. Nogle mærkede således i de fleste tilfælde, at de blev bevæget lige frem, selv om de blev bevæget 30° mod venstre, mens andre hver gang eller næsten hver gang mærkede, at de blev ført mod venstre under de samme betingelser. Ved dette forsøg blev der udført en aktiv for- og eftertest, som helt svarede til for- og eftertesten ved det aktive fremmed-hånd-eksperiment, som er beskrevet indgående i dette kapitel. En grafisk analyse viste, at der var en svag tendens til, at eftereffekten var størst hos de forsøgspersoner, som i særlig høj grad var blevet influeret af det visuelle indtryk fra den fremmede hånd. Man kunne endvidere spore en svag tendens til, at eftereffektens størrelse ved det passive håndforsøg var positivt korreleret med størrelsen af forsøgspersonernes tendens til at bevæge sig mod venstre ved den aktive fortest i forbindelse med fremmed-hånd-forsøget. Noget kunne endvidere tyde på, at de individuelle forskelle ved det passive håndforsøg og det aktive håndforsøg (begge under fremmed-hånd-betingelser) var svagt positivt korrelerede, men alle disse antydningssvise tendenser kan ikke på nogen måde

danne basis for blot tentative konklusioner. De kan kun danne udgangspunkt for mere systematiske undersøgelser af disse mulige sammenhænge.

Det kan måske lyde usandsynligt, at der ved fortesten i forbindelse med det aktive håndforsøg under fremmed-hånd-betingelser skulle kunne spores en eftereffekt som var mindst en uge gammel. I andre forsøg har jeg imidlertid *med sikkerhed* iagttaget at eftereffekter har optrådt en uge efter et aktivt håndforsøg under fremmed-hånd-betingelser.

5. En generel diskussion af hvordan eksperimentet over manuelle handlingers udvikling har eksemplificeret, at den subjektproblematiserende handle- og dialogmodel kan være brugbar

Primært kan man se det her beskrevne eksperiment som en paradigmatiske eksemplifikation af, hvordan man i en konkret forskningsmæssig praksis kan undgå såvel varianter af dualistiske som varianter af reduktionistiske forklaringer af menneskers handlen, dersom man arbejder med den handle- og dialogmodel, som er beskrevet i 2. del. Sagt på en anden måde kan eksperimentet ses som en eksemplifikation af, hvordan *udviklingen* af en konkret handleforståelse kan ske inden for den *samme* kategoristruktur.

Lad mig begynde med at påpege, hvordan dialogmodellen kan beskrive gangen i eksperimentet.

I overensstemmelse med dialogmodellen, som jeg beskrev i 2. del, kapitel 5, har jeg som forsøgsleder (B i fig 21) såvel ved tilrettelæggelsen som ved resultatfortolkningerne i første omgang søgt at skelne skarpt mellem forsøgspersonernes handlen, som den fremtrådte for mig i og med de registrerede handlespor (altså udelukkende fra et direkte externt perspektiv), og som den fremtrådte for mig i og med forsøgspersonernes valg af udsagn, der var udformet ud fra handleforståelsesdimensionernes kategoristruktur (altså som den fremtrådte for mig ud fra et sprogligt formidlet, internt perspektiv). Dernæst har jeg forsøgt at give en perspektivforenende fortolkning af forsøgspersonernes handlen, som gjorde de i første omgang modstridende fortolkninger ud fra henholdsvis det eksterne og det interne perspektiv til meningsfulde udtryk for én og samme handlen. Uformelt har jeg endelig forelagt den perspektivforenende fortolkning for forsøgspersonerne (A i fig 21), som tilsyneladende accepterede den.

Under hver af de tre faser kan man sige, at jeg som psykolog begyndte med en kvalitativ forforståelse og dernæst vekslede mellem forsøg på kvalitativ forståelse og forsøg på empirisk at dokumentere forståelsen kvantitativt. Hvordan skal dette forhold nærmere forstås?

Lad mig begynde med at påpege, at det inden for den eksperimentelle psykologi er en udbredt norm, at man ikke kan tale om, at et psykologisk problem er blevet videnskabeligt behandlet, før en kvalitativ forståelse er blevet udviklet til teoretiske udsagn, som udtrykker nogle empirisk underbyggede relationer mellem kvantificerbare og isolerbare variable. Sagt på en anden måde er formuleringen af ydre forhold mellem kvantificerbare og isolerbare variable det overordnede (d.v.s. det egentlige) mål i forhold til det at formulere en kvalitativ forståelse. Kravet om at psykologiske begreber skal kunne defineres operationelt skal ses i denne sammenhæng.

Det her skitserede videnskabsideal kan ses som nogle psykologers forsøg på at leve op til et sæt af krav om videnskabelighed, som de har ment var rådende inden for naturvidenskaberne. Blandt flere grupperinger af psykologer har der i stigende grad været oprørsforsøg mod dette ideal, men i mange tilfælde har dette oprør i praksis haft en tendens til at blive en afvisning af kravet om en empirisk kvantificerende dokumentation overhovedet.

I de foregående afsnit har jeg med didaktisk omstændelighed forsøgt at eksemplificere et eksperimentalpsykologisk videnskabsideal, som ikke underkendte den betydningsfulde rolle, som den empirisk kvantificerende dokumentation *må* spille i den psykologiske forskningsproces: Både ved beskrivelsen af forsøgspersonernes handlen som den fremtrådte fra et direkte eksternt perspektiv, som den fremtrådte fra et sprogligt formidlet, internt perspektiv, og som den fremtrådte ud fra en perspektivforenende fortolkning, har jeg først dokumenteret eksistensen af en række empirisk holdbare, ydre relationer mellem en række kvantificerbare variable, som ledte frem til og understøttede en kvalitativ handleforståelse, som blev udtrykt i nogle begreber (hentet fra handlemodellens forståelsesdimensioner) imellem hvilke der bestod et indre forhold. Generelt sagt har jeg ved anlæggelsen af alle tre perspektiver ladet kravet om kvalitativ forståelse være det *overordnede*, mens den empirisk kvantificerende dokumentation bestemt har været nødvendig, men samtidig klart *underordnet* det kvalitative forståelseskrav.

Når jeg sætter den kvalitative forståelse, som lader sig formulere i et dagligdagens sprog, som det overordnede mål, må det ses i forbindelse med, at det i dialogmodellen forlanges, at holdbarheden af en psykologs fortolkning til syvende og sidst må afhænge af, om den - efter at den i *dialogform* er blevet formidlet til den fortolkede - kan accepteres af denne. Når nogle psykologer sætter etableringen af empirisk underbyggede relationer mellem kvantificerbare variable som det overordnede mål, hænger det derimod sammen med, at de afprøver holdbarheden af en given psykologisk fortolkning under en indbyrdes dialog *om* personen.

I det foregående har jeg forsøgt at påpege nogle generelle erkendelsespsykologiske og forskningsmetodologiske pointer, som jeg mener er blevet eksemplificeret i det udførte eksperiment. I det følgende vil jeg fortsætte denne grundlagspsykologiske diskussion af eksperimentet, idet jeg vil argumentere for, at jeg i og med eksperimentet har demonstreret konkret, hvordan såvel en fysikalistisk reduktionisme, en mentalistisk reduktionisme som forskellige varianter af dualismen alle må afvises som uacceptable for en psykologi om det menneskelige handlingsliv.

1) For det første kan vi konkludere, at det ikke ville have været praktisk muligt at udvikle en sammenfattende og meningsfuld fortolkning af forsøgspersonernes handlesituation i sin helhed, hvis *kun* „stimulussituationen“ (spejlet og den fremmede hånd) og „reaktionerne“ (forsøgspersonernes registrerede handlespor) havde været undersøgelsesernes iagttagelsesmateriale. Forsøgspersonernes rapporter om, hvordan de opfattede deres egen handlen, viste sig jo at være lige så nødvendige for den sammenfattende („perspektivforenende“) fortolkning.

Dette forhold giver en konkret illustration af en grundlagspsykologisk pointe: Et konsekvent eksternt perspektiv er ikke nødvendigvis fysikalistisk. Når jeg har anlagt et eksternt perspektiv har jeg således ikke *reduceret* det menneskelige handlingsliv til en række stimulus/reaktionskæder, som er udtrykt i fysikkens rumslige og tidslige måleenheder. Under alle faser i undersøgelsen har jeg la-

det alle målinger af handlesporene og alle beregninger af disse målinger vise hen til og underbygge en forståelse af forsøgspersonerne som handlende, d.v.s. intenderende væsener.

2) Ser vi igen på det udførte eksperiment kan vi for det andet konkludere, at det heller ikke ville have været muligt at udvikle en sammenfattende og meningsfuld fortolkning af forsøgspersonernes handlesituation i dens helhed udelukkende ud fra forsøgspersonernes beskrivelse af, hvordan de opfattede deres handlen. - Forsøgets udfald viste jo klart, at en fortolkning ud fra et eksternt perspektiv på basis af forsøgspersonernes handlespor var lige så nødvendig for den sammenfattende („perspektivforenende“) helhedsforståelse.

Også dette forhold giver anledning til at understrege en grundlagspsykologisk pointe: Forsøget giver en konkret illustration af, hvordan idealet om en radikal mentalistisk reduktionisme inden for handlingslivets psykologi er ufrugtbar, ja urealisabelt.

Mens en psykologi med et ideal om en fysikalistisk reduktionisme går i spænd med en grundantagelse om en *mekanisk determinisme*, harmonerer en psykologi med et ideal om en mentalistisk reduktionisme med en grundantagelse om en *mentalistisk determinisme*: Enhver menneskelig aktivitet hævdes at kunne føres tilbage til - d.v.s. at have sit nødvendige og tilstrækkelige forklaringsgrundlag i - det, personen er sig bevidst i handlingsøjeblikket.

Snygg & Combs er, såvidt jeg kan se, i nærheden af denne grundantagelse, når de siger: „All behavior, without exception, is completely determined by and pertinent to the phenomenal field of the behaving organism“ (Snygg & Combs 1949, p. 15). En sådan påstand overser f.eks. helt det fundamentale forhold, at mennesker ofte først bliver klar over, hvad de har ønsket, *efter* at de har handlet. I vort eksperiment må man på samme måde konstatere, at forsøgspersonernes egen forståelse *under* eksperimentet ikke kunne tjene som et tilstrækkeligt grundlag for en samlet forståelse af handlesituationen.

Indtil nu har jeg hævdet, at det udførte forsøg har givet en konkret illustration af den praktiske umulighed af at realisere såvel en radikalt fysikalistisk som en radikalt mentalistisk reduktionisme. For det tredje kan vi nu spørge om forsøget giver mulighed for at gennemføre en *dualistisk* fortolkning.

De i dag herskende forklaringsidealer inden for motivationspsykologien kan hverken siges at være radikalt fysikalistiske eller radikalt mentalistiske. Under indflydelse af psykologer som f.eks. Tolman (1951) vil de fleste motivationspsykologer ideelt kræve at deres funktionelle, deterministisk funderede modeller over det menneskelige handlingsliv skal omfatte og forklare både en persons *motoriske* adfærd og hans oplevelser anskuet som hypotetiske konstruktioner: I nogle tilfælde fører sådanne forklaringsidealer til noget, der minder om en Cartesiansk dualisme. Tranekjær Rasmussens antagelse om vekselvirkninger mellem de til B-behovene (d.v.s. de oplevede behov) svarende psykoner på den ene side og de behavioristisk definerede behov (*a*-behovene) på den anden side, *kan* fortolkes som en Cartesiansk præget model over handlingslivet.

For mange psykologer er det et ideal at kunne opstille en model over det menneskelige handlingsliv, der implicerer, at det er muligt at konstruere en maskine (en robot) som kan simulere de træk ved det menneskelige handlingsliv, som man finder væsentligt at forklare. Et sådant forklaringsideal kan måske bedst beskrives som en modificeret variant af den klassiske fysikalistiske reduktionisme snarere end som en variant af den Cartesianske dualisme. Miller, Galanter & Pribram (1970) står for en sådan bestræbelse, når de argumenterer

for, at det ud fra kybernetiske principper er muligt at konstruere maskiner, som kan simulere målrettethedsaspektet (altså intentionaliteten) ved menneskelige aktiviteter.

Ser vi på den forsøgssituation, som jeg har arbejdet med, og på de resultater, jeg har fået, og anskuer vi dem som målinger af „motorisk adfærd“ og af „verbal adfærd“, vil jeg gerne tro, at det principielt ville være muligt at konstruere en robot, som i det anvendte apparat perfekt ville kunne simulere alle de hovedtendenser, som de fundne observationer af motorisk og verbal art kan siges at udvise. Jeg vil bestemt ikke mene, at dette projekt ville være uden psykologisk interesse. Det kunne f.eks. bruges til at kontrollere den logiske konsistens i den måde, hvorpå jeg har samlet og ordnet mine resultater. - I *den* forstand ville projektet være en afprøvning af modellen.

At det ville være fatalt for en psykologisk forståelse af menneskelige handlingssituationer at lade en sådan model få vidtgående *antropologiske konsekvenser*, vil jeg imidlertid argumentere for i det følgende.

Det er karakteristisk for de industrialiserede samfund, at særligt uddannede mennesker bygger automatiske maskiner („robotter“), som i stigende grad uden for menneskelig indgriben kan producere de produkter („realisere de mål“), som håndværkere tidligere måtte fremstille manuelt. De maskinbyggende mennesker projicerer så at sige nogle bestemte produktionsmål ind i deres maskiner, og når de stolt konstaterer, at maskinerne realiserer de givne mål, er det forståeligt, at de ser sig selv i maskinerne, ligesom det ikke er underligt, at udenforstående mennesker, der ser maskinerne fungere, kan se, at de har menneskelige træk, idet de er styret af mål, som mennesker plejer at stræbe imod.

I forhold til et givet mål, kan den kybernetiske maskine udvise en adaptabilitet, som på overraskende måde ligner den adaptabilitet, som mennesker ville vise, hvis de stræbte efter det samme mål, *men det overordnede mål er netop givet*.

I en erkendelsespsykologisk diskussion er det ikke et falsk udsagn at påstå, at menneskelig virksomhed i nogle situationer entydigt er styret af „komplet bestemte planer“. Med et gran af salt kan man derfor sige, at en finalistisk eller teleologisk determinisme her har en (situationsbunden) gyldighed, men hvis psykologer er med til at understøtte det grundsyn, at det principielt er muligt (hvis vi blot bliver dygtige nok) at se *al* menneskelig aktivitet som determineret af komplet bestemte og dermed simulérbare - planer, vil de udvikle en falsk robotantropologi, som benægter *muligheden* af, at mennesker hver for sig og - især i indbyrdes dialog gennem en aktiv erkendeindsats kan lægge kvalitativt nye og principielt uforudsigelige og dermed usimulérbare - planer, som de dernæst handler ud fra på en skabende måde, således at den faktiske handling indeholder mere end den forudgående plan (som altså dermed har været af kompletabel natur.) Det er denne antropologi, jeg har forsøgt at ekspliciterede begrebsmæssigt med den subjektproblematiserende handlemodel. I denne forbindelse vil jeg understrege, at alle fortolkninger, som jeg som psykolog har givet af forsøget (ud fra et externt og et internt perspektiv og ud fra en perspektivforenende fortolkning) har haft form af et forslag til en *handleforståelse*, som den fortolkede selv ville kunne tage stilling til, uden at han dermed opgav sin subjektstatus. Tværtimod har forslagene - fremsat inden for modellens begrebsramme - haft en sådan form, at de lagde op til at den fortolkede forsøgsperson skulle kunne udvide sin forståelse af sig selv som *subjekt* i den konkrete forsøgssituation. Mine fortolkninger har ikke på noget tidspunkt haft karakter

af at ville reducere forsøgets gang til deterministisk forløbende processer. Sagt på en anden måde lægger mine fortolkninger ikke op til en kybernetisk model, der kan simulere forsøgspersonernes verbale og motoriske reaktioner. At det alligevel - såvidt jeg kan se - principielt er muligt at foretage en sådan simulering, skyldes, at alle forsøgspersoner har handlet ud fra et komplet defineret mål, som blev fastlagt i instruktionen: Prøv ved hvert enkeltforsøg at bevæge din hånd ligeud langs den rette linie - med den og den fart - og intet andet.

I selve forsøgssituationens tilrettelæggelse havde forsøgspersonen således ikke mulighed for at eksperimentere med andre måder at handle på.

I denne forbindelse er det et interessant spørgsmål, hvordan forsøgspersonerne ville klare opgaven (d.v.s. at skulle bevæge hånden lige ud, mens de så, at den fremmede hånd bevægede sig mod højre), dersom de fik viden om deres tidligere uafvidende kompensation i og med den perspektivforenende fortolkning. Jeg har ikke lavet systematiske eksperimenter over disse forhold, men jeg har gjort nogle spredte iagttagelser, som tyder på, at forsøgspersonerne selv med denne viden *igen* kompenserer, dersom de *på uændret måde* stræber efter at bevæge hånden lige ud (se de analoge resultater ved slutningen af stemmeforsøgene, som er omtalt i 1. del, kapitel 3.)

Det synes først at være i det øjeblik, hvor forsøgspersonerne omformulerer, hvad de vil stræbe efter, at de kan bevæge sig lige ud og dermed i handling (som det giver sig udtryk i handlesporene) gøre sig fri af synsindtrykket fra den fremmede hånd: Hvis forsøgspersonerne - på grundlag af det de mærker - stræber efter at bevæge hånden lige så meget mod højre, som deres kompensationsvinkel gik mod venstre, vil de bagefter erfare (ved at se på deres handlespor), at de har bevæget sig lige ud.

Som sagt er dette nogle spredte observationer, men de lægger op til nogle eksperimenter, som muligvis en miniature ville kunne blive et pædagogisk lærestykke om forholdet mellem ny indsigt i ens handlesituation og mulighederne for ny handling på baggrund af denne indsigt: Det ville måske være muligt konkret at eksemplificere, hvordan „den rene indsigt“ ikke automatisk ændrer den menneskelige handlen (jvnf. det forhold at forsøgspersonerne - efter at de intellektuelt har forstået den perspektivforenende fortolkning - fremdeles kompenserer mod venstre, når de blot gentager forsøget på at bevæge sig lige frem). Omvendt ville det måske være muligt at vise, at en intellektuel indsigt i ens egen handlesituation først får handlemæssige konsekvenser, når man ud fra denne indsigt prøver at handle på *nye* måder, som kan være i modstrid med den umiddelbare oplevelse af situationen (jvnf. det forhold at forsøgspersonerne muligvis vil kunne overvinde tendensen til at kompensere mod venstre, hvis de stræber efter at bevæge hånden så det mærkes som om den føres lige så langt mod højre, som de tidligere kompenserede mod venstre).

6. En beskrivelse og diskussion af, hvordan eksperimentet har ydet et bidrag til valideringen af modellens begreber om „det voluntære“, „det contravoluntære“ og „det avoluntære“

Ud fra den hidtidige beskrivelse af forsøgets udfald har det vist sig muligt at fremføre indirekte indicier for, at modellens handleforståelsesdimensioner og de deraf afledte definitioner af det voluntære, det contravoluntære og det

avoluntære er anvendelige under forskellige fortolkningsfaser. Disse indicier for modellens anvendelighed ved en forståelse af virkelige handlingers udvikling har taget udgangspunkt i *gruppen* af forsøgspersoner. I det følgende skal jeg gøre rede for, hvordan man kan undersøge, om handleforståelsesdimensionerne og de deraf afledede definitioner af det voluntære, det contravoluntære og det avoluntære har grund i de *enkelte* forsøgspersoners virkelige måde at være sig deres handlen bevidst på, eller om dimensionerne og de afledte definitioner er idiosynkratiske postulater fra min side.

Gangen i denne validitetsundersøgelse er følgende: De faktisk afgivne domme er ordnet i dichotome (parvist modstillede) kategorier (Anstrengelse (A)/ingen anstrengelse (A), målrealisering (GR)/ingen mål realisering (GR), jeg-forårsagen (IC)/ingen jeg-forårsagen (IC), extern forårsagen (EC)/ingen extern forårsagen (EC)). Lad os da tage udgangspunkt i det faktiske antal domme inden for hvert kategoripar, som vi finder hos en enkelt person. En person (Person nr. 14) har således 26 A-domme og 4 A-domme, 19 GR-domme og 11 GR-domme, 19 IC-domme og 11 IC-domme, 12 EC-domme og 18 EC-domme, og vi kan herudfra beregne med hvilken gennemsnitlig hyppighed voluntære, contravoluntære og avoluntære domskombinationer samt „andre domskombinationer“ ville optræde, dersom de empirisk givne domme blev kombineret tilfældigt.¹¹ Ud fra en sådan nul-hypotese om, at de enkelte domme blev afgivet uafhængigt af hinanden er den forventede, gennemsnitlige hyppighed af voluntære domskombinationer 21 % for person nr. 14, mens den forventede hyppighed af contravoluntære og avoluntære domskombinationer er henholdsvis 5% og 1%; desuden er den forventede, gennemsnitlige hyppighed af „andre domskombinationer“ 74%. Lad os dernæst se på den empirisk observerede hyppighed af modelafledede domskombinationer for den samme forsøgsperson. I denne forbindelse bedes læseren huske, at forsøgspersonen ikke havde kendskab til handlemodellens definitioner af det voluntære, det contravoluntære og det avoluntære. Dette betyder med andre ord, at *hvis* der hos de enkelte forsøgspersoner forefindes en større hyppighed af modelafledede domskombinationer, end man kan beregne sig til ud fra nul-hypotesen, *så* er der et empirisk holdepunkt for at påstå, at de i øvrigt forskellige forsøgspersoner har haft en tendens til at forstå deres manuelle handlen inden for den *samme* begrebsverden, nemlig den begrebsverden, som er ekspliciteret i handlemodellen. Med andre ord er denne undersøgelse et forsøg på - med udgangspunkt i et empirisk materiale - at trænge ned til den psykiske dybdestruktur („begrebsverden“), som er *fælles* for samtlige forsøgspersoner, således at det bliver åbenbart, at de individuelle forskelle, vi indtil nu har beskæftiget os med, hører til den psykiske overflade.

Hos forsøgsperson nr. 14 er de observerede hyppigheder af avoluntære domskombinationer (13%), contravoluntære domskombinationer (17%) og voluntære domskombinationer (57 %) markant større end de forventede hyppigheder, vi beregnede os frem til ud fra nul-hypotesen, nemlig henholdsvis 1%, 5% og 21%. Tilsvarende er den observerede hyppighed af „andre domskombinationer“ langt lavere (13%), end man skulle forvente ud fra nul-hypotesen (74%). Disse beregninger er gennemført for alle 31 personer og resultatet af afbildet grafisk i fig

¹¹ Under forudsætning af, at de fire domme blev afgivet uafhængigt af hinanden, er den forventede hyppighed for en modelafledet domskombination sammensat af fire specifikke domme (f.eks. en voluntær domskombination = $A \wedge GR \wedge IC \wedge \underline{EC}$) bestemt ved produktet af de relative hyppigheder for hver enkelt dom. Den forventede hyppighed af alle de ikke-modelafledede domskombinationer („andre domskombinationer“) er givet ved summen af sådanne produkter.

32, 33, 34 og 35. På fig 32 sammenholdes for hver forsøgsperson den *observerede* hyppighed af voluntære domskombinationer med den *forventede* hyppighed af voluntære domskombinationer, som er beregnet ud fra nul-hypotesen. På fig 33 sammenholdes for hver forsøgsperson den *observerede* hyppighed af contravoluntære domskombinationer med den *forventede* hyppighed af contravoluntære domskombinationer, som er beregnet ud fra nul-hypotesen, og på fig 34 sammenholdes den *observerede* hyppighed af avoluntære domskombinationer med den *forventede* hyppighed af avoluntære domskombinationer, som er beregnet ud fra nul-hypotesen. Endelig sammenholdes på fig 35 den *observerede* hyppighed af ikke-modelafledede domskombinationer med den *forventede* hyppighed af disse „andre domskombinationer“, som er beregnet ud fra nul-hypotesen.

Af fig 32 fremgår det, at *ingen* forsøgsperson har en observeret hyppighed af voluntære domskombinationer, som ligger *under* den forventede hyppighed, som er beregnet ud fra nul-hypotesen. For 4 personer gælder det, at den observerede hyppighed (på 93% (1 pers.) 97% (2 pers.) og 100% (1 pers.)) er lig med den hyppighed, som er beregnet ud fra nul-hypotesen. For 27 personer gælder det altså, at de har en observeret hyppighed af voluntære domskombinationer, som ligger *over* den forventede hyppighed ud fra nul-hypotesen.

Af fig 33 fremgår det, at 20 forsøgspersoner har en observeret hyppighed af contravoluntære domskombinationer, som ligger *over* den forventede hyppighed, som er beregnet ud fra nul-hypotesen. For 8 personer gælder det, at den observerede hyppighed af contravoluntære domskombinationer (på 0%) ikke er forskellig fra den hyppighed, som er beregnet ud fra nul-hypotesen. (Af grafisk praktiske grunde er disse 8 personer ikke indtegnet på fig 33). For 2 personer gælder det, at den observerede hyppighed af contravoluntære domskombinationer (på 0 %) ligger en anelse *under* den hyppighed (på 1 %), som er beregnet ud fra nul-hypotesen.

Af fig 34 fremgår det, at 10 forsøgspersoner har en observeret hyppighed af avoluntære domskombinationer, der ligger *over* den forventede hyppighed, som er beregnet ud fra nul-hypotesen. Når man betænker, at det kun var disse 10 forsøgspersoner, som afgav A-domme, er denne tendens stærkere end det spinkle talgrundlag umiddelbart giver indtryk af.

Tager man endelig udgangspunkt i de ikke-modelafledede domskombinationer, d.v.s. kategorien af „andre domskombinationer“, ser man (på fig 35), at det for 27 personer gælder, at den observerede hyppighed ligger *under* den forventede hyppighed, som er beregnet ud fra nul-hypotesen. Kun for 4 personer gælder det, at den observerede hyppighed (på 3% (2 pers.), 0% (1 pers.) og 7% (1 pers.)) ikke er forskellig fra den hyppighed, man kan beregne ud fra nul-hypotesen, og i *intet* tilfælde gælder det, at den observerede hyppighed ligger over den forventede.

At så godt som alle forsøgspersoner har afgivet domme på en sådan måde, at de observerede domskombinationer tenderer til at falde inden for de af handlemodellen afledede domskombinationer, *tiltrods for at forsøgspersonerne ikke havde kendskab til de modelafledede definitioner af det voluntære, det contravoluntære og det avoluntære*, er et stærkt indicium for, at handlemodellen har indkredset nogle sider af en psykisk dybdestruktur (begrebsverden), som har været fælles for de forskellige forsøgspersoner, når de gennem deres valg af udsagn har prøvet at give udtryk for, hvordan de opfattede deres individuelt særegne handlen.

I instruktionen blev der lagt op til, at det var forsøgspersonernes opgave kun

at vælge et udsagn udefra, hvad de havde været sig bevidst under enkeltforsøget, og det var mit indtryk, at de prøvede at løse netop denne opgave. Dog kan jeg ikke afvise, at nogle forsøgspersoner i nogle tilfælde har valgt udsagn ud fra en mere eller mindre bevidst „forpligtelse“ til at være konsistent, selv om valget eventuelt gik imod det, de var sig bevidst under enkeltforsøget. Man kunne f.eks. tænke sig, at en forsøgsperson syntes, at det ville lyde „ulogisk“ *både* at sige, at han mærkede en bevægelsesretning væk fra linien (målet) *og* at sige, at han havde fuld kontrol over sin hånd, og at han *derfor* afgav en GR-dom og en IC-dom, selvom en GR-dom og en IC-dom ville have været bedst i overensstemmelse med det, han i situationen havde været sig specifikt bevidst.

Uanset om forsøgspersonerne afgav deres domme spontant i forhold til indholdet af de specifikke udsagn, som de skulle vælge imellem, eller om nogle forsøgspersoner i nogle situationer i højere grad afgav deres domme ud fra et mere eller mindre bevidst krav til sig selv om, at der skulle være indre konsistens i domsafgivelserne, så kan den ovenstående hovedkonklusion imidlertid opretholdes, nemlig at forsøgspersonerne gennem deres domsafsigelser demonstrerede, at de var fælles om begreberne „det voluntære“, „det contravoluntære“ og „det avoluntære“ og det er netop det, handlemodellen postulerer.

Som det vil erindres, tilhørte 26,8% af samtlige personers samtlige enkeltforsøg brokkassen af ikke-modelafledede domskombinationer, og ved en nærmere betragtning af resultaterne i Tabel 1, vil man kunne se, at forekomsten af „andre domskombinationer“ varierer ret udpræget fra person til person.

Hvordan skal vi forholde os til denne iagttagelse? Der er flere mulige fortolkninger. Man kunne som én mulighed tænke sig, at nogle forsøgspersoner var meget fluktuerende i deres anvendelse af de kriterier, som de implicit lagde til grund for deres enkelte domsafsigelser - med den konsekvens, at de alt andet lige fik flere ikke modelafledede domskombinationer end de forsøgspersoner, der var stabile m.h.t. de kriterier, som de implicit lagde til grund for *deres* domsafsigelser. Dette er en fortolkningsmåde, som ikke på nogen måde rokker ved den tidligere konklusion, nemlig at modellens definitioner af det voluntære, det contravoluntære og det avoluntære er blevet empirisk underbygget ved det her udførte eksperiment. Det forhold, at brokkassen af ikke-modelafledede domskombinationer ikke viste nogen udviklingstendens i løbet af fremmed-hånd-eksperimentet, mens dette jo netop var tilfældet for de modelafledede domskombinationer, kan pege i retning af, at forekomsten af ikke-modelafledede domskombinationer *var* tilfældig, d.v.s. irrelevant i relation til vores modelkontrollerende undersøgelsesformål.

Imidlertid kan det ikke udelukkes, at der i brokkassen af ikke-modelafledede domskombinationer vil kunne findes en nøgle til en videre udbygning af modellen. Jeg har ikke undersøgt systematisk, hvilke faktiske domskombinationer, der optræder hyppigst bag betegnelsen „andre domskombinationer“. Utvivlsomt vil man kunne finde gratuity-lignende kombinationer ($GR \wedge IC \wedge EC$), men lige så utvivlsomt vil man kunne finde ikke-modelafledede domskombinationer. Det ville være en relevant opgave at gennemgå disse i eksperimentet forekommende domskombinationer for at undersøge, om de kan lede tanken hen på ikke-modelafledede typer af handleforløb i dagligdagens situationer (således at der er belæg for at undersøge nærmere, om de eventuelt hører til den psykiske dybdestruktur) eller om de kun optræder i den specifikke forsøgssituation (d.v.s. tilhører den psykiske overflade). Jeg er med andre ord inde på den mulighed, at den metode, som jeg i dette afsnit har udviklet til at undersøge

validiteten af en allerede formuleret model, også vil være en heuristisk metode til videre modelgenerering. Om vi her har ansatsen til en generel metode, som i det uafsluttelige studium af menneskets psykiske dybdestruktur er såvel modelkontrollerende som modelgenererende må fremtidigt arbejde vise.

Rationalet for gangen i den undersøgelse, jeg har foretaget i dette afsnit (og som ligger bag hele arbejdet i denne bog), vil jeg forsøge at uddybe i det følgende ved at komme med nogle erkendelsespsykologiske og erkendelsesteoretiske betragtninger.

Det, som inspirerer enhver erkendelse (også en erkendelse, der tager udgangspunkt i en forandringsfilosofi) er den vision at kunne finde det uforanderlige bag det, der forandrer sig. Thi uden begreber om det, der ikke forandrer sig, kan vi ikke danne begreber om det, der forandrer sig.

Når jeg konkluderer, at den validitetsundersøgelse, som jeg har foretaget i dette afsnit, ikke har falsificeret den antagelse, at handlemodellens forståelsesdimensioner og afledede forløbstyper tilhører den psykiske dybdestruktur, vil man - trods formuleringens tilsyneladende forsigtighed - let kunne se kimen til en dogmatisk overgeneralisering. Som jeg var inde på i 2. del, skal min måde at konkludere på ses som et udtryk for den opfattelse, at det er en nødvendig forskningsbestræbelse uophørligt at forsøge at trænge frem til det psykisk fællesmenneskelige, d.v.s. den psykiske dybdestruktur. Når jeg hævder, at handleforståelsesdimensionerne og de afledede typer af handleforløb tilhører den psykiske dybdestruktur, så *foreslår* jeg (som en bevidst provokation med det formål at ægge andre til at komme med bedre forslag) at „ønsken“, „målsætten“, „anstrengelse/modstand“, „jeg(eller vi)forårsagen/ andre former for forårsagen“, „målrealiseren/ingen målrealiseren“ er nødvendige (men ikke tilstrækkelige) begreber for enhver, der vil reflektere over sig selv eller andre som handlende subjekter - og i jo højere grad vi har gjort os bevidst, at netop disse begreber *er* nødvendige, i jo højere grad kan vi gøre fremskridt i at stille handleafklarende og handleforberedende spørgsmål.

I en vis forstand - men også kun i en vis forstand - hævder jeg altså, at disse begreber er ahistoriske; således hævder jeg, at det bl.a. er *fordi* vi har disse begreber tilfælles med mennesker fra tidligere historiske epoker, at vi ud fra skriftlige og andre former for vidnesbyrd kan se, hvor meget vi *ligner* dem, ligesom det bl.a. er de samme begreber, som muliggør, at vi kan se, hvor *forskellige* vi er fra dem. Selvfølgelig må vi også se de handleforståelsesbegreber, der efter vor mening tilhører den psykiske dybdestruktur, som havende en historie, men disse begrebers historie må snarere henregnes under *artshistorien*, velnok især den del af artshistorien, der hedder overgangen fra abe til menneske. Disse begreber tilhører formentlig slet ikke den del af menneskets sproglige materielle/socialt historie, som vi i dag har et mere eller mindre fyldigt kendskab til. Længe før dette tidsrum havde arbejdet, d.v.s. den bevidst planlagte handling, taget sin spæde begyndelse og netop derved skete udviklingen til menneske. I og med en udvikling, der på samme tid var en begyndende brug af redskaber og en begyndende brug af begreber (herunder også af begreber, som blev udtrykt sprogligt) skete der gennem mutation og selektion en genetisk udvikling, som betød, at mennesker i højere og højere grad fik et genetisk potentiale, der disponerede dem for gennem samfundsmæssig handling at videreudvikle den redskabsbrug og den begrebsbrug, der allerede var i gang. Når jeg hævder, at handlemodellens begreber afdækker nogle sider ved den psykiske dybdestruktur, er dette det samme som at påstå, at modellens begreber indkredser

noget fællesmenneskeligt, som *både* ligger latent i alle menneskers genetiske potentiale *og* giver sig til kende i menneskers redskabsbrug og begrebsbrug i et hvilket som helst samfundsliv. Men *hvordan* den psykiske dybdestruktur giver sig til kende gennem konkret redskabsbrug og konkret begrebsbrug, og *hvordan* og i *hvilket omfang* mennesker er sig den psykiske dybdestruktur bevidst, er et *udtryk for* samfundslivet, samtidigt med at det er *medbestemmende for* dets udviklingsretning.

Ovenstående bemærkninger skal kun give en antydning af, i hvilken sammenhæng jeg ser mit forsøg på at yde et bidrag til en begrebsafklaring inden for handlingslivets psykologi. En mere indgående undersøgelse af begrebet „den psykiske dybdestruktur“ må tages op i et andet arbejde (der må hente impulser fra så vidt forskellige forfattere som Darwin, Marx/Engels, Piaget og Jung). I hvilken udstrækning min påstand om, at handleforståelsesdimensionerne og modellens øvrige begreber tilhører den psykiske dybdestruktur (og således har antropologisk status), kan stå for bl.a. en historisk (herunder også en sproghistorisk og kulturhistorisk) kritik skal heller ikke tages op til undersøgelse i denne bog. Når jeg overhovedet fremsætter en sådan påstand, er det selvfølgelig først og fremmest, fordi jeg mener, at den repræsenterer et relevant og *til dels* empirisk underbygget bidrag i den uafsluttede indkredsning af den psykiske dybdestruktur, men som før nævnt - gør jeg det også for at fremprovokere konkret underbyggede indvendinger og - eventuelt - alternative forslag.

Kapitel 2. Supplerende undersøgelser over manuelle og kropslige handlingers udvikling

Jeg har udført en række eksperimenter, som falder i forlængelse af det eksperiment, der er beskrevet i forrige kapitel. Det allerede omtalte eksperiment har imidlertid opfyldt det formål, som må være primært i forbindelse med emnet for denne bog, nemlig at vise at handle- og dialogmodellens forståelsesdimensioner, forløbstyper og kommunikationsfaser udgør en anvendelig begrebsramme, når man vil give en meningsfuldt dækkende beskrivelse af en handleudvikling i en mikrosituation. Derfor skal dette kapitel blot ses som en opsummering af hovedresultaterne fra de videreførte undersøgelser.

1. Belysning af individuelle forskelle under den manuelle handlen

Som det fremgik ved beskrivelsen af det tidligere udførte eksperiment fandt jeg overraskende store individuelle forskelle under hovedeksperimentet med fremmed-hånd-betingelser, både når man så på handlesporene ud fra et eksternt perspektiv, og når man - ud fra et sprogligt formidlet internt perspektiv - undersøgte, hvordan forsøgspersonerne selv opfattede deres handlen.

Ved den perspektivforenende fortolkning af forsøgsresultaterne fremsatte jeg følgende formodning om, hvad der var kernepunktet i de individuelle forskelle: Det samme synsindtryk af den fremmede hånds bevægelse mod højre greb på forskellig, men konstant måde formende ind i den kinæstetisk/taktil håndbevidsthed hos de forskellige forsøgspersoner. Dette betød, at nogle forsøgspersoner ved hvert enkeltforsøg uafvidende måtte bevæge sig langt mod venstre (over 40°), før det blev muligt for dem at mærke, at de voluntært bevægede sig lige frem. Andre måtte ved hvert enkeltforsøg uafvidende bevæge sig klart, men mindre markant mod venstre for at opnå det samme, mens atter andre ikke behøvede at bevæge sig mod venstre, da de slet ikke eller kun i minimal grad var influerede af synsindtrykket af den fremmede hånd. Jeg udførte dette eksperiment på det psykologiske laboratorium, hvor H. A. Witkin og medarbejdere gennem mange år havde arbejdet med begrebet „cognitiv stil“ i almindelighed og med den cognitive stilart „feltafhængighed/feltuafhængighed“ i særdeleshed (Witkin et al, 1962). En persons grad af feltafhængighed resp. feltuafhængighed er bl.a. blevet bestemt ud fra, om han føler, at han får ændret eller ikke ændret sin kropslige orientering, når det fuldt oplyste rum, han

befinder sig i, tipper væk fra lodret. Endvidere er en persons grad af feltafhængighed resp. feltuafhængighed blevet bestemt ud fra, om hans perception af en selvlysende stavs orientering i forhold til lodret bliver ændret eller ikke-ændret, når staven omgives af et selvlysende rektangel, som hækles i forhold til lodret. (Dette forsøg foregår i et helt mørkelagt lokale.) Når det har været muligt at arbejde med et begreb som feltafhængighed resp. feltuafhængighed skyldes det bl.a., at det har vist sig, at de individuelle forskelle i de to ovennævnte testsituationer („Body Adjustment Test“ og „Rod and Frame Test“) har været positivt korrelerede. Det var min formodning, at der måtte være et slægtskab mellem de perceptuelle konflikter, Witkin havde arbejdet med, og de perceptuelle konflikter, jeg arbejdede med under fremmed-hånd-betingelserne. Det var derfor stik imod min forventning, jeg måtte konstatere, at de store individuelle forskelle, som jeg fandt i håndforsøget, ikke på nogen måde var korreleret med de individuelle forskelle i de af Witkin konstruerede forsøgssituationer. I en Spearman-test, hvor forsøgspersonernes kompensationsniveau i de ti sidste enkeltforsøg under fremmed-hånd-betingelser blev sammenholdt med forsøgspersonernes scores i henholdsvis RFT og BAT blev $\rho = -0.28$ og 0.00 . (Disse korrelationskoefficienter er ikke signifikante.) I en Spearman-test, hvor forsøgspersonernes scores i RFT og BAT blev sammenholdt med hinanden blev $\rho = 0.61$ ($P < 1\%$), hvilket er helt i overensstemmelse med Witkin's iagttagelser.

Falsifikationen af min hypotese fremtvang følgende problemstilling: Var de individuelle forskelle, som jeg fandt i håndforsøget, kun udtryk for nogle forskellige måder, hvorpå forsøgspersonerne forholdt sig over for den *specifikke* manuelle handlesituation, eller var de individuelle forskelle måske et udtryk for forskellige måder, hvorpå forsøgspersonerne forholdt sig over for handlesituationer *i almindelighed*? Også andre typer af hypoteser ville være teoretisk mulige, men jeg koncentrerede mig om at undersøge, om det, at forsøgspersonerne skiftede indstilling over for handlesituationen, måske kunne betyde, at personens kompensationsniveau ville flytte sig *markant*.

Under „fremmed-hånd-forsøget“ udviste nogle enkelte forsøgspersoner ret store fluktuationer i deres bevægelsesretning, og på grundlag af nogle spredte iagttagelser fik jeg den formodning, at det muligvis ville være betydningsfuldt for udfaldet af forsøget, om forsøgspersonerne indstillede sig mod „målet“ (den rette linie, som de skulle bevæge sig under) eller mod „målafvigelsen“ (syndstrykket af den fremmede hånd, der bevægede sig mod højre).

I det ny eksperiment - som blev udført på Københavns Universitets Psykologiske Laboratorium - ændrede jeg derfor kun forsøgspstillingen en ubetydelighed. Under et enkeltforsøg så forsøgspersonen et lyspunkt bevæge sig hen ad den linie, han skulle følge. Lyspunktet begyndte en jævn bevægelse langs linien i det øjeblik forsøgspersonen fik startsignalet, og han havde til opgave at bevæge sin hånd langs med linien under lyspunktet, således at hans hånd var ved enden af linien i det øjeblik lyspunktet nåede enden af linien. På dette tidspunkt gik lyset automatisk ud, og mens forsøgspersonen blev siddende ved apparatet, skulle han tage stilling til en række udsagn omtrent på samme måde som ved det tidligere eksperiment.

17 mandlige forsøgspersoner deltog i dette eksperiment. De var studerende ved Københavns Universitet. Ingen studerede psykologi. De erklærede alle, at de havde normalt eller korrigeret syn, og at de var højrehændede.

På den første forsøgsdag fik 9 forsøgspersoner instruktion om kun at fikser

den lysende plet, som blev bevæget langs med den linie, som de samtidig forsøgte at følge. De 8 andre forsøgspersoner fik den første forsøgsdag instruktion om kun at fiksere den fremmede hånd, som bevægede sig 30° mod højre, mens de samtidigt skulle forsøge at bevæge deres hånd lige ud langs med linien under lyspunktet. Alle forsøgspersoner blev oplyst om, at de ikke ville se deres egen hånd, men en andens. 7-14 dage efter udførte de samme forsøgspersoner den samme opgave med den undtagelse, at de, som tidligere havde fikseret lyspunktet, nu skulle fiksere den fremmede hånd, mens de, der tidligere havde fikseret den fremmede hånd, nu skulle fiksere lyspunktet.

Alle forsøgspersoner udførte 25 enkeltforsøg under fremmed-hånd-betingelser såvel den første som den anden forsøgsdag.

Fig 36 sammenholder for hver forsøgsperson den gennemsnitlige bevægelsesretning under fiksatoren af det langs med linien bevægede lyspunkt (M(AHC1-25), F.L.) med den gennemsnitlige bevægelsesretning under fiksatoren af en fremmed hånd (M(AHC1-25), F.H.). De sorte punkter på fig 36 repræsenterer de forsøgspersoner, som på den første forsøgsdag fik til opgave at fiksere det bevægende lyspunkt, mens de sorte punkter med et kors repræsenterer de forsøgspersoner, som på den første forsøgsdag fik til opgave at fiksere den fremmede hånd.

11 forsøgspersoner har haft en større kompensationsvinkel under fiksatoren af målet (lyspunktet, som skulle følges) end under fiksatoren af „målafvigelsen“ (den fremmede hånd som bevægede sig væk fra målet). Men kun for én forsøgsperson kan denne tendens karakteriseres som markant. Hovedindtrykket af fig 36 er så givet, at forsøgspersonerne har haft det samme kompensationsniveau under de to forsøgsbetingelser. Resultaterne fra dette eksperiment giver altså ingen nøgle til at forstå, hvordan de individuelle forskelle m.h.t. kompensationsniveau eventuelt kan sættes i forbindelse med forskellige, situationsspecifikke indstillinger hos forsøgspersonerne.

Inden jeg omtaler et andet eksperiment, som kan belyse disse forhold, vil jeg kort nævne, at jeg under det her beskrevne eksperiment genfandt nogle træk, som jeg omtalte i forbindelse med det første eksperiment i forrige kapitel: Jo højere kompensationsniveauet var hos forsøgspersonerne, jo større var bevægelsesretningernes spredning hos de samme forsøgspersoner, ligesom de havde færre voluntære domskombinationer. Kort sagt viste såvel handlesporene som domsafsigelserne på meningsfuld måde hen til én og samme perspektivforenende forståelse: I jo højere grad forsøgspersonerne fik formet deres kinæstetisk/taktile håndbevidsthed af synsindtrykket fra den fremmede, målafvigende hånd, jo vanskeligere var det for forsøgspersonerne at finde en stabil bevægelsesretning mod venstre, som betød, at de kunne mærke, at de voluntært bevægede sig ligefrem.

Der var en klar tendens til, at forsøgspersonerne havde relativt flere voluntære domskombinationer, når de fikserede det langs linien bevægede punkt, end når de fikserede den fremmede hånd. (12 forsøgspersoner udviste - i flere tilfælde i udpræget grad - denne tendens. 3 forsøgspersoner havde lige mange voluntære domskombinationer under de to forsøgsmomenter, mens 2 udviste den modsatte tendens.)

Tendensen til at have relativt flere voluntære domskombinationer under fiksatoren af det bevægede punkt er forståelig, når man betænker, at forsøgspersonerne under disse betingelser kunne koncentrere sig fuldt om opgaven, mens

det at skulle se på den målafvigende håndbevægelse og samtidig prøve at følge lyspunktet langs med linien måtte virke distraherende.

I denne sammenhæng burde man tillige forvente, at bevægelsesretningernes spredning - som et handlesporsudtryk for usikkerhed i opgaveløsningen - ville være størst under fiksering af den fremmede hånd, men sådanne tydelige spredningsforskelle fandtes ikke.

I det følgende skal jeg kort referere nogle af hovedresultaterne fra et forsøg - udført af Storm Jensen (1969) - som i hvert fald delvis giver et fingerpeg om, hvordan forskellige strategier¹² hos *forskellige* forsøgspersoner kan kaste lys over baggrunden for de store individuelle forskelle, som vi hidtil har set ved eksperimenterne over manuel handlen under fremmed-hånd-betingelser.

Forsøgssituationen var mage til den, der blev beskrevet i forrige kapitel med følgende undtagelser: Den fremmede hånd var en attraphånd (fra en mannequinfigur) med en handske mage til den, forsøgspersonen havde på - men forsøgspersonen var fuldt ud klar over, at det var en attraphånd, han så bevæge sig 30° mod højre, når han selv forsøgte at bevæge sin højre hånd langs den rette linie i et jævnt tempo, således at han lige bestemt var ved enden af linien i det øjeblik, da lyset gik ud ved afslutningen af et enkeltforsøg. Hvert enkeltforsøg varede nøjagtigt 2 sekunder, og den strækning forsøgspersonen skulle tilbagelægge inden for dette tidsrum var 20 cm. Attraphånden blev trukket frem langs en synlig skinne af en elektromotor via et snoreværk, hvilket sikrede fuldstændig ens bevægelse fra enkeltforsøg til enkeltforsøg både m.h.t. vinkelretning og m.h.t. hastighed. Attraphånden tilbagelagde inden for 2 sekunder en afstand på 20 cm. En elektrisk styret registreringsordning sikrede, at forsøgspersonens handlespor kun blev optegnet under selve enkeltforsøget. I det øjeblik et enkeltforsøg var afsluttet, og lyset gik ud i apparatet (og i det mørklagte lokale), blev registreringen afbrudt af en elektromagnet, hvilket betød, at man foruden den sædvanlige vinkelopmåling også kunne måle længden af den strækning, som forsøgspersonerne havde tilbagelagt under fremmed-hånd-betingelser.

Forsøgspersonen blev anmodet om efter hvert enkeltforsøg at meddele, om opgaven var lykkedes. Efter det 15. enkeltforsøg fortsattes eksperimentet, indtil der havde været 10 enkeltforsøg, om hvilke forsøgspersonen erklærede, at det var lykkedes for ham at bevæge sig lige ud langs linien i et jævnt tempo, således at han var ved enden af linien i det øjeblik, da lyset gik ud. Kun disse enkeltforsøg fra fremmed-hånd-forsøget indgik i den efterfølgende databehandling.

Efter afslutningen af hele eksperimentet blev forsøgspersonen interviewet om, hvordan hele fremmed-hånd-forsøget var forløbet. Interviewet var struktureret efter de i handlemodellen beskrevne handleforståelsesdimensioner. Desuden blev han - som omtalt i forrige kapitel - spurgt om identitetspræget ved den fremmede hånd. (Som tidligere nævnt gav forsøgspersonerne en retrospektiv beskrivelse af deres manuelle handleudvikling, som meget nøje svarede til den handleudvikling, som forsøgspersonerne gav udtryk for i og med deres valg af udsagn umiddelbart efter hvert enkeltforsøg.)

Forsøgspersonerne fik til opgave at gennemføre en fortest og en eftertest under helt de samme betingelser som i hovedeksperimentet, med den ene undtagelse, at de ikke så nogen hånd i spejlet. Deres handlespor blev registreret på samme måde som i hovedeksperimentet. Såvel for- som eftertesten fortsatte

¹²Jeg bruger her ordet „strategi“ på en måde, som ikke er identisk med den måde, hvorpå jeg i 2. del, kapitel 3 definerede „handle/erkendestrategi“.

indtil der var gennemført 10 enkeltforsøg, om hvilke forsøgspersonerne erklærede, at opgaven var lykkedes. Kun disse enkeltforsøg indgik i den efterfølgende databehandling.

20 mandlige forsøgspersoner deltog i eksperimentet. De var studerende ved Københavns Universitet, men ingen var psykologistuderende. De erklærede alle, at de havde normalt eller korrigeret syn, og at de var højrehåandede.

Der blev foretaget en række undersøgelser af handlespørene under fremmedhånd-forsøget i forhold til for- og eftertesten. Her skal jeg nøjes med at nævne et resultat, som har den største betydning for en dybere forståelse af, hvordan forskellige strategier hos forsøgspersonerne kan føre til kvalitativt og kvantitativt forskellige former for kompensation. Det viste sig nemlig, at de (5) forsøgspersoner, som havde den største retningskompensation under fremmedhånd-forsøget i forhold til fortesten havde meget ringe ændringer i deres tilbagelagte vejstrækninger under fremmedhånd-forsøget i forhold til fortesten, mens de forsøgspersoner, der havde enten lille eller slet ingen retningskompensation under fremmedhånd-forsøget i forhold til fortesten enten tilbagelagde en *større* strækning (5 forsøgspersoner) eller en *mindre* (10 forsøgspersoner) i fremmedhånd-forsøget i forhold til fortesten. En Spearman korrelationsundersøgelse af forholdet mellem personernes vinkelændringer (i grader) fra fortest til fremmedhånd-betingelser på den ene side og personernes vejstrækningsændringer (i procent) fra fortest til fremmedhånd-betingelser på den anden side gav $\rho = \div 0.47$ med en p-værdi på mindre end 5 %.

Følgende perspektivforenende handlefortolkning af disse resultater er umiddelbart nærliggende. Synsindtrykket af den fremmede hånd greb formende ind i *alle* forsøgspersoners kinæstetiske håndbevidsthed. For at kunne mærke at de bevægede sig lige ud på en voluntær måde, brugte nogle forsøgspersoner uafvidende den strategi, at de bevægede sig mod venstre (retningskompensation). Andre forsøgspersoner brugte uafvidende den strategi, at de bremsede deres hastighed, mens atter andre uafvidende brugte den strategi at sætte hastigheden op. I de to sidstnævnte tilfælde kan man tale om to former for hastighedsændringsstrategi.

Et spørgsmål, som ikke kan besvares på grundlag af de foreliggende data, er følgende: Svarer de to former for hastighedsændringsstrategi i deres virkning til retningskompensationen? Man kunne nemlig tænke sig at synsindtrykket fra den fremmede hånd *i lige høj grad* greb formende ind i *alle* forsøgspersoners kinæstetisk/taktile håndbevidsthed, således at de fundne forskelle m.h.t. retningskompensation udelukkende skyldtes, at forsøgspersonerne uafvidende enten fortrinsvis brugte en retningsændringsstrategi eller fortrinsvis brugte en hastighedsændringsstrategi.

Grundtanken i et eksperiment, der skal belyse denne problematik, må være denne: *Hvis* synsindtrykket af den fremmede hånd griber formende ind i alle forsøgspersoners kinæstetisk, taktile håndbevidsthed med den samme vægt, og *hvis* hastighedsændringsstrategi er virkningsækvivalent med retningsændringsstrategi, *så* må man forvente, at alle forsøgspersoner vil have den samme retningskompensation, *når muligheden for en hastighedsændringsstrategi elimineres*.

Hvordan kan man eliminere muligheden for en hastighedsændringsstrategi? Dette kunne gøres ved at attraphåndens hastighed var den samme som forsøgspersonens, idet attraphåndens bevægelse via et snoretræk var koblet til forsøgspersonens håndbevægelse. Når forsøgspersonen under disse betingelser

ville forsøge at bevæge sin hånd langs med den rette linie i løbet af 2 sekunder, ville det samtidig som følge af sammenkoblingen med nødvendighed være en opgave at bevæge sig med en sådan hastighed, at attraphånden visuelt bevægede sig synkront over den samme vejstrækning (men i en anden retning).

Jeg har ikke udført et eksperiment, som undersøgte om retningskompensationen ville ændre sig - og eventuelt være den samme for alle forsøgspersoner - dersom muligheden for en hastighedsændringsstrategi blev elimineret. I det følgende afsnit skal jeg beskrive et eksperiment over kropslige handlingers udvikling. Det primære formål med dette forsøg var at undersøge, om de træk ved manuelle handlingers udvikling, der blev fundet med fremmedhånd-proceduren, også kunne findes under fremmed-krop-betingelser, som kunne skabes med det apparatur, der blev beskrevet i 1. del, kapitel 1. Da nu muligheden for en hastighedsændringsstrategi netop er elimineret i dette forsøg, vil det desuden være et interessant spørgsmål, om der også i dette forsøg vil blive fundet individuelle forskelle m.h.t. retningskompensation.

2. Forsøg over kropshandlingers udvikling i en mikrosituation

Det forsøg, som her skal beskrives, blev udført i 1966 på Københavns Universitets Psykologiske Laboratorium. Et manuskript om forsøget har foreligget siden 1968.

13 mandlige studerende ved Københavns Universitet deltog i eksperimentet som forsøgspersoner. Ingen var psykologistuderende.

Alle havde nogle dage i forvejen været forsøgspersoner ved et eksperiment med fremmedhånd-betingelser, som i princippet svarede til det eksperiment over manuel handleudvikling, som er beskrevet i 3. del, kapitel 1. Forsøgspersonerne vidste altså, at de i dette eksperiment så en fremmed hånd bevæge sig mod højre, mens de selv prøvede at bevæge deres egen hånd lige frem, men da de deltog i eksperimentet over kropslige handlingers udvikling, havde de endnu ikke fået kendskab til deres uafvidende kompensation mod venstre i håndforsøget. 7 af de 13 forsøgspersoner var blevet udvalgt af en større gruppe forsøgspersoner ved det omtalte håndeksperiment, fordi de havde udvist en markant kompensationstendens i dette forsøg. De 6 øvrige havde udvist en mindre eller slet ingen kompensationstendens (se Tabel 7).

Forsøget foregik i store træk under de samme eksperimentelle betingelser, som blev anvendt ved det subjektproblematiserende eksperiment over kropshandlinger. (Se fig 1 og 2 og den apparat beskrivende tekst i 1. del, kapitel 1). De nye betingelser af stimulus- og proceduremæssig art, der blev introduceret i nærværende eksperiment, vil blive omtalt i det følgende. Hvor der ikke er omtalt ændringer i forsøgsbetingelserne vil det være underforstået, at de var uændrede i forhold til det subjektproblematiserende eksperiment.

En forsøgssession indledtes med at forsøgspersonen med spejlet i M_1 -position fik træning i at udføre den opgave, som krævedes i det senere eksperiment: At svaje kroppen lige frem i løbet af $2\frac{1}{2}$ sekund, således at han rørte væggen foran med hovedet i det øjeblik enkeltforsøget var forbi og lyset slukkedes i apparatet. Foruden den specifikke træning i at udføre opgaven vænnedes forsøgspersonen til at se sig selv i spejlet klædt i rustning, hjælm, briller m.m. (se fig 1), ligesom han vænnede sig til de andre forhold i forsøgssituationen.

Eksperimentet med „fremmed-krop-betingelser“ (ABC) bestod af 15 enkeltforsøg. Forsøgspersonen vidste, at han ville se en dukke („den fremmede krop“) klædt ud som ham selv og lokaliseret der, hvor han tidligere havde set sit eget spejlbillede. Dukken svingede i en bue mod højre (34°), når han selv forsøgte at bevæge sig lige ud. Da dukkens fremadrettede bevægelseshastighed som følge af det særlige snoretræk var nogenlunde synkron med forsøgspersonens bevægelseshastighed, kunne forsøgspersonen på dukken *se* - ligesom han selv kunne *mærke* - om han nåede væggen lige i det øjeblik lyset slukkedes ved afslutningen af et enkeltforsøg. Han havde altså ingen mulighed for den uafvidende hastighedsændringsstrategi, som blev fundet i Storm Jensens forsøg. Derimod var der - som følge af rummets cylindriske form - ingen muligheder for på væggen at mærke om bevægelsen var lige ud, til venstre eller til højre. Muligheden for en uafvidende retningskompensation var altså tilstede.

Da forsøget var overordentligt anstrengende for forsøgspersonen, var der ikke mulighed for en længere udspørgen efter hvert enkeltforsøg. Forsøgspersonen blev blot spurgt om, hvorvidt målet var realiseret (GR), eller om han havde mærket, at han var svajet til højre eller til venstre (GR).

Forsøgssessionen bestod også af en fortest og en eftertest, hvor forsøgspersonen i 5 enkeltforsøg skulle udføre helt den samme opgave som i hovedeksperimentet, men med den vigtige ændring i forsøgsbetingelserne, at opgaven skulle udføres i totalt mørke - d.v.s. udelukkende ud fra posturale kriterier. (Der blev også foretaget en for- og eftertestning af forsøgspersonens visuelle rumslokalisering, idet han mens han stod i fuldstændig mørke - skulle placere en selvlysende linie, som var anbragt mellem hans fødder, på en sådan måde, at den for ham at se pegede ligefrem. Da sådanne perceptionspsykologiske problemstillinger ligger uden for denne bogs emneområde, skal jeg ikke omtale disse forsøg her.)

Under hele forsøgssessionen med dens fortests, fremmed-krop-betingelser og eftertests stod forsøgspersonen i apparatet uden pauser.

Efter at forsøgssessionen var forbi og forsøgspersonen befriet for rustning, hjælm m.m., blev han udspørgt om, hvordan han havde været sig de forskellige handlesituationer bevidst under forsøget, og han blev bedt om at foretage en sammenligning med det håndforsøg, han tidligere havde deltaget i. Til slut fik han en redegørelse for hvilke handlespor, der var blevet registreret under hans enkeltforsøg med fremmed-krop-betingelser og med fremmed-hånd-betingelser, ligesom han fik en fortolkning af forsøgene i deres helhed.

Forsøgsresultaterne er sammenfattet i tabel 5 (Resultaterne fra eksperimentet med fremmed-krop-betingelser), i Tabel 6 (Resultaterne fra for- og eftertesten) samt i Tabel 7 (Resultaterne fra det forsøg med fremmed-hånd-betingelser, som forsøgspersonerne tidligere havde deltaget i.)

Kropsbevægelsernes retning (i vinkelgrader) blev målt efter samme retningslinier som ved det kropsforsøg, som blev beskrevet i 1. del, kapitel 1. Positive vinkelmål angiver bevægelsesretninger mod venstre, mens negative vinkelmål angiver bevægelsesretninger mod højre.

Lad os først beskæftige os med forsøgspersonernes kropslige handlen hovedsageligt ud fra et externt perspektiv, idet vi tager udgangspunkt i de registrerede handlespor. Sammenholder vi for hver person den gennemsnitlige retning i fortesten (M(Pre 1-5)) med den gennemsnitlige retning i de sidste 5 enkeltforsøg med fremmed-hånd-betingelser (M(ABC10-15)) ser vi en tydelig tendens til, at forsøgspersonerne svajer mod venstre under fremmed- krop-betingelser ($p < 1$

% i en Wilcoxon Test of Paired Replieates). Målt i vinkelgrader er denne kompensationsstendens dog klart mindre end ved det fremmed-hånd-eksperiment, som forsøgspersonerne tidligere havde deltaget i.

Fig 37 sammenholder for hver forsøgsperson den gennemsnitlige retning af de sidste 5 enkeltforsøg under fremmed-krop-betingelser (M(ABC10-15)) med de første 5 enkeltforsøg under de samme betingelser (M(ABC1-5)). Selv om kompensationsniveauet numerisk er mindre end ved håndforsøgene, ser man fuldstændig samme *struktur* i resultaterne (Sammenlign fig 37 med fig 24 og fig 36): Der er store individuelle forskelle m.h.t. forsøgspersonernes uafvidende kompensationsniveau og disse individuelle forskelle er konstante under eksperimentet. Dette grafiske indtryk modsiges ikke af en statistisk testning: I en Spearman test er $\rho = 0.79$, $p < 1 \%$ og i en Wilcoxon test er $p > 5 \%$.

Fig 38 sammenholder for hver person - spredningen i de 5 sidste enkeltforsøg under fremmed-krop-betingelser (s(ABC 10-15)) med spredningen i de 5 første enkeltforsøg under samme forsøgsbetingelser (s(ABC 1-5)). Selv om spredningsniveauet numerisk er klart lavere, end vi har set det ved håndforsøgene, ser vi også her den samme *struktur* i resultaterne (Sammenlign fig 38 med fig 26): Spredningen falder i løbet af eksperimentet, hvilket kan ses som et udtryk for, at forsøgspersonerne bliver sikrere i deres uafvidende bestræbelse på at ramme det individuelle kompensationsniveau, som betyder, at de mærker, at de voluntært svajer lige frem. (Det grafiske indtryk af spredningsformindskelse modsiges ikke af en Wilcoxon test, som giver en p-værdi på mindre end 5 %.)

Fig 39 sammenholder for hver person den gennemsnitlige kompensationsvinkel i de sidste 5 enkeltforsøg under fremmed-krop-betingelser (M(ABC 10-15)) med den gennemsnitlige bevægelsesretning i eftertesten uden fremmed-krop-betingelser (M(Post1-5)). Som i håndforsøget ser vi en bevægelseeftereffekt, hvis størrelse er positivt korreleret med kompensationsniveauet ($\rho = 0.86$, $p < 1 \%$). Derimod er der ved kropsforsøget - i modsætning til det håndforsøg, som er beskrevet i 3. del, kapitel 1 - ikke noget tydeligt tegn på, at bevægelseeftereffekten er mindre end kompensationsniveauet (I en Wilcoxon test er $p > 5 \%$). Sammenlign i øvrigt fig 39 med fig 27a og 27b.

Efter denne korte sammenfatning og fortolkning af forsøgspersonernes kropslige handlen anskuet ud fra et externt perspektiv vil vi kort se på, hvordan forsøgspersonerne selv opfattede deres kropslige handlen. Lad os med andre ord se på deres handlesituation ud fra et sprogligt formidlet, internt perspektiv.

Den måde, hvorpå jeg allerede har fortolket handlesporene, viser, at jeg ikke tidligere anlagde et rent externt perspektiv. Jeg har således talt om at forsøgspersonerne *uafvidende* kompenserede mod venstre. At forsøgspersonerne slet ikke eller kun i ringe grad var sig deres bevægelse mod venstre bevidst, fremgår af Tabel 5, hvor selv personer, som havde relativt stor kompensationsniveau mod venstre, almindeligvis rapporterede, at de mærkede, at de kropsligt bevægede sig *lige frem*.

Som følge af de få spørgsmål jeg stillede efter hvert enkeltforsøg, og som følge af det lille antal enkeltforsøg, kan jeg ikke her gennemføre en analyse svarende til den, jeg udførte ved det håndforsøg, som er beskrevet i 3. del, kapitel 1.

I interviewet efter forsøgssessionen gav forsøgspersonerne imidlertid en retrospektiv beskrivelse af, hvordan de havde opfattet forsøget under fremmed-krop-betingelser, som i en række henseender mindede om, hvad forsøgspersonerne havde givet udtryk for i tidligere håndforsøg. 6 forsøgspersoner nævnte,

at de havde haft vanskeligheder med at kontrollere deres krop. 2 forsøgspersoner rapporterede, at de havde *mærket*, at de blev trukket mod højre, mens 6 fortalte, at de ved ét eller flere enkeltforsøg havde følt det, *som om* de blev trukket mod højre. I modsætning til, hvad vi har set ved det håndforsøg, som er omtalt i forrige kapitel, var der ingen forsøgspersoner, som beskrev, at de følte, at de havde fået mere voluntær kontrol over deres krop, efterhånden som forsøget under fremmed-krop-betingelser skred frem. Dette kan nok ses som et udtryk for, at forsøgspersonerne følte - hvad flere i øvrigt selv fortalte - at de generelt havde lettere ved at klare opgaven under fremmed-krop-betingelser end under fremmed-hånd-betingelser.

Ser vi endelig på forsøgspersonernes egen opfattelse af, hvordan de løste opgaven i eftertesten (nemlig at svaje lige frem i mørke) er der nok en tendens til en forøgelse af antallet af til-højre-domme (se Tabel 6). Ser man på de forsøgspersoner, der udviste størst bevægelseeftereffekt, er der ikke noget der tyder på, at de var sig deres bevægelseeftereffekt mod venstre bevidst.

Skal jeg til slut foretage en perspektivforenende fortolkning af kropsforsøget, må den blive som følger: Synsindtrykket af den fremmede krops bevægelse mod højre greb formende ind i forsøgspersonernes posturale kropsbevidsthed, men i forskellig grad, med den konsekvens at forsøgspersonerne uafvidende fandt et individuelt og konstant kompensationsniveau, som betød, at de mærkede, at de bevægede sig lige frem på en voluntær måde. Denne særegne måde at løse opgaven på (som forsøgspersonerne troede var en virkelig løsning, da de under forsøget ikke havde kendskab til deres handlespor) var lettere i kropsforsøget end i håndforsøget, men *strukturelt* var forsøgspersonernes handlesituation og handlemåde i de to situationer i væsentlige henseender den samme.

Det at opgaven i kropsforsøget var lettere end opgaven i håndforsøget kan efter min mening forstås ud fra det forhold, at mens det i kropsforsøget virkede, *som om* man så på sig selv *via* et spejl (altså indirekte), så virkede det i håndforsøget, *som om* man så *direkte* på sin egen hånd. (Ejendommeligt nok var det faktisk således at man ved håndforsøget så på en anden *via* et spejl, mens man i kropsforsøget så direkte på en anden.)

Det forhold, at dukkens og forsøgspersonens bevægelser var synkroniseret, har udelukket muligheden for den hastighedsændrings-strategi, som vi så ved Storm Jensens forsøg. Dersom man i forbindelse med kropsforsøget havde haft den hypotese, at alle forsøgspersoner ville være lige meget influeret af synsindtrykket af den fremmede krop, og at der generelt var virkningsækvivalens mellem retningsændrings-strategi og hastighedsændrings-strategi, så må man nu sige, at en sådan hypotese er falsificeret. Thi implikationen af en sådan hypotese ville være, at alle forsøgspersoner skulle have det samme kompensationsniveau, når muligheden for en hastighedsændrings-strategi var udelukket, men vi så jo omvendt, at forsøgspersonerne også under disse omstændigheder havde individuelt forskellige kompensationsniveauer.

Hvorvidt de individuelle forskelle i hånd- og kropsforsøgene primært skal ses som udtryk for forskellige (endnu uopdagede) strategier i de *specifikke* forsøgssituationer eller som udtryk for forskellige (endnu uopdagede) strategier i handlesituationer i *almindelighed*, eller om de primært skal ses som udtryk for andre forhold, er endnu et uafklaret spørgsmål.

Det første man skulle gøre ved en undersøgelse af disse problemer, ville være at efterforske, om de individuelle forskelle i håndforsøget er positivt korrelerede med de individuelle forskelle i kropsforsøget. I min undersøgelse med kun 13

forsøgspersoner finder jeg ikke en sådan *signifikant* korrelation, men der er dog en tendens til en sammenhæng i den forventede retning. Derfor - og ud fra strukturlighederne i øvrigt - vil jeg tro, at man i en ny mere intensiv og ekstensiv undersøgelse vil kunne fastslå, at de individuelle forskelle i de to situationer *er* positivt korrelerede. Jeg vil yderligere formode, at en sådan sammenhæng vil være mest markant, når forsøgspersonerne *i begge* situationer *kun* har mulighed for retningskompensation.

Lad os antage, at dette viser sig at være tilfældet. Det næste bliver så at træffe en beslutning om, hvilken hypotese man vil vælge at tage udgangspunkt i, når man skal prøve på nærmere at forstå de individuelle forskelle. Det er min formodning, at de individuelle forskelle primært har rod i de forskellige måder, hvorpå forsøgspersonerne sanser deres hånd og krop, når der er diskrepans mellem det visuelle og det kinæstetiske (eller det posturale). Jeg bygger en sådan formening på nogle iagttagelser, jeg gjorde i den undersøgelse over perciperet lokalisation af *passive* håndbevægelser, som jeg nævnte i 3. del, kapitel 1. Som nævnt i det foregående kapitel viste der sig også her individuelle forskelle. Nogle forsøgspersoner mærkede, at deres hånd blev bevæget i samme retning som den fremmede hånd, selv når deres egen hånd mekanisk blev bevæget 30° eller 45° *til venstre* for den fremmede hånd. Andre forsøgspersoner kunne under disse omstændigheder tydeligt mærke, at deres hånd blev bevæget til venstre for den fremmede hånd. Disse individuelle forskelle synes at have en tendens til at være positivt korrelerede med de individuelle forskelle i det *aktive* forsøg. Selv om disse forhold endnu ikke er tilstrækkelig grundigt undersøgt til, at man kan komme med en empirisk underbygget konklusion, vil jeg personligt skønne, at der ikke er nogen grund til at antage, at forskellige *handle* strategier er den væsentlige nøgle til en forståelse af de individuelle forskelle, som vi har beskæftiget os med i denne bog.

Jeg formoder altså, at det primært er en opgave for den sensoriske psykologi at udrede den indtil nu ukendte baggrund for de individuelle forskelle.

Men derfor kan man godt *bruge* de individuelle forskelle af sansemæssig art som *udgangspunkt* for nye handlepsykologiske problemstillinger. I fortsættelse af Storm Jensens undersøgelser kan man f.eks. undersøge nærmere, hvordan forsøgspersoner *vil* og *kan* handle, når de får indsigt i, hvilken strategi de uafvidende har brugt tidligere, og når de får oplysning om, hvilke andre strategimuligheder, der forefindes.

I bogen er anvendt citater fra:

Kurt Lewin: The Conceptual Representation and the Measurement of Psychological Forces. Copyright 1938 by Duke University Press.

T. I. Nielsen: Volition: A New Experimental Approach. Scand. J. Psychol. 1963, 4, 225-230.

T. I. Nielsen, N. Prætorius & R. Kuschel: Volitional Aspects of Voice Performance: An Experimental Approach. Scand. J. Psychol. 1965, 6, 201-208.

E. Tranekjær Rasmussen: Dynamisk psykologi og dens grundlag. © 1960 E. Tranekjær Rasmussen. Munksgaard.

Donald Snygg, Arthur W. Combs: Individual Behavior, Page 15. Copyright © 1949 by Harper & Brothers.